अनुक्रमणिका

સામે નુકસાનજ થાય છે; તેમ આવી રૂડી ટેવ કે રૂઢિ પાડવાથી લાભજ થાય છે.

૫–પીવાનું વાસણ ગોળામાં બોળવાનું ધોરણ બંધ કરી દઇ બોળવાનું વાસણ જૂદુંજ રાખવું. બનતાં સુધી હાથ ધોયા પછીજ એ બોળવાના લોટા–અથવા ડોયાને અને ગોળાને અડવાનું રાખવું.

૬–પાણી પીવામાટેનું હોય કે બીજા કામમાં વાપરવા માટેનું હોય, તથા તે લોટામાં ભરેલું હોય કે બાલ્ટીમાં હોય, પરંતુ તેને જરા વાર પણ ખુલ્લું રાખવું નહિ.

૭–હમેશાં ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ વાંચ્યા–વિચાર્યા પછીજ બીજી બાબતમાં ચિત્ત પરોવવું, કે જેથી વ્યવહારમાં આખો દિવસ રૂડી નીતિરીતિપૂર્વક ગળાય.

૮–ઉત્તમ વાંચન, શ્રવણ કે નિત્યપાઠ, એ ઉપલક આચાર માટે કે બીજાને ઉપદેશવા માટે નથી, પણ પોતાના જ્ઞાન અને ચારિત્રને વધારી સુધારીને સાચી ધર્મવૃદ્ધિ, ઉન્નતિ, સુખશાન્તિ અને ઈશ્વરકૃપા મેળવવા માટે છે, એ પણ ભૂલવું જોઇયે નહિ.

૯–ફળીઆમાં, ગામમાં કે જ્યાં પણ કચરો, ગંદકી, બિમારી, જૂઠ, અજ્ઞાન, અનીતિ, નાસ્તિકતા, આફત, મરણ, ભૂખ, દુઃખ, નિરાધારપણું વગેરે જણાય ત્યાં બનતી મહેનત, સલાહ, દાન વગેરે ઉદારતા અને સત્કારપૂર્વક આપવું.

૧૦–વિવિધ ગ્રંથમાળાનું કોઇ પુસ્તક જેમને ના ગમ્યું હોય અથવા ઉપયોગમાં ન લેવું હોય, અથવા આગલી આવૃત્તિ હોવાથી 'બેવડાયું' સમજીને આ સંસ્થા ઉપર નારાજી ઉપજતી હોય; તેમણે તે પુસ્તક ઉપરોક્ત વધારાની પૃષ્ઠસંખ્યાતરીકે મળેલું સમજીને તે જે કોઇને ખાસ ગમી જાય તેને વિનામૂલ્યે અને નિષ્કામભાવે આપી દેવું; અને પોતાને એ વધારાનાં પૃષ્ઠ જાણે મળ્યાંજ નથી, અથવા મળ્યાં તેથી કોઇને આપવા બન્યું, એમ સમજીને રાજી થવું.

પરંતુ આ સંસ્થા તરફના વધારાના પૃષ્ઠો બદલ આવી અને આટલી બધી બાબતો સૂચવવી, એ શું વ્યાજબી જણાય? આવું કોઇને લાગે, તો જણાવવાનું કે જેનું નામજ ભિક્ષુ હોય, તે તો આંગળી પકડવાનું નિમિત્ત મળતાં પાંચાને વળગે એ સ્વાભાવિકજ છે; પણ તેની સાથે તે કબૂલાત આપે છે કે, જે કોઇ એવાં તેવાં પરહિતનાં શુભ કાર્ય કરશે, તેનું બધું પુણ્ય તેમનેજ છે. દાતા એટલું ધ્યાનમાં રાખે કે, કર્મ ફળનો આધાર પરહિતાર્થે અપાતા પદાર્થોના પ્રમાણ ઉપર રહેલો હોય છે, તેમ તે પદાર્થ કેવી રીતે, કેવી સ્થિતિમાં, કેવી ભાવનાપૂર્વક તથા કઇ કોટીના મનુષ્યને અપાય છે; તેના ઉપર પણ રહેલો છે.

आ आवृत्तिनी योजना

(આગલી આવૃત્તિના નિવેદનના સારાંશ સાથે)

વિવિધ ગ્રંથમાળાનો આ સં. ૧૯૮૩ નો છઠ્ઠો ગ્રંથ 'દીર્ઘ ગ્રંથાંક ૨૦૩-૪ છે.

આ પુસ્તક સોળ વર્ષ ઉપર આ સંસ્થાની ચરિત્રમાળાદ્વારા નીકળ્યું હતું અને બાર તેર વર્ષથી મળતું ન હતું. એ ચરિત્રમાળામાંનાં વિશેષ ઉપયોગી ચરિત્રો વિવિધ ગ્રંથમાળાના પ્રત્યેક ગ્રાહકને મળે, એવી ધારણાને અંગે ભારતના વીર પુરુષોની આ બીજી આવૃત્તિ વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ આવૃત્તિ બનતા સંશોધનપૂર્વક અને આગલી આવૃત્તિ કરતાં સહજ મોટા અક્ષરમાં છપાઈ છે.

આ નિવેદન લખતી વખતે સ્વર્ગસ્થ સાધુપુરુષ નારાયણ હેમચંદ્રનું નામ સ્મરણપટપર તરી આવે છે. પોતાથી બની શક્યું તેવી રીતે ચરિત્રો, વાર્તાઓ તથા બીજા અનેક વિષયોનાં સેંકડો રસિક અને સુબોધક પુસ્તકો ભાષાંતરરૂપે તૈયાર કરી છપાવીને તથા અંતપર્યંત તેની જ પાછળ જીવન ગાળીને જે ઉપયોગી સેવા તેમણે બજાવી હતી તે વિસરવા યોગ્ય નથી. તેમણે બંગાળી ઉપરથી પ્રસિદ્ધ કરેલું "વીરમંડળ" આ પુસ્તકનું પ્રેરક થયેલું છે. તેમનાં એ તેમજ બીજાં કેટલાક પુસ્તકો વિશેષ પ્રચાર કરવા યોગ્ય જણાવા છતાં એમાં ભાષા સુધારવાની જે જરૂર હતી, તેને લીધે તે બહુ મહેનતનું કામ હોવાથી એ વિચાર અમલમાં આવી શક્યો નહિ.

એ "વીરમંડળ" જે મૂળ બંગાળી ગ્રંથનો અનુવાદ છે તેનું નામ "આર્યકીર્તિ" છે અને તેના લેખક કલકત્તાનિવાસી બાબુ રજનીકાન્ત ગુપ્ત નામે સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હતા. એ બંગાળી પુસ્તક બંગાળામા કેળવણી ખાતાદ્વારા અનેક વિદ્યાલયોમાં ભણાવવાનુ જારી થઇ અનેક આવૃત્તિઓ નીકળી છે. હિંદીમા એ પુસ્તક "ભારતકીર્તિ" એવા નામથી મુરાદાબાદનિવાસી પંડિત રામસ્વરૂપ શર્માએ સંવત ૧૯૬૨મા પ્રસિદ્ધ કર્યું હતુ

આ "ભારતના વીરપુરુષો"મા આવેલા ચરિત્રો પૈકી ૧ થી ૧૪ તથા ૧૭ થી ૨૩ સુધીના ચરિત્રો ઉપરોક્ત "ભારતકીર્તિ" ઉપરથી લેવાયા છે; અંક ૧૬ અને ૩૧ થી ૩૪ સુધીના ચરિત્રો સ્વ૦ નારાયણ હેમચંદ્રના વીરમંડળના પ્રથમ ભાગ ઉપરથી લેવાયા છે; ગુરખાવીર બળભદ્રસિંહનું ચરિત્ર વીરમંડળના બીજા ભાગ ઉપરથી લીધેલું છે; અંક ૨૪ થી ૨૯ વાળા ચરિત્રો "ભારતજીવન" માસિક-

વીરકથાઓ અપાઇ છે; એવી બીજી અનેકાનેક વીરકથાઓ "રાજસ્થાનના ઇતિહાસ" માં સમાયલી છે. વળી મહાભારત અને રામાયણમાં વર્ણવેલાં ચરિત્રો તો દરેજ વાંચી છે. હકીકત આવી હોવાથી એવાં એવાં ધર્મનીતિ પ્રેરનારાં અને સદ્‌ગુણોને જગવી અવગુણોને ભગાડનારાં પુસ્તકો વાંચવાં-સાંભળવાં, એ તો સમગ્ર માણસોનું એક અગત્યનું કર્તવ્ય છે.

આ પુસ્તક પણ અનેકાનેક ધીરવીર પુરુષોની સ્વધર્મપરાયણતાનો અતિ હિતાવહ પરિચય વાંચનારને આપશે; અને દર્શાવશે કે, ભારતવર્ષમાં થઇ ગયેલા વીરાત્માઓ સ્વધર્મને (પોતાના કર્તવ્યને) પ્રાણથી પણ અધિક સમજતા હતા. ભલે કોઇ કોઇ પ્રસંગમાં તેમના તે ગુણોનું તાત્કાલિક પરિણામ અહીંક પણ દેખાય; પરંતુ સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાન સજ્જનો તો સ્પષ્ટ જોઇ શકે છે કે, આટલી બધી આફતો, અત્યાચારો અને લૂંટફાટો છતાં પણ હિંદુજાતિ અને તેના ધર્મનાં નામનિશાન બિલકુલ ઉખડી જવાને બદલે કાયમ રહ્યાં છે; તેનો સર્વ યશ અનેક પ્રાતઃસ્મરણીય વીરાત્માઓ, ધર્માત્માઓ અને સાચા સાધુ બ્રાહ્મણોનેજ છે.

હિંદુ કે મુસલમાન, પારસી કે ખ્રિસ્તી, દેશી કે વિદેશી, સ્વધર્મી કે પરધર્મી–સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં બહારની ભિન્નતા છતાં એક પ્રભુ-પિતાનાં સંતાનો હોવાની અંતરભાવના પ્રકટો અને ચાર દિવસના સ્થૂલ-જીવન માટે રહેલા રાગદ્વેષાદિ દુર્ગુણો દૂર થઈ પારલૌકિક દીર્ઘ જીવનના હિતને ખાતર તેઓ પોતાનું આ લોકનું જીવન સદ્‌ગુણપૂર્વક જીવવા-છોડવાનું શીખો; એવી ભાવનાપૂર્વક ૐ તત્સત્

સંવત ૧૯૮૪ના ભાદરવા શુક્લ પૂર્ણિમા. ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

તા૦ ક૦ આ પુસ્તકની ઉપર થોડાક ઉપયોગી લેખો અપાયા છે, તે પણ વાંચવા ભૂલવું નહિ.

સ્વધર્મ અને વીરતાને વરેલા અનેકાનેક વીરાત્માઓ અને વીરાંગનાઓની છટાદાર ભાષામાં રચાયલી અનેકાનેક વીર કથાઓનો સાગર અથવા ગુણરત્નોની ગાગરરૂપ

राजस्थाननो इतिहास

બે મોટા ગ્રંથોમાં તૈયાર છે.

પહેલા ગ્રંથમાં મેવાડનો અને બીજામાં બીજાં સાત રાજ્યોનો ઇતિહાસ છે. દરેક ભાગના રૂ. ૫, પણ દિવાળી સુધી ૪।

આ ગ્રંથ ૮૦૦,૮૦૦ પૃષ્ઠના બે મોટા ભાગોમાં નીકળ્યો છે, જેમાં અનેકાનેક રાજા મહારાજાઓનાં ચિત્ર, સેંકડો ધીરવીર અને પરાક્રમી વીર વીરાંગનાઓનાં અસામાન્ય પરાક્રમ, અને બીજી જાણવા જેવી હકીકતો તથા સદ્‌ગુણોનો સમાવેશ છે. વળી એ સર્વ બાબતો એમાં એવી તો રસિક તથા છટાદાર રીતે વર્ણવાયલી છે કે જાણે કોઇ ઉત્તમ અને છટાદાર નવલકથા વાંચતા હોઇએ, અથવા તો ભાટ-ચારણની કોઇ લલકારવાળી વાર્તા સાંભળતા હોઇએ તેવોજ આભાસ ઠેકાણે ઠેકાણે થાય છે.

તરતમાં પોણી કિંમતે

भारतना वीर पुरुषो

આ પુસ્તક કેવું છે, તે તો આ પુસ્તક પોતેજ કહી આપશે. પાકા પૂંઠા સાથે એનું મૂલ્ય રૂ ૧) આવ્યું છે; પરંતુ તરતમાં— એટલે કે ૧૯૮૫ના કાર્તિક સુધી તે માત્ર બાર આનામાં અપાશે.

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय

ભદ્ર પાસે—અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ—મુંબઈ-૨

ભારતના વીરપુરુષો

૧—રાણા કુંભ

રાજપૂતાનામાં આવેલી મેવાડભૂમિ વાસ્તવમાં સાચા વીરકુળની ખાણ છે. રાણા કુંભ પણ એજ ભૂમિમાં પેદા થયેલા એક વીરપુરુષ હતા. શત્રુના રાજ્યમાં કોઇ પણ પ્રકારથી વિજયની પતાકા ઉરાડવી એજ માત્ર વીરતાનું લક્ષણ નથી.દેશ,કાળ,પાત્ર ઇત્યાદિનો વિચાર ન કરતાં જ્યાં ત્યાં તલવારોનો સપાટો ચલાવવો, એ પણ વાસ્તવિક વીરતા નથી. ન્યાય અને ધર્મને તિલાંજલિ આપી પરાક્રમી શત્રુની સ્વાધીનતા છીનવી લેવી એ પણ ખરી વીરતાનું લક્ષણ નથી. જે કોઇ બળવાન પુરુષ એક બળવાન સમૂહનો આગેવાન થઇ ગુપ્ત રીતે શસ્ત્રહીન શત્રુઓનો સંહાર કરે છે, વિના કારણ અચાનક અત્યંત અત્યાચાર કરી સર્વત્ર ભય અને ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન કરવાને ઉદ્યત થાય છે, ન્યાયના ગંભીર ઉપદેશોપર ધ્યાન ન આપતાં મનુષ્યના રુધિરની ધારાઓથી ચારે દિશાઓને રંગે છે,તેને પણ કોઇ સજ્જન સાચો વીર પુરુષ કહેશે નહિ, પણ ગમાર અથવા ક્રૂર ગણી કાઢશે. ખરો વીર પુરુષ આવી ક્રૂરતા કદી પણ કરશે નહિ. તેનું હૃદય સદા સર્વદા ઉત્તમ વિચારોથી ભરેલું રહે છે. તે રણભૂમિમાં યુદ્ધને વખતે જેવી વીરતાનો પરિચય કરાવે છે, તેવીજ કોમળતા અન્ય સમયે બજાવી અન્ય મનુષ્યોને પ્રસન્ન કરે છે. તે કોઇ પણ રીતે પોતાના કર્તવ્યપાલનથી ડગતો નથી અને કદી પણ પોતાના ગૌરવને કલંકિત કરતો નથી. મહાઘોર વિઘ્ન અને વિપત્તિઓ આવી પડવા છતાં પણ પોતાની ઇચ્છાઓ પૂરી કરવાને ખાતર તે કદી ન્યાય અને ધર્મથી વિચલિત થતો નથી. વાસ્તવિક વીર પુરુષ હમેશાં ધીરતાની સાથે પોતાના પરમ શુદ્ધ

ધર્મની રક્ષા કરવાને તત્પર રહે છે. મેવાડના રાજપૂતો એવાજ વીર પુરુષો હતા. તેઓ જેવી વીરતા અને ધીરતા બતાવી ગયા છે, તેવી વીરતા અને ધીરતા બળવાન પઠાણ, વિજયી મુગલો અને રાજ્યની ઉત્કટ અભિલાષા ધરાવનાર અંગ્રેજ સેનાધિપતિઓ પણ બતાવી ગયા નથી. દૃષદ્વતી નદીને કિનારે શાહબુદ્દીન ઘોરી ચાલાકી રમીને ક્ષત્રિયોનો પરાજય ન કરી શક્યો હોત, અકબરશાહે ઘોર અંધકારથી આચ્છાદિત અર્ધરાત્રિએ ગુપ્તરૂપે વીર જયમલની હત્યા ન કરી હોત તો અનુમાન થાય છે કે, ચિતોડનું રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાં ગયું ન હોત; અને તે કારણથી ચિતોડની હજારો લાવણ્યવતી કુલાંગનાઓને અગ્નિકુંડમાં પોતાના પ્યારા પ્રાણોની આહુતિ ન આપવી પડત. લૉર્ડ ક્લાઇવે જો મીર જાફર અને જગત શેઠ આદિને પોતાના પક્ષમાં ન લીધા હોત તો પ્રતીત થાય છે કે, સમસ્ત બંગાલા, બિહાર અને ઓરિસા, કંપનીને આધીન ન થઈ જાત. કેપ્ટન નિકલ્સન અને કૅપ્ટન લૉરેન્સે જો ષડયંત્ર ન રચ્યું હોત તો મહારાજ રણજિતસિંહનું રાજ્ય એકાએક બ્રિટિશ હકુમતમાં જવાનું કામ કાંઇ હાંસી-ખેલ નહોતું. હિંદુસ્તાનમાં અનેક પુરુષોએ આવી રીતે પોતાની વીરતાને કલંકિત કરી છે; પરંતુ રાજપૂતોની વીરતામાં કદી પણ આવા કલંકની છાયા સુદ્ધાં પડી નથી. ક્ષત્રિય વીરોએ હમેશાં નિર્દોષતાની સાથે વીરતાની અતુલનીય કીર્તિની રક્ષા કરી છે, એ એમનું ગૌરવ છે, એ એમની શ્રેષ્ઠતા છે, એ એમની કીર્તિ છે.

કૃતજ્ઞતા, આત્મસમ્માન અને વિશ્વાસ, એ રાજપૂતવીરોના સકળ ધર્મોનું મૂળ છે. કોઇ પણ રાજપૂતને પૂછો કે ' પૃથ્વીમાં સૌથી મહાપાપી કોણ હોય છે ? ' તો તે તરત ઉત્તર આપશે કે, ' ગુણચોર અને સતચોર ' થવું એજ સૌથી મોટું પાપ છે.* રાજપૂતો નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે ' ગુણચોર ' અને ' સતચોર ' યમપુરીમાં મહાકષ્ટ ભોગવે છે. રાજપૂતકુળમાં પેદા થયેલા એવાજ એક વીર પુરુષના પવિત્ર ચરિત્રની કથા આ સ્થળે આલેખવામાં આવે છે. વીરતાની ભયાનક મૂર્તિ અને મધુરતાની કોમળ મૂર્તિ કેવી રીતે એકજ પાત્રમાં સ્થિત થાય છે, તે આ કથાપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે.

---

* ઉપકાર ભૂલી જનાર ' ગુણચોર ' અને વિશ્વાસ ન રાખનાર 'સતચોર' કહેવાય છે.

રાણા કુંભનું ચરિત્ર અત્યુત્તમ વિચારોથી ભરપૂર છે. રાણા કુંભ ૧૪૧૯ની સાલમાં મેવાડના રાજસિંહાસનપર બિરાજ્યા હતા. સાહસ, પરાક્રમ અને શાસનની ચતુરાઈને માટે આ વીર પુરુષ મેવાડના ઇતિહાસમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. રાણા કુંભ લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી મેવાડના રાજસિંહાસનપર બિરાજમાન રહી અનેક સત્કર્મો કર્યાં, પણ એઓ ઘણા કાળ સુધી શાંતિ ભોગવી શક્યા નહિ; કારણકે દેશની સ્વાધીનતાના સંરક્ષણને માટે એમને પરાક્રમી શત્રુદળ સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું. ખીલજીવંશના મુસલમાન પાદશાહોનું પરાક્રમ ઘટી જવાથી ઘણાંક મુસલમાની રાજ્યો દિલ્હીની આધીનતાનો ત્યાગ કરી સ્વતંત્ર બની ગયાં હતાં; તે સર્વમાં માળવા અને ગુજરાતનાં રાજ્ય સર્વોપરિ હતાં. જે સમયે રાણા કુંભ મેવાડની રાજગાદીપર બેઠા, તે વખતે ઉપરનાં ઉભય રાજ્યોના સ્વામી અધિક પરાક્રમી હતા. ઈ. સ. ૧૪૪૦માં ઉક્ત ઉભય નૃપતિઓએ એકઠા મળી એક મોટી સેના લઈ મેવાડપર સ્વારી કરી–રાણા કુંભ પણ એક લાખ માણસનું સૈન્ય અને ચૌદસો હાથી લઈને પોતાના દેશનું સંરક્ષણ કરવાને સામા આવ્યા. મેવાડની સીમાપર માળવારાજ્યના મોટા મેદાનમાં ઉભય દળો વચ્ચે એક મહાઘોર યુદ્ધ થયું. આ મહાયુદ્ધમાં મુસલમાનોની હાર થઈ અને મેવાડની સ્વતંત્રતા અચળ રહી. વળી માળવાદેશાધિપતિ, રાણા કુંભનો કેદી થયો. આજ વખતે રાણા કુંભના પવિત્ર ચરિત્રની સુંદરતાનો વિકાસ થયો. તેણે પરાજિત શત્રુપર કઠોરતાનો પ્રહાર ન કર્યો, પણ વીરધર્મ અને મહાવીરોની રીતિ અનુસાર પરાજિત શત્રુનું સંપૂર્ણ રીતે સન્માન કર્યું. વળી તેણે માળવાધિપતિને છોડી દીધો, એટલુંજ નહિ પણ તેને કેટલુંક દ્રવ્ય આપી તેનું પોતાનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો આવાંજ મહત્ત્વ અને ઉદારતાથી પરિપૂર્ણ હોય છે. ઓગણીસમી અને વીસમી શતાબ્દીની સભ્યતાના પ્રવાહમાં વીરતાનું આવું સન્માન જણાશે કે? મેવાડે પંદરમી શતાબ્દીમાં વીરતાનું એવું સન્માન કર્યું હતું. રાજપૂતવીરના આ અસાધારણ ચરિત્રગુણથી આજના સકળ વીરેન્દ્રસમાજે શિક્ષા લેવી જોઈએ.

પુરુષ ન કહે, તોપણ રાયમલ્લને તો સર્વ વીરપુરુષોમાં અદ્વિતીય કહેવો પડશેજ.

રાયમલ્લના જેવી અલૌકિક મહાપ્રાણતાનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ કોઇ પણ માણસ બતાવી શક્યો નથી, કે પાપના રાજ્યમાં પુણ્યનો પ્રકાશ ફેલાવી એવી મહત્તાનો પરિચય આપી શક્યો નથી. જગતનો ઇતિહાસ આજપર્યંત કોઇ પણ ઠેકાણે એવું એક પણ દ્દષ્ટાંત બતાવી શક્યો નથી. રોમના બ્રુટસે+ અપરાધી પુત્રને જલ્લાદના હાથમાં આપી જગતની આગળ સ્વાર્થત્યાગ અને મહાનુભાવનું દ્દષ્ટાંત રજુ કર્યું હતું ખરું; પરંતુ મેવાડના રાયમલ્લે તો અપરાધી પુત્રની હત્યા કરનારને ઇનામ આપી તેના કરતાં પણ વધારે અધિક ઉચ્ચ ભાવનો પરિચય કરાવ્યો છે.

ચારસેં વર્ષ અગાઉ એક વખત વીરભૂમિ રાજપૂતાનાની એક અતિરૂપવતી રાજપૂત સુંદરી ઘોડાપર બેસી કોઇ સ્થાને જતી હતી. તેણે યોદ્ધાનો વેશ લીધો હતો. તે પોતાનો ઘોડો નિર્શંચપણે અતિ વેગથી દોડાવતી હતી. જેવી રીતે ધનુષમાંથી છૂટેલું બાણ ચાલ્યું જાય, તેવી રીતે ઘોડો ચાલ્યો જતો હતો;અને તે પર બેઠેલી મધુર, કોમળ, સૌંદર્યવતી તેમજ ભયાનક મૂર્તિ પોતાની અપૂર્વ પ્રભા ચારે દિશા તરફ ફેલાવી રહી હતી. એટલામાં દૂરથી એક યુવાન ક્ષત્રિયે તે મનમોહિની કાંતિને જોઇ. તે યુવક પણ યોદ્ધાના વેશમાં સજ્જિત થયો હતો. મધુરતામાં મધુરતા મળી ગઇ, અપૂર્વ ભીષણતાની સાથે ભીષણતા મળી ગઇ. અશ્વપર બેઠેલો યુવાન ક્ષત્રિય, અશ્વારોહિત બાલિકાનું અનુપમ સૌંદર્ય અને અશ્વને ચલાવવાની ચતુરાઇ જોઇને ચકિત થઇ ગયો—છક થઇ ગયો અને તેના હૃદયમાં, એક પળમાં આશા અને નિરાશાનો સાયેજ

+ બ્રુટસ રોમના મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતા. જ્યારે રોમમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઇ, ત્યારે બ્રુટસ અને કોલેટિનસ, આ બન્નેને મુખ્ય ન્યાયાધીશ નીમવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો નાશ કરવાને માટે પ્રપંચો રચવામા આવ્યા, ત્યારે તેમા બ્રુટસના બે પુત્રો અને કોલેટિનસના ત્રણ ભત્રીજાઓએ ભાગ લીધો હતો. એમનો મુકર્દમો મુખ્ય ન્યાયાધીશની આગળ આવ્યો. તે વખતે કોલેટિનસે સગપણને લીધે પોતાના ભત્રીજાઓને ઉચિત કરતા કમી શિક્ષા આપવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ બ્રુટસે પોતાના પુત્રોને પણ પ્રાણદંડની શિક્ષા કરી પોતાનું ન્યાયીપણું બતાવી આપ્યું હતું.

આવિર્ભાવ થયો.

પાઠક મહાશય ! આ કોઈ ઉપન્યાસની ભૂમિકા નથી, કલ્પિત નવલકથા નથી; પણ સત્ય બનેલી બીના છે.

આ યુવક કોણ છે? તે મેવાડના ક્ષત્રિયકુલદીપક મહારાજ રાયમલ્લનો નાનો પુત્ર જયમલ્લ છે; અને પેલી યુવતી કોણ છે? તે *ટોડાના રાજા રાવ સુરતનની કન્યા તારાબાઈ છે. બાપ્પારાવળનો વંશજ આજે આ યુદ્ધવેશધારિણી લાવણ્યમયી મૂર્તિના લાવણ્ય-સાગરમાં મગ્ન થયો છે.

મહારાજ રાયમલ્લના પુત્રે તારાબાઈની સાથે વિવાહ કરવાની અભિલાષા પ્રકટ કરી, પણ રાવ સુરતને સહસા તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી નહિ. વીરભૂમિ રાજપૂતાનાના વીર રાજપૂતો પોતાની પુત્રીઓને આડગુ યુવકો સાથે પરણાવવાને અધીરા નહોતા બની જતા. આજની નવીન સભ્યતાના પૂજારીઓની માફક તેઓ વરને ઢુંઢતા ફરતા નહોતા. આજે તો ધનવાનના કાયર અને આળસુ પુત્રો અથવા બી. એ. એમ. એ.ની ડીગ્રી મેળવનારા, વ્યવહારનું એક બિંદુ પણ ન સમજનારા યુવકોને જોઈને પુત્રીઓના પિતાઓ તેમની સાથે વિવાહ કરવાને અધીરા બની જાય છે, તેમ રાજપૂતાનામાં તે વખતે નહોતું.

લલ્લા નામના એક પઠાણી પઠાણે રાવ સુરતનને દેશની બહાર હાંકી કાઢી ટોડાપર પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો હતો. આથી રાવ સુરતન પોતાના પ્યારા દેશમાંથી નીકળી પોતાની કન્યા સાથે મેવાડમાં આવેલા બેદનોરમાં જઈ વસ્યો હતો. સુરતનની પ્રતિજ્ઞા

* અહીંઆ 'ટોડા' લખ્યું છે, પરંતુ રામનાથ રત્નૂએ રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં 'બેદા' નામ લખ્યું છે. તેઓ લખે છે કે, ત્રીજા જયમલ્લજીએ 'બેદનોરના રાવ સુરતાનજીની પુત્રી સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી. સુરતાનજીનું રાજ્ય પઠાણોએ છીનવી લીધું હતું [illegible] 'બેદા' [illegible] પોતાને [illegible]

કરી હતી કે "જે કોઈ ક્ષત્રિય વીર બાહુબળથી ટોડાને પોતાના અધિકારમાં લઈ શકશે, તેનેજ વિધાતાની અદ્ભુત રચના તારાબાઈ સમર્પણ કરી દઈશ." જે રાજપૂતો વીરતાનાં વસ્તુઓના બાહુપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવે છે, તેજ રાજપૂતોના મુખમાંથી આવી પ્રતિજ્ઞાના શબ્દો બહાર નીકળે છે અને તેમનેજ એવા શબ્દો શોભે છે, અન્યને નહિ. જયમલ્લે રાવ સુરતાનની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર તે કન્યા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી ટોડાપર ચઢાઈ કરી, તેને પઠાણની સાથે ઘોર યુદ્ધ કરવું પડ્યું; પરંતુ સુરતાનની પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરી ન શક્યો અને પઠાણથી પરાભવ પામી પાછો આવ્યો. આમ છતાં પણ રાજપૂતકલંક જયમલ્લ લજ્જિત ન થયો. રણભૂમિમાં શત્રુની સામે પડી શસ્ત્ર ચલાવતાં પોતાના દેહનો ત્યાગ કરવો, એ રાજપૂતનો ધર્મ તે ન સમજ્યો; તેના હૃદયમાં તારાબાઈની મનમોહિની મૂર્તિ વસી રહી હતી. સમરમાં પીઠ બતાવ્યા છતાં પણ પ્રસન્ન મુખ રાખી બેદનોર જઈ અનુચિત રીતે પણ બળાત્કાર કરીને તે લાવણ્યમયી લલનાને મેળવવાનો તે ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો. આ અપમાન, ગમે તેવા સંકટમાં ફસેલા પણ કુલગૌરવને સંપૂર્ણ રીતે સાચવનાર રાવ સુરતાન સહન કરી શક્યા નહિ. તેનું હૃદય સ્વાભિમાનથી ઉછળી ઉઠ્યું અને તેણે જયમલ્લના શીર્ષનું છેદન કરી પોતાના કુળની પ્રતિષ્ઠાનું સંરક્ષણ કર્યું. આ પ્રકારે એક રાજપૂતની તલવાર બીજા રાજપૂતના રુધિરથી રંગાઈ.

ધીમે ધીમે આ સમાચાર રાયમલ્લની રાજધાનીમાં પહોંચ્યા. શહેરમાં ઘેરઘેર આ બનાવની ચર્ચા થવા લાગી. લોકોને ચિંતા થઈ કે, આ બનાવની ખબર રાયમલ્લજીને આપવાની કોણ હામ ભીડશે? ઠેકઠેકાણે એમ બોલાતું હતું કે "રાવ સુરતાને બાપ્પા રાવળના વંશજની હત્યા કરી મહા અનર્થ ઉપજાવ્યો છે. હવે એની રક્ષા કોણ કરશે? હવે એનો પ્રાણ બચી શકશે નહિ."

રાયમલ્લનો સર્વથી વડો પુત્ર નાના ભાઈના પરાક્રમથી પરાસ્ત થઈને કોણ જાણે ક્યાંય ચાલ્યો ગયો હતો. બીજા પુત્રને ઉદ્ધતાઈના કારણે મહારાજ રાયમલ્લેજ પોતાના રાજ્યની બહાર કાઢી મૂક્યો હતો, માત્ર એક પુત્ર જયમલ્લજ પિતાને વહાલો હતો. હવે મહારાજનો આજ પરમપ્રિય પુત્ર રાવ સુરતાનના હાથથી માર્યો ગયો. "હાય! આજ મહારાજને આ દારુણ દુઃખથી શું થશે? એવી કોની શક્તિ છે કે મહારાજને સમજાવશે?" મેવાડના રાજપૂતો આ

વિચારથી વ્યાકુળ બની ગયા હતા. વાત ક્યાંસુધી છુપી રહી શકે? ધીમે ધીમે તે વાત મહારાજના કાને પણ પહોંચી ગઇ.એમણે ધૈર્યથી આદ્યોપાન્ત સર્વ વૃત્તાંત લક્ષ દઇને સાંભળ્યું. વાત સાંભળ્યા પછી અચાનક તેમણે ભવાં ચઢાવ્યાં અને તેમની આંખો લાલચોળ થઈ ગઇ. પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય પુત્રના શોચનીય મરણથી તેઓ ક્રોધિત ન થયા, પણ ધૈર્યયુક્ત ગંભીરતાથી બોલ્યા કે "જે કુલકલંક પુત્ર પિતાની પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ કરવાને ઉદ્યુક્ત થયો, તેને એવોજ દંડ મળવો જોઇએ. રાવ સુરતને એ કુલાંગારને પ્રાણદંડ કરી ક્ષત્રિયના કર્તવ્યનું પાલન કર્યું છે." મહારાજ રાયમલ્લે એમ કહી, પોતાના પુત્રને મારનાર રાવ સુરતનને ઇનામતરીકે બેદનોરનું રાજ્ય સમર્પણ કર્યું.

સાચા વીરોનાં ચરિત્રો આવાજ ઉચ્ચ ભાવોથી ભરેલાં હોય છે. વાસ્તવિક વીરો એવીજ મહાપ્રાણતા અને તેજસ્વિતાથી વિભૂષિત હોય છે. આજે આ વિશાળ ભારતમાં કોઇ એવો સાચો કવિ, ગ્રંથકાર કે ઇતિહાસકાર છે, કે જે આવા સાચા વીરપુરુષોની મહાપ્રાણતા અને તેજસ્વિતાનું વર્ણન કરી શકે? શું કોઇ ભાટ આવા અલૌકિક ગૌરવનું ગીત ગાઇને ભારતને સુખી કરશે?

૩—મહારાણા પ્રતાપસિંહ

આજે સં. ૧૬૩૨ના શ્રાવણ માસની સપ્તમી છે. આજે મેવાડના રાજપૂતો 'જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી' જન્મભૂમિને માટે પ્રાણ આપવાને ઉદ્યત થયા છે. અકબરની એક મોટી સેના રાજા માનસિંહની+ આગેવાની હેઠળ મેવાડપર અધિકાર જમાવવાને ચડી આવી છે. મુગલ લોકો સૂર્યવંશને કલંકિત કરવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આતરફ મેવાડના વીરશિરોમણિ પ્રતાપસિંહ પણ પોતાના કુળની પવિત્રતાને અટલ જાળવી રાખવાને માટે કમર કસી તૈયાર થયા છે. સાચા ક્ષત્રિય બચ્ચાઓએ પોતાનું ગૌરવ જાળવી રાખવાને દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે. ચિરકાલસ્મરણીય હલદીઘાટના મેદાનમાં આજે બાવીસ હજાર યોદ્ધાઓ મેવાડની કીર્તિ જાળવી રાખવાને માટે એકઠા થયા છે. મહારાણા પ્રતાપસિંહ એ બાવીસ હજાર યોદ્ધાઓના અધિનેતા બની પરાક્રમી મોગલસેનાનો પ્રતીકાર કરવાને તૈયાર થયા છે.

+ 'તવારીખ ગુલ્કએ રાજસ્થાન' નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે "અંબરના રાજા માનસિંહે એક વાર ગુજરાતથી પાછા ફરતાં ઉદયસાગર તળાવપર મુકામ કર્યો. આ વખતે મહારાણા પ્રતાપસિંહે તેની આગતાસ્વાગતા બહુ સારી રીતે કરી. માનસિંહપર પણ જમતી વખતે હાથ કહુ [illegible], તેથી તેના [illegible] લાગી આવ્યો ગયો. સંવત ૧૬૩૩ અથવા ઈ. સ. ૧૫૭૭ માં પોતાને કહેલા કડુ [illegible] વેર લેવાને જહાંગીરી લશ્કર સાથે તે મેવાડપર ચડી આવ્યા અને ગોગુંદેની નજદીક હલદીઘાટમાં ખમનોર ગામની પાસે તેમની વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું [illegible] પછી બાદશાહી ફોજ [illegible] પહાડોમાં [illegible]; પણ આ [illegible] વખતે માનસિંહની [illegible] 'બાદશાહ [illegible]' [illegible] ફતેહ [illegible]"

[illegible] એક પહાડી માર્ગ છે. તેની ઉત્તર, પશ્ચિમ અને [illegible] ઘણા મોટા મોટા પહાડો આવી રહેલા છે. લગભગ [illegible] પહાડ, જંગલ અને નાની નાની નદીઓથી ભરપૂર છે. [illegible] જગ્યાએ પોતાનું લશ્કર એકઠું કરી મોગલોની [illegible] છે. હલદીઘાટના યુદ્ધનો દિવસ રાજપૂતોનો મહા ઉ[illegible] હતો. રાજપૂત વીરોએ એ ઉત્સવમાં ઉન્મત્ત થઇ પો[illegible] કર્યા હતા. મહારાણા પ્રતાપસિંહ આ ઉત્સવમાં [illegible] માનસિંહની શોધ કરી, પણ તે તો [illegible] ગોઠવાઇ બેઠો હતો. પ્રતાપસિંહ [illegible] માનસિંહની પાસે જઇ શક્યા નહિ, [illegible] ગંભીર સ્વરથી બોલ્યા "કાપુરુષ, રાજ[illegible] તું મારી સામો આવ." રાજા માનસિંહ [illegible] આવ્યું નહિ. મહારાણા પ્રતાપ[illegible] યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓ ત્રણ વખત મુગલોની [illegible] વખત તેમની જીંદગી પરમ સંકટમાં ફસાઇ [illegible] વખત પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર રાખ્યા[illegible] આવી તેમના પ્રાણ બચાવ્યા. મહારાણાના [illegible] પોતાના પ્રાણ તુચ્છ સમજી લીધા [illegible] હતા નહિ તો. તેમના શરીરમાં [illegible] જગાએ ભાલાં અને ત્રણ જગાએ તલવારો[illegible] આ પ્રમાણે સાત જગાએ ઘા લાગ્યા છતાં [illegible] મહારાણા હઠવા દેતા નહોતા. [illegible] મોગલોના [illegible] પુનઃ તેમના જીવનની ર[illegible] [illegible] વીરો વીરગતિ [illegible] રાજપૂત વીરો, ઘણા [illegible]

[illegible]

ઝાલાકુલતિલક માનસિંહ પોતાની સેનાને સાથે લઇ મહારાણાની નજીક જઇ પહોંચ્યા અને તેમના મસ્તકપરથી ઝટ રાજછત્ર લઇને પોતાના શિરપર ગોઠવી દીધું. આ છત્ર દેખી મુગલસેનાએ માનસિંહને મેવાડના મહારાણા સમજી તેનાપર મોટો હુમલો કર્યો. આ વખતે મોગલસેનાની કિલ્લેબંધી તૂટી ગઇ અને પ્રતાપસિંહ બચ્યા; પરંતુ વીરશિરોમણિ ઝાલા માનસિંહ બચી શક્યા નહિ. તે તો સ્વામીભક્તિના ઉત્સાહમાં અપ્રતિમ શૌર્ય બતાવી મોગલસેનાની વચમાં પોતાના સમસ્ત યોદ્ધાઓની સાથે સદાને માટે વીરશય્યામાં સૂતા. મોગલસેના પણ આ રાજપૂતોની પ્રશંસા કરવા લાગી, પરંતુ આ વખતે રાજપૂતોનો વિજય થયો નહિ. મોગલસેના ચારે તરફ તીડોની માફક ઉભરાઇ ગઇ હતી. રાજપૂતોએ મરણીઆ થઇ મોગલસેનામાંના ઘણા યોદ્ધાઓને માર્યા, પણ તેમનું દળ બહુ ભારે હોવાથી ઘટાડ્યું ઘટી શકતું નહોતું. હલદીઘાટના યુદ્ધમાં ચૌદ હજાર રાજપૂતોના લોહીની નદી વહી. મહારાણા પ્રતાપસિંહે વિજયની આશા છોડી રણભૂમિનો ત્યાગ કર્યો.

આ પ્રકારે હલદીઘાટના સમરની સમાપ્તિ થઈ. ચૌદહજાર યોદ્ધાઓ માતૃભૂમિના રક્ષણને માટે પ્રસન્નવદને કોઇ પણ જાતના સંકોચવગર વીરશય્યામાં અનંત નિદ્રા લઈ સૂતા. હલદીઘાટ યુદ્ધનું પરમ પવિત્ર ક્ષેત્ર છે. કવિઓની કલમથી કવિતામાં તે અનંતકાળપર્યંત ગુંથાઇ રહેશે. ઇતિહાસકારોની પક્ષપાતરહિત પ્રભાવશાળી કલમોથી તે અનંતકાળસુધી અનેક વાર લખાશે. મહારાણા પ્રતાપસિંહ અનંતકાળસુધી વીરેંદ્રસમાજમાં આદર પામશે અને અમર પુરુષોની પંક્તિમાં વિરાજશે.

પ્રતાપસિંહ અનુચર લીધાવગર ચેતક નામના સ્વામિભક્તથી ચમકના અશ્વપર ચઢી રણભૂમિને છોડી ચાલ્યા. આ ઘોડો પણ તેની તેજસ્વિતામાટે પ્રતાપસિંહની માફક રાજસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે બે મોગલ સરદાર મહારાણા પ્રતાપસિંહની પાછળ પડ્યા, ત્યારે ચેતકે મહારાણાનું સંકટ દૂર કર્યું. એક નાની સરખી નદી આવતાં ચેતક છલંગ મારીને બીજે પાર ગયો. પણ મોગલોનાં ટટ્ટુ આ નદી કુદી શક્યાં નહિ, પરંતુ અફસોસ! મહારાણાની માફક ચેતક પણ રણમાં ઘાયલ થઇ ચૂક્યો હતો. ઘાયલ સ્વામીને લઇને ઘાયલ ઘોડો પોતાનાથી બનતી ઝડપે ચાલવા લાગ્યો. મહારાણાને કાને અચાનક ઘોડાની ખરીનો અવાજ પડ્યા

[illegible] દેશીને [illegible] જોયું તો પોતાનો બંધુ શક્તિસિંહ [illegible] શક્તિસિંહ પ્રતાપસિંહનો શત્રુ હતો; તે ભ્રાતૃપ્રેમનો [illegible] બાદશાહને જઈ મળ્યો હતો. પ્રતાપસિંહે [illegible] બંધુને જોઈને ક્ષોભ અને ક્રોધના આવેશમાં [illegible] પરંતુ આ વખતે શક્તિસિંહે મહારાણાની તિ- [illegible] નહિ. તેણે હલદીઘાટમાં પ્રતાપસિંહનું અ- [illegible] કામ લીધું હતું, પોતાના દેશવાસી રાજપૂતો- [illegible] આ અપૂર્વ દેખાવ જોઈને તે પોતાની [illegible] ધિક્કારવા લાગ્યો. હવે તે ક્ષત્રિય હોઈને [illegible] કરી અશ્રુવાહિત નેત્રો સહિત વડા [illegible] શું? નિષ્કલંકરૂપ પ્રતાપસિંહ [illegible] ઘણા દિવસથી એકઠું થએલું વૈર [illegible] મહારાણાએ પરમપ્રેમની સાથે [illegible] આ વખતે ઉભય [illegible] પુનઃ સજીવન કરવાનો [illegible] પોતાના પ્રબ [illegible] આપવાને માટે મહારાણાને [illegible] આજસુધી [illegible]

[illegible]

તે મહારાણા પ્રતાપસિંહપર એટલું કષ્ટ આવી પડ્યું હતું કે દિવસ તો વિશ્વાસુ ભીલોએ તેમના પરિવારને નિર્ભય સ્થાને જઈ ભોજન આપી તેમના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું હતું.

પ્રતાપસિંહના આવા અસાધારણ સ્વાર્થત્યાગ અને પરમ કષ્ટમધ્યે ધીરભાવ રાખવાના ગુણોને જોઇને સહૃદય શત્રુનું દિલ પણ પીગળી ગયું હતું. દિલ્હીના પ્રધાન રાજકર્મચારીએ એમની દેશહિતૈષિતાપર મોહિત થઈને નિમ્નલિખિત ભાવાર્થની એક કવિતા લખી મોકલી હતી કે:—"પૃથ્વીપર સ્થિર કોઈ પણ વસ્તુ નથી. ધરતી અને સર્વ સંપત્તિ એક દિવસ કોણ જાણે ક્યાંય લુપ્ત થઈ જશે; પરંતુ મહાન પુરુષોનો ધર્મ કદી પણ લુપ્ત થશે નહિ. પ્રતાપસિંહે પૃથ્વી અને ધનનો ત્યાગ કર્યો છે, પણ મસ્તક કદી નમાવ્યું નથી. હિંદુસ્તાનના રાજાઓમાં કેવળ એમણેજ પોતાના કુળના ગૌરવનું સંરક્ષણ કર્યું છે."‡

આ રીતે પ્રતાપસિંહ વિધર્મી શત્રુઓ તરફથી પણ પ્રશંસા મેળવીને સ્વદેશરક્ષણમાટે ઘૂમી રહ્યા હતા. પ્રાણથી પણ અધિક પ્યારાં સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવારનું કષ્ટ તેમને ઘણી વખત અતિ ઉદાસ બનાવી મૂકતું. એક દિવસ પાંચ વાર ખોરાકની વસ્તુ એકઠી કરી, પણ પાંચે વાર તેને છોડી દઇ મોગલોની સેનાના ભયથી પહાડોના દુર્ગમ સ્થાનમાં જવું પડ્યું. એક દિવસ તેમની પટરાણી અને પુત્રવધૂએ ઘાસના બીજની કેટલીક રોટલી બનાવી હતી, તેમાંથી

‡ રામનાથ રત્નએ રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, આ રીતે પ્રતિવર્ષ વર્ષાઋતુની સમાપ્તિ થતાં પાદશાહી સેના પ્રતાપસિંહજીપર ચઢતી, તેઓ અપૂર્વ વીરતાથી તેની સામે થતા; વર્ષાઋતુ આવવાથી પ્રતાપસિંહજીને થોડો અવકાશ મળતો, પરંતુ પ્રતિવર્ષ તેમનો ગઢ અને ભૂમિ મુસલમાનોને હસ્તગત થતાં જતાં હતાં. આટલું છતાં પણ તેમણે પોતાની ટેક છોડી નહિ, તેથી પાદશાહી દરબારના લગભગ [illegible] વીર પુરુષો પ્રતાપસિંહજીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, અને નવાબ ખાનખાનાને તો મારવાડી ભાષામાં તેમના પર નીચેનો દોહરો પણ લખી મોકલ્યો હતો —

धर्म रहसी रहसी धरा, खिजजासि खुरसाण,
अमर विसंभर ऊपरे, राखीज नहचो राण.

આનો અર્થ એ છે કે, 'હે મહારાણા સાહેબ પરમેશ્વરપર વિશ્વાસ રાખજો આપનો ધર્મ અને દેશ બન્ને આપની પાસે રહેશે અને પાદશાહ હારી જશે.'

" હિંદુઓની આશા અને શ્રદ્ધા હિંદુજાતિપરજ નિર્ભર છે. કારણ્ આ વખત એ સર્વનો ત્યાગ કરે છે. આપણા સરદારોમાં [વી]રતા નથી, સ્ત્રીઓમાં સતીત્વ નથી; જો પ્રતાપસિંહ ન હોત તો [બ]દશાહ અકબર બધાને એક પંક્તિમાં લાવત. અમારી જાતિના [બજા]રમાં અકબર એક વ્યાપારી છે, તેણે બધાને ખરીદી લીધા છે; [પ]ણ ઉદયસિંહના વીરપુત્રને તે આજસુધી ખરીદી શક્યો નથી. [હિ]ંદુએ ધીરજ ખોઇને નૌરોઝના બજારમાં પોતાનું અપમાન થતાં [દીઠ]ું છે.× કેવળ હમીરના* વંશજે આજસુધી તેવું અપમાન સહન

અણદાગલ અસવાર રહિયો, રાણ પ્રતાપસી. ૨
અકબર ઘોર અંધાર, ઊંઘાણા હિંદુ અવર;
જાગે જુગદાતાર, પોહરે રાણ પ્રતાપસી. ૩
હિંદુપતિ પરતાપ, પતિ રાખો હિંદુઆણરી;
સહે વિપતિ સંતાપ, સત્ય શપથ કર આપણી. ૪
ચાંથો ચિતોડાહ, બાંટો બાજંતી તણૂં;
દીસે મેવાડાહ, તો શીર રાણ પ્રતાપસી. ૫
ચમ્પો ચિતોડાહ, પૌરસતણો પ્રતાપસી;
સોરભ અકબરશાહ, અળિયળ આભળિયા નહિ. ૬
પાતલ ખાગ પ્રમાણ, સાચી સાંગા હરતણી;
રહી સદાલગ રાણ, અકબર સૂં ઊભી અણી. ૭
દોહા—માઈ જણ્ એહડા જણ્, જેહડા રાણ પ્રતાપ;
અકબર સૂતો ઓઝકે, જાણ સિરાણે સાપ. ૮
સોરઠા—રાખો અકબરિયાહ, તેજ તિહારો તુરકડા;
નમ નમ નીસરિયાહ, રાણ વિના સહ રાવણ. ૯
સહ ગાવડિયે સાથ, એકણ વાડે બાડિયા;
રાણ ન માની નાથ, તોરે રાણ પ્રતાપસી. ૧૦
સોતા સો સસાર, અનુરૂપ હોથે ઉપરે;
જાગે જગદાતાર, પોહરે રાણ પ્રતાપસી. ૧૧
દોહા—ઘર વાંકા દિન પાધરા, મરદ ન મૂકે માણ;
ઘણાં નરિન્દા ઘેરિયા, રહે ગિરિન્દા રાણ. ૧૨

× નૌરોજનું બીજું નામ ખુશરોજ અર્થાત્ આનંદનો દિવસ એવું છે.

* મહારાણા પ્રતાપસિંહ હમીરના વંશજ છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કર્નલ ટોડે હમીરનું રાજ્યારોહણ ૧૩૦૧ મા થયેલું જણાવ્યું છે, પણ એ વાત ખોટી છે, આ સાલ કરતાં ઓછામાં ઓછાં ૫૦ વર્ષ પછી હમીર ગાદીએ બેઠો હતો, જો કે કયી સાલમાં, તે નક્કી જણાયું નથી અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીનો હુમલો સદીઓની મજુરી પ્રમાણે ૧૩૦૧

કર્યું નથી. ઉ... એજ ઉત્તર મળે છે કે, પુરુષાર્થ અને તલ... છે; અને તેનાથીજ તે ક્ષત્રિયોના ગૌરવની રક્ષા કરે છે. બજારના ... વેપારી કાંઇ હમેશાં જીવતો રહેવાનો નથી. એક દિવસ તે પણ જરૂર આ લોક છોડીને ચાલ્યો જશે. તે દિવસે સર્વ સ્વતંત્ર થયેલી જન્મભૂમિમાં રાજપૂત બીજ વાવવાને મહારાણા પ્રતાપસિંહ કને પહોંચશે, ત્યારેજ રાજપૂતોની પવિત્રતા ઉજ્જવલ થઈ શકશે. આ કારણથી સર્વે રાજપૂતો મહારાણાની તરફ એકીટસે જોઇ રહ્યા છે."

પૃથ્વીરાજનાં ઉપલાં ઉત્સાહક વાક્યોની અસર પ્રતાપસિંહપર વિજળીની ઝડપે થઈ. જાણે મૃત થયેલું શરીર જીવતું થયું હોય તે પ્રમાણે પ્રતાપસિંહનો દેહ ચૈતન્યથી છલકાઈ ઉઠ્યો. આ વાક્યોથી તે પુનઃ પોતાના દેશની પ્રતિષ્ઠાને સજીવન કરવાને ઉત્તેજિત થયા આ વાક્યોએ હજારો રાજપૂતોની મંદ થયેલી નાડીઓમાં જીવન રસ પૂર્યો અને તેઓ 'હર હર મહાદેવ' કરતા જન્મભૂમિને મા... પ્રાણવિસર્જન કરવાને પુનઃ ઉદ્યુક્ત થયા. અકબરની અધીન... સ્વીકારવાના વિચારને પ્રતાપસિંહે હમેશને માટે તિલાંજલિ આ... પણ તે અરણ્યસંકટથી અતિદુઃખિત થવા લાગ્યો. વર્ષાઋતુ હોવ... પહાડોની ગુફાઓમાં રહેવું પણ કઠિન થઇ પડ્યું, ત્યારે તેમણે ભૂમિનો ત્યાગ કરી સિંધુ નદીને કિનારે જવાનો સંકલ્પ કર્યો. પોતાના પરિવાર તેમજ થોડા વિશ્વાસુ રાજપૂતોને લઇ ... પર્વતપરથી ઉતરી મરુભૂમિના બિયબાન મેદાનમાં આવ્... વખતે પ્રતાપસિંહના મંત્રીએ પોતાના બાપદાદાએ સંગ્રહિ... ઘણા ધનને પ્રતાપસિંહના ચરણમાં મૂકી દીધું.* આ ધ...

માં થયો હતો, એમ પૂરવાર થઇ ચૂક્યું છે. ચિતોડમાં ... તવાઇ આવી પડી હોય તે વખતે ગાદીએ બેસવાનું સ્વપ્નું ... શકે નહિ.

(રાણા હમીરની ઉત્પત્તિ તથા ચરિત્રવિષેની જાણવા ... લખીત "ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ગ્રંથ ૨ જો" એમાં આ...

* ચારણ રામનાથ રત્નુએ રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં ... જ્યારે પ્રતાપસિંહ સિંધની સરહદપર પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાંના રહીશ ભામાશા નામના વણિક (કે જેના વડાએ અગાઉ ... ચિતોડમાં મંત્રીપદું કર્યું હતું) પ્રતાપસિંહજીને પોતાના

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ન્યરહિત બની ગયું છે! મહારાણા પ્રતાપસિંહને આવાજ વિચાર તરંગો વ્યાકુળ કરતા હતા અને એથીજ તેમનું હૃદય પ્રાયઃ ઘાયલ થઇ જતું હતું.

આ પ્રકારની હૃદયપીડાના ઘાવથી મહારાણા પ્રતાપસિંહ તરુણાવસ્થામાંજ મરણને કિનારે આવી પહોંચ્યા. તેમનું શરીર રોગોનું સંગ્રહસ્થાન બની ગયું. પ્રતાપસિંહ અને તેમના સરદારોએ વિપત્તિના વખતમાં પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે પેશોલા તલાવપર જે પર્ણકુટી બનાવી હતી, તેજ પર્ણકુટીમાં પ્રતાપસિંહનો શેષ સમય ગુજર્યો. પ્રતાપસિંહને પોતાના પુત્ર અમરસિંહનો કાંઇ ભરોસો નહોતો. તે જાણતા હતા કે, કુમાર અમરસિંહ શોખીન નવયુવક છે. રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાનો ભાર તે સહન કરી શકશે નહિ. પુત્રનો વિલાસપર પ્રેમ જોઇને પિતાના હૃદયમાં ઘણું દુઃખ થતું હતું. અંતસમયે પણ તેમની એ પીડા દૂર થઇ નહિ. આજ દુઃખને લીધે મહારાણાના પાછલા દિવસો ઘણી ચિંતાતુર દશામાં પસાર થયા હતા. તેમનો શ્વાસ રૂંધાતો જોઇ એક સરદારે મહારાણાને પ્રશ્ન કર્યો કે "આપને એવું તે શું કષ્ટ છે કે જેથી આપ હમેશાં ચિંતાતુર રહ્યા કરો છો અને બોલી પણ શકતા નથી?" મહારાણાએ મહા કષ્ટથી પીડિત થઇ ઉત્તર આપ્યો કે "આપણો દેશ યવનોના હાથમાં ન જવા દઈએ, એવી કોઇ રાજપૂતની પ્રતિજ્ઞા સાંભળવાની આશાથી ઘોર દુઃખ સહન કરવા છતાં પણ મારો દમ નીકળી જવામાં વિલંબ થાય છે." આટલું કહી તેમણે પર્ણકુટીની તરફ નજર ફેરવી કહ્યું કે "સંભવ છે કે, આ જગાપર ઘણા પૈસા ખર્ચાઇ મહેલ બંધાય અને જે મેવાડની સ્વાધીનતાને માટે મેં આટલું બધું કષ્ટ સહન કર્યું છે તે મેવાડની સ્વાધીનતા એ પર્ણકુટીની સાથે સાથેજ વિલુપ્ત થાય તો તેમાં જરાએ આશ્ચર્ય નથી." મહારાણાના ઉપલા શબ્દો સાંભળી સર્વે સરદારોએ સોગંદ ખાઇને કહ્યું કે "જ્યાંસુધી મેવાડ સ્વાધીન ન થાય, ત્યાંસુધી એક પણ મહેલ બંધાવવામાં આવશે નહિ." આટલું સાંભળી મહારાણાને ધૈર્ય આવ્યું. બૂઝાઇ જતા દીપકની માફક તેમનું મુખમંડલ એક વાર પ્રકાશિત થયું અને મેવાડ પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરશે, એ શબ્દોનું રટણ કરતાં શાંતિથી પ્રભુને શરણ થયા.

આ રીતે પ્રતાપસિંહે ૧૫૯૭ની સાલમાં દેહ છોડયો. યદિ થિઉકીડિડિસ અથવા જેનોફન મેવાડમાં ઉત્પન્ન થયા

ર તો 'પેલો પોનીસસનું '* યુદ્ધ અથવા 'દશ સહસ્રનું પ્રત્યાવર્તન '× કહી પણ આ રાજપૂતકુલશિરોમણિના વીર કાર્યથી અધિક સુંદર રીતે ઇતિહાસમાં લખી શકાત નહિ. કોઇને પણ ન હતાં, અપ્રતિમ વીરતા, અવિચલ દૃઢતા અને અપૂર્વ ઉત્સાહની સાથે મહારાણા પ્રતાપસિંહે ઘણા વખત સુધી પ્રબળ, પરાક્રમી ને સર્વસાધનસંપન્ન બાદશાહની સાથે લડાઇ કરી અને વૈર લીધું.આજ કારણથી આજપર્યંત મહારાણા પ્રતાપસિંહજી પ્રત્યેક રાજપૂતના હૃદયમાં અધિષ્ઠાતા દેવતાસમાન વિરાજમાન થયા છે. જ્યાંસુધી રાજપૂતોના હૃદયમાં દેશભક્તિ રહેશે, ત્યાંસુધી પ્રતાપસિંહજીપ્રત્યેના તેમના પ્રેમમાં જરા પણ ન્યૂનતા આવશે નહિ.

પ્રતાપસિંહે પોતાના દેશના સંરક્ષણને માટે-પ્રબળ શત્રુના હાથથી માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવાને માટે, જે જે મોટાં મોટાં કાર્યો સિદ્ધ કર્યાં છે તેની કથા ચિરકાલપર્યંત રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં સુવર્ણના અક્ષરોથી અંકિત થઇ રહેશે. આ વાતને સેંકડો વર્ષ વીતી ગયાં છે, તોપણ આજસુધી રાજપૂતાનાવાસીઓ પ્રતાપસિંહજીની કથા જાણે કાલે બની હોય તેવી રીતે સ્મરણમાં તાજી રાખે છે. ગત પુરુષોની વીરકથાઓ કહેતી વખત રાજપૂતોનાં હૃદય ઉલ્લાસથી ભરપૂર થઇ જાય છે, તેમની નસોમાં વેગથી લોહી દોડવા લાગે છે અને નેત્રોથી અશ્રુની ધારા વહે છે. વાસ્તવિક રીતે પ્રતાપસિંહે કરેલાં કામો રાજસ્થાનના ગૌરવ અને મહિમાનું કારણ છે.

---

* યૂનાન દેશમાં સ્પાર્ટા અને એથીના બે નગર છે. એથીનાએ ઝારસની સાથે યુદ્ધ કરી ઘણી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. સ્પાર્ટાથી ઉશ્કેરાઇ સ્પાર્ટાએ લડાઇનો મરંજામ એકઠો કરી એથીનાની સાથે ઘણુંવાર લડાઇ કરી હતી. આ લડાઈ 'પેલો પોનીસસના યુદ્ધ' ને નામે પ્રસિદ્ધ છે પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર થિઉસીડિડિસે તેનું વર્ણન ઘણા વિસ્તારથી કર્યું છે

× ઇરાનના પાદશાહ બીજા ડારાયુસના મરણ પછી તેનો પુત્ર અર્તક્ષત્ર ગાદી ઉપર બેઠો, પણ અર્તક્ષત્રનો ભાઈ કાઇરસ દશસહસ્ર ગ્રીક સેના લઇને તેનાપર ચડયો. ઇ સ. પૂર્વે ૪૦૧ માં કાઇરસ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો, અને ગ્રીક સેનાપતિ ઝેનોફન પોતાની સેનાના પરાક્રમ અને કૌશલ્યથી યૂનાનમાં પાછો આવ્યો. આને 'દશસહસ્રનું પ્રત્યાવર્તન' કહેવામાં આવે છે, ગ્રીસના સેનાપતિ અને ઇતિહાસકાર ઝેનોફને આ બનાવનું વર્ણન અતિ સ્પષ્ટ રીતે કર્યું છે.

અન્ય કોઈપણ પુરુષે રાજકુળમાં જન્મી, સર્વ પ્રકારની સંપત્તિઓના ત્યાગી થઈ, પ્રતાપસિંહના જેટલું કષ્ટ વેઠ્યું નથી. કોઈએ પણ દેશહિતૈષિતાના આવેશમાં અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાને માટે વનેવન અને જંગલે જંગલ ભટકી, પહાડ અને ગુફાઓમાં નિવાસ કરી, ભૂખ-તરસ વેઠી, તાપ અને સિંહનો ભય સહન કરી, ઉંઘ ખોઈ, ઉજાગરા કરી, પ્રતાપસિંહના જેટલું દુઃખ ભોગવ્યું નથી. આરવલ્લી પર્વતની હારે ગુફાઓ પ્રતાપસિંહના ગૌરવનું સ્મરણ કરાવે છે. આ ગૌરવનો વિજયસ્તંભ ચિરકાળપર્યંત ઉંચો ઉભો રહી રાજપૂતાનાના મહિમાને પ્રકાશિત કરતો રહેશે. ભારત મહાસાગરના સંપૂર્ણ જળમાં પણ તે ડુબી શકશે નહિ, તેમ હિમાલયના સર્વથી ઉચ્ચ શિખરના પડવાથી પણ તે કદી ચૂર્ણ થઈ શકશે નહિ.

૪—પુરોહિતનો આત્મત્યાગ

અમે આ સ્થળે જે દૃષ્ટાંત આપીએ છીએ તેવાં દૃષ્ટાંતો જગતના ઇતિહાસમાં વિરલજ નીકળી આવશે. જો ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ નાખી પૂછવામાં આવે કે "પૃથ્વીની કયી જાતિએ ઘણી શતાબ્દીઓ સુધી અત્યાચાર સહન કરવા છતાં પણ પોતાની સભ્યતા અને ગૌરવનું રક્ષણ કર્યું છે?" તો નિઃસંદેહ એવોજ જવાબ મળશે કે, મેવાડના રાજપૂતોજ તે અદ્વિતીય જાતિ છે. યુદ્ધપર યુદ્ધ કરીને મેવાડે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હશે, મહાન મહાન વીરોને સમરક્ષેત્રમાં સુવાડયા હશે, તલવારોના ઘા ખાઇ ખાઇને રાજપૂતોનાં શરીર જીર્ણ થયાં હશે; પણ તેણે કદી કોઇની આગળ માથું નમાવ્યું નથી. ફક્ત મેવાડના રાજપૂતોજ અત્યાચાર અને દુરાચાર સહન કર્યા છતાં પણ વિજયી મુસલમાનોની આગળ દીન વચને બોલ્યા નથી. તેમણે વિજેતા જાતિની સાથે ભળી જઇને પોતાની જાતિના ગૌરવને તિલાંજલિ આપી નથી.

રોમનોએ જ્યારે બ્રીટનોને જીત્યા, ત્યારે બ્રીટનો રોમનોની સાથે ભળી ગયા હતા; પરંતુ મેવાડના રાજપૂતોએ વિજેતાની સાથે ભળીને પોતાની જાતીય પવિત્રતાને કલંક લગાડયું નથી. તેઓ ઘણી વાર પોતાની ભૂમિ અને દ્રવ્યાદિ ગુમાવી બેઠા હતા, પણ તેમણે પોતાનો પવિત્ર ધર્મ અને પવિત્ર આચાર કદી છોડયો નહોતો. એ વીરભૂમિ ઘણી વાર શત્રુઓના હાથમાં ગઇ, પણ એના વીરપુત્રોએ પોતાની પ્રતિષ્ઠાને કલંક લાગવા દીધું નથી. તેમણે સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાને માટે યુદ્ધમાં જવાને કદી પાછી પાની કરી નથી. મેવાડની વીરનારીઓ રણભૂમિમાં કપાઇ ગઇ, ચિતામાં બળીને ભસ્મ થઇ, પરંતુ પરધર્મીઓના હાથમાં જઇ પોતાની પવિત્રતાને તેમણે કલંક લગાડયું નથી. મેવાડના વીરપુત્રો સંગ્રામમાં પડીને અનંતકાળની શય્યામાં સૂતા, પણ તેમણે સ્વાધીનતાને [illegible] આપી નથી. મેવાડની માતાએ પોતાના પ્રાણથી [illegible] પુત્રને [illegible] હૃદયની [illegible] મુખમાં મૂકી

દીધો; પરંતુ પોતાના પાલકના વંશની રક્ષા કરવામાં પરાઙ્મુખ
ન બની. મેવાડના અધિપતિએ પોતાના પુત્રના સંહારકને શાબાશ
આપી, પણ પવિત્ર ન્યાયને કલંક લગાડયું નહિ. મેવાડના કુલ
પુરોહિતે રાજવંશના મંગળને માટે પોતાનો પ્રાણ પ્રસન્નતાથ
છોડયો, પરંતુ કર્તવ્યપરાયણતાથી વિમુખ ન થયો. જે વાતનુ
દૃષ્ટાંત બીજા દેશમાં ન જડે, તેવું દૃષ્ટાંત મેવાડના ઇતિહાસમ
જડી આવે છે.

કુલપુરોહિતના અપૂર્વ આત્મત્યાગની કથા અકથનીય મહિ
માથી ભરેલી છે. જો સંસારમાં કોઈ નિઃસ્વાર્થ ભાવ હોય તે
તેની જીવિત મૂર્તિ આ પુરોહિતજી થઈ ગયા છે. જો ઉદારત
જેવી કોઇ વસ્તુ હોય તો તેનું અપૂર્વ સ્વરૂપ પુરોહિતજી પોતે
હતા. વાસ્તવમાં આત્મત્યાગના ગૌરવની ભૂમિ મેવાડજ છે
પૃથ્વીનો બીજો કોઇ પણ દેશ આત્મત્યાગના વિષયમાં મેવાડન
બરોબરી કરી શકે એમ નથી. પોતાનો પ્રાણ આપી પારકાન
જીવનનું રક્ષણ કરવું, એ ખરેખર અલૌકિક કાર્ય છે. મેવાડન
પુરોહિત એવું અલૌકિક કાર્ય કરી પોતાની અક્ષય કીર્તિ મૂકી
ગયા છે. આ નાશવંત જગતમાં સર્વ વસ્તુ અસ્થિર છે, વિજળી
ના ચમકારા જેવી છે, ફક્ત કીર્તિ એજ અમર છે. પુરોહિતજી
જે કીર્તિ મેળવી ગયા છે તે અતુલનીય છે.

સોળમી શતાબ્દીના અંતિમ ભાગમાં એક દિવસ બે ક્ષત્રિય
કુમાર જંગલમાં શિકાર કરતા હતા. આ બંને યુવાન કુમારન
ચહેરામાં કાંઈ ભેદ પ્રતીત થતો નહોતો. બંનેના શરીરમાં વીર
તાનો પ્રકાશ ચમકી રહ્યો હતો; બંને શરીરે મજબૂત, સૌંદર્ય
સંપન્ન અને તેજસ્વી હતા. તેમના મુખપરની શોભા અલૌકિ
હતી, તેઓ તેમની આટલી ઉંમરમાં કોઇ દિવસ અરસપરસ
લડ્યા નહોતા, બંને વચ્ચે અપૂર્વ પ્રેમ હતો; પરંતુ જ્યાંસુધી
ઈર્ષ્યા નથી હોતી ત્યાંસુધીજ પ્રેમ નભે છે. આ બંને કુમારે
વચ્ચે ઈર્ષ્યા કેમ ઉત્પન્ન થઇ તેનું વર્ણન પાછળ આવે છે.

આ બંને કુમારો મેવાડના રાજા ઉદયસિંહના પુત્રો હતા
એકનું નામ પ્રતાપસિંહ અને બીજાનું નામ શક્તિસિંહ. પ્રતાપ
સિંહે પોતાનું અનુપમ શૌર્ય અને ઉત્કટ સ્વદેશભક્તિ બતાવ
પોતાનું નામ પવિત્ર કીર્તિ સાથે જોડયું છે. શક્તિસિંહે પોતાન
જાતિબંધુઓના રક્તથી પોતાના વેરને તૃપ્ત કર્યું છે. એક જાતિ

સ્વરૂપ છે, બીજો કૃપાણરૂપ છે. આ બન્ને વીર બંધુઓની
| આજે વિરોધનો અગ્નિ સળગી ઉઠશે. જે વીરતા અને તેજ-
તા એકઠી થઇને આજસુધી મેવાડનું ગૌરવ ટકાવી રહી
l, તેજ આજે વિભક્ત થઇને મેવાડની શક્તિનો વ્યય કરવા
ાર થઇ છે.

પ્રતાપસિંહ ઉદયસિંહના વડા પુત્ર હોવાથી મેવાડની ગાદી
તેનેજ મળી હતી અને શક્તિસિંહ પોતાના બંધુના આશ્રય
નીચેજ રહેતો હતો. તેજસ્વિતા અને કઠોરતામાં શક્તિસિંહ
પુ કાંઇ ઓછો નહોતો. એક દિવસ એક નવી તલવાર આવી;
ની પરીક્ષા કરવાને માટે સૂતરના તાર એકઠા કરી તે કાપી
વાનો ઠરાવ થયો. પાંચ વરસનો બાળક શક્તિસિંહ પાસેજ
ઉભેલો હતો. તે ગંભીરતાથી બોલ્યો કે " જે તલવારનો ઉપયોગ
આગળ માંસ અને હાડકાંપર થવાનો છે, તેની પરીક્ષા સૂતરપર
અજમાવીને શું કરવી?" એમ કહીને તે ઉઠયો અને તે તલવાર
પોતાના હાથમાં લઇ પોતાની ટચલી આંગળીપર ટચ દઇને ઘા
કર્યો! પાંચ વર્ષની ઉંમરે જે આવું અદ્વિતીય સાહસ બતાવે,
તે મોટી ઉંમરે વીર નીપજે તેમાં શી નવાઈ?

પોતાના વડાભાઇપર શક્તિસિંહ મનમાં પુષ્કળ ઇર્ષ્યા રાખતો
હતો. પ્રતાપસિંહ આ તેનો અદેખો સ્વભાવ જાણતા હતા, તેથી
તેમને તેનાપર બહુ ક્રોધ છુટયો હતો. આ બન્ને ભાઇઓ વચ્ચે
ધીમે ધીમે ઈર્ષ્યા વધવા લાગી અને અમે વર્ણન કરીએ છીએ તે
સમયે કાંઇક નજીવા કારણથી બન્નેવચ્ચે એટલો દ્વેષ વધી ગયો કે
બન્ને ભાઇઓ સામસામી તલવાર લઇને એકબીજાનો પ્રાણ લેવા
તત્પર થઇ ગયા

પ્રતાપસિંહે ક્રોધથી કહ્યું "આજે કાં તો તું નહિ કે કાં તો હું
નહિ. હમેશા કલેશ ચાલે તેના કરતા તેનો એક દિવસમાંજ નીવેડો
આવી જાય તે સારો." આથી શક્તિસિંહ બોલ્યો "વિલંબ શો
છે? હું પણ તૈયારજ છું."

બન્ને ભાઇઓ વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધ ચાલવા માંડયું. ચળકતી તલ-
વારો ઉછળવા લાગી બન્ને ઉસ્તાદ પટ્ટાબાજ હતા, કોઇ કોઇથી
હારે એવો નહોતો. ગરમાગરમ તકરાર ચાલે છે, એટલામાંજ પુરો-
હિતજી ત્યા આવી પહોંચ્યા અને મેવાડના રાજકુળનો નાશ નજીક-
માં આવેલો જોઇ તેઓ આજીજી કરતા વચ્ચે પડ્યા. તેઓ ગંભીર

સ્વરે બોલ્યા "મહારાજ ! આ ક્રીડાભૂમિ છે, સમરક્ષેત્ર નથી- વાસ્તવિક યુદ્ધ કરવાનું સ્થાન નથી. ભાઈ ભાઈની સાથે યુદ્ધ કરે એ સાચા ક્ષત્રિયોને શોભારૂપ નથી, પણ કલંકરૂપ છે; માટે લડાઇ બંધ કરો. તમારા તીખા ભાલા શત્રુઓની છાતીમાં પ્રવેશ કરે અને તમારી તેજસ્વી તલવાર દુશ્મનોના લોહીથી રંગાય તેમાં તમારા કુળની શોભા છે; પરસ્પર લડી મરવામાં શોભા નથી. કુળ-ની મર્યાદા નષ્ટ ન કરો. ભાઇના લોહીથી અસિને અપવિત્ર કરવી ઉચિત નથી."

પરંતુ પુરોહિતનાં આ વચનોની કાંઇ અસર થઇ નહિ. બન્ને ભાઇઓ તેમના કહેવાથી પાછા હઠ્યા નહિ. આવી સ્થિતિ જોઇ પુરોહિત મહાઘોર વિચારમાં પડ્યા. થોડી વારમાં તેમણે પોતાના હાથમાં જે છેલ્લો ઉપાય હતો તે અજમાવ્યો. પોતાની બગલમાં-થી એક કટાર કાઢી તેમણે પોતાની છાતીમાં ઘોંચી દીધી. લોહીનો ફુવારો છુટવા લાગ્યો અને પુરોહિત મડદું થઇને ભૂમિપર પડ્યા. મેવાડના રાજગોરે આ પ્રમાણે રાજકુમારોના પ્રાણની રક્ષાને માટે પ્રસન્નમુખે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી !

પ્રતાપસિંહ અને શક્તિસિંહ આ હૃદયભેદક બનાવ જોઇ દયા અને અનુકંપાથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. બન્નેના હાથમાંથી તલવારો સરી પડી અને દ્વંદ્વયુદ્ધ બંધ પડ્યું. મહાન આત્મત્યાગે પોતાનું મહાન કાર્ય સિદ્ધ કર્યું.પ્રતાપસિંહે પોતાનો હાથ ઉંચો કરી શક્તિ-સિંહને પોતાના રાજ્યમાંથી નીકળી જવાની આજ્ઞા કરી.શક્તિસિંહે વડા ભાઈની આજ્ઞા માન્ય કરી મેવાડનો ત્યાગ કર્યો અને તે દિલ્હી જઇ અકબરશાહને મળ્યો. ત્યાં તેણે પોતાના ભાઈને હર પ્રકારે હેરાન કરવાને અકબરશાહને ઉત્તેજિત કર્યો હતો; પરંતુ પુનઃ એક વાર તેનો બંધુપ્રેમ ઉભરી આવ્યો અને તેણે પ્રતાપસિંહનો હલ્દીઘાટના યુદ્ધસમયે મેળાપ કર્યો હતો. આ વખતે બંને ભાઇ-ઓએ પ્રેમથી એકબીજાને આલિંગન દીધાં હતાં.

૫—બાળક બાદલસિંહની વીરતા

તેરમી શતાબ્દીમાં અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ જે વખતે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો હતો અને જે સમયે ચિતોડના બાળરાજા લક્ષ્મણસિંહના કાકા ભીમસિંહે પોતાના ભત્રીજાના રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે સમયે એક વીરબાળકે અસાધારણ વીરતા બતાવી હતી. આ બાળકે પોતાના દેશના ગૌરવને વધારવાને માટે નિર્ભયતાની સાથે રણભૂમિમાં આવી શત્રુસેનાને નષ્ટ કરી નાખી હતી. આ વીર બાળકની વીરતા કવિઓની રસમયી કવિતા અને ઇતિહાસકારોનાં સુંદર વર્ણનોમાં અંકિત થવાને યોગ્ય છે.

જુલ્મી પઠાણો વીરભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા છે અને ભીમસિંહની પત્નીનું પાતિવ્રત્ય નષ્ટ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. પઠાણ બાદશાહ પદ્મિનીના રૂપ-લાવણ્યથી મોહિત થઇ ગયો છે, તેના અલૌકિક ગુણોનું વર્ણન સાંભળીને પોતાના દેહનું ભાન ભૂલી ગયો છે. આ મોહથી ઉત્તેજિત થઇ તે ચિતોડને જીતી લેવાનો ઉદ્યોગ કરી રહ્યો છે—અકલંકિત રાજપૂતકુળમાં કલંકનો કાળો હાથ લગાડવાને મહેનત કરી રહ્યો છે, પરંતુ તેની આશા સફળ થઇ નહિ. ત્યારે આખરે તેણે એમ જણાવ્યું કે "જો મને રાણી પદ્મિનીનું મુખ જોવા દેશો, તો હું તમારૂં ચિતોડ તમારા કબજામાં રહેવા દઇશ."

રાજપૂતોએ દર્પણમાં પડતી છબી જોવા દેવાની કબૂલાત આપી અને અલ્લાઉદ્દીને પણ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. બંધુભાવથી ચિતોડના રાજમહેલમાં આવી તેણે આરસીમાં પદ્મિનીનું પ્રતિબિંબ જોયું કે તરત તેને તો હરખસન્નિપાત થઇ આવ્યો. માત્ર એક ક્ષણ વાર પદ્મિનીનું રૂપ જોતાં તેનું મન હાથમાં રહ્યું નહિ. આપેલો કોલ પૂરો થયો, પણ તેથી અલ્લાઉદ્દીનની તૃષા છીપી નહિ.

અલ્લાઉદ્દીન કૃત્રિમ બંધુભાવ બતાવી ભીમસીંહને ચિતોડદુર્ગની બહાર લઇ ગયો. સરળ સ્વભાવનો ભોળો રાજપૂત પઠાણ બાદશાહની લુચ્ચાઇ સમજ્યા વિના ચુપચુપ તેની સાથે ગયો. અલ્લાઉદ્દીને આ તકનો લાભ લઇ ભીમસિંહને કેદ કર્યો અને જ્યાંસુધી પદ્મિનીને પોતાના કબજામાં ન આપે, ત્યાંસુધી તેને છોડવામાં આવશે નહિ, એવું ખુલ્લેખુલ્લું જણાવી દીધું.

પરાક્રમી ભીમસિંહ શત્રુના કબજામાં જઇ પડ્યો છે, પઠાણોએ પવિત્ર કુળને ભ્રષ્ટ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, ચિતોડના સર્વ લોકો ચિંતાતુર થઇ રહ્યા છે; પરંતુ રાજપૂત વીરો ઝાઝો વખત ચિંતાગ્રસ્ત રહેતા નથી. તેમણે તરતજ ભીમસિંહને છોડાવવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. પ્રસિદ્ધ રાજપૂતવીરની પ્રાણપ્રિયા શું યવનના હાથમાં જશે? પઠાણ લોકો શું તિરસ્કારપૂર્વક આર્યકુળનું ગૌરવ નષ્ટ કરશે? આ વિચારોથી રાજપૂતોનું લોહી ઉકળી આવ્યું. આવા સંકટના સમયે બાર વરસના વીર બાળક બાદલસિંહે ભીમસિંહને છોડાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી અને પોતાના લશ્કરની આગેવાની લીધી; અને તેનો બીજો કાકો ગૌરસિંહ પણ પોતાના ભત્રીજાની સાથે સામેલ થયો.

ભીમસિંહને કેદી કરી અલ્લાઉદ્દીન પ્રસન્નચિત્તથી બેઠો હતો એવામાં તેને ખબર મળી કે, ચિતોડની રાણી પદ્મિની ઘણી દાસીઓને પોતાની સાથે લઇને બાદશાહની મુલાકાત કરવાને માટે આવે છે. આ ખબર સાંભળીને બાદશાહના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તે પોતાના મનમાં હજારો પ્રકારનાં આનંદસ્વપ્નો જોવા લાગ્યો. એકની પાછળ એક એમ કરતી સાતસેં પાલખીઓ જોતજોતામાં બાદશાહની છાવણીમાં આવી પહોંચી. આ સઘળી પાલખીઓમાં સ્ત્રીને બદલે વીર પુરુષો બેઠા હતા. સારી તક જોઇ તેઓ પાલખીમાંથી કૂદી બહાર પડ્યા અને પઠાણસેનામાં ઘૂસ્યા. થોડી મિનિટમાં રાજપૂતો અને પઠાણો વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ ચાલવા માંડ્યો. બાદલસિંહ રાજપૂતોનો નેતા બની અસીમ શૌર્ય બતાવવા લાગ્યો. બાર વરસના વીર બાળકના અલૌકિક પરાક્રમથી શત્રુસેનાનો ઘણો સંહાર થયો. પઠાણ લોકો આ બાળકનું અદ્‌ભુત પરાક્રમ જોઇને આશ્ચર્યચકિત થયા. ગૌરસિંહ કાકા તો રણભૂમિમાં પડ્યા. બાદલસિંહ પોતાના કાકાનો દેહાંત થયેલો જોઇ નિરાશ થયો નહિ; પરંતુ બમણા ઉત્સાહથી ઘોડાને આગળ કરી શત્રુઓ-

નો વિધ્વંસ કરવા લાગ્યો. એક તરફ અલ્લાઉદ્દીનની કેળવાયેલી મહાસેના હતી અને બીજી તરફ માત્ર સો રાજપૂતો હતા. જે બાળક પોતાની માતાની ગોદમાં બેસવાને લાયક હતો, તે આજે ભયંકર રણભૂમિમાં અસ્ત્રશસ્ત્રોના ઘા ખમતો ચારે તરફ ઘૂમતો હતો. જેનું કોમળ શરીર અણખીલ્યા કમળની પેઠે લોકોનાં નયનોને આનંદ આપતું હતું તે આજે દુર્ભેદ્ય બખ્તર પહેરી તીક્ષ્ણ ઘા ખમતું કઠોર સ્વભાવના પ્રચંડ શત્રુઓની વચમાં અહીંથી તહીં દોડાદોડ કરી રહ્યું છે! તેરમી શતાબ્દીમાં મેવાડની રણભૂમિમાં આ દૃશ્ય માલમ પડતું હતું. વીરબાળક યુદ્ધમાં અસાધારણ વીરતાનો પરિચય આપી રહ્યો હતો. આ પરાક્રમનું પરિણામ એ આવ્યું કે, અલ્લાઉદ્દીનના હાથમાંથી ભીમસિંહનો છૂટકારો થયો અને અલ્લાઉદ્દીનને પદ્મિનીની આશા છોડવી પડી. બાદલસિંહ ઘાયલ થઈને રુધિરથી તરબોળ થઈ સંકટભરેલી અવસ્થામાં ઘેર પહોંચ્યો, તેની માતાએ પોતાના પુત્રને અપૂર્વ પ્રેમથી ચુંબન કરીને પોતાની ગોદમાં દાબ્યો. વીરબાળકે પોતાના મૃત કાકા ગોરસિંહના પરાક્રમની અદ્‌ભુત કથા કહી સંભળાવી. ગોરસિંહની સ્ત્રી પોતાના પતિની પાછળ સતી થઇ. આ વીર બાળક બાદલસિંહે એવું પરાક્રમ બતાવ્યું છે કે કોટયવધિ વર્ષોસુધી તેનાં યશોગાન દેશ-પરદેશમાં ગવાશે.

૬—વીર યુવક રાઠોડ કુંભ

ઇ. સ. ૧૫૪૩ નું વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયું છે. શેરશાહના પરાક્રમથી દિલ્હીનો પાદશાહ હુમાયુ હિંદ દેશ છોડીને ચાલ્યો ગયો છે. જે પુરુષ એક સમયે મણિમુક્તાઓથી સુસજ્જ થઇને દિલ્હીનાં સિંહાસનને શોભાયમાન કરી રહ્યો હતો, તેજ પુરુષની આજીવિકા હાલમાં અન્ય માણસની આપેલી રોટલીથી ચાલતી હતી. તેને પોતાની જાતને માટે, પોતાની પ્રાણપ્રિયાને માટે અને પ્રાણાધિક પુત્રને માટે જોઈતાં અન્નવસ્ત્રાદિકને માટે અન્ય માણસોના મુખ તરફ જોવું પડતું હતું. અખિલ ભરતખંડના સ્વામી અકબરનો પિતા એક વખત આવી મુશીબતમાં આવી પડ્યો હતો. જે માણસે પોતાના બાહુબળથી કાબૂલના પહાડી ભાગમાં અને ભરતખંડની વિશાળ ભૂમિમાં પોતાની વિજયપતાકા ઉરાડી હતી, તેણે મારવાડના એક નાના શહેરમાં સાધારણ બાંધણીના ઘરમાં જન્મ લીધો હતો અને પારકી સહાયથી જેમ તેમ પોતાનું બચપણ ગાળ્યું હતું.

શેરશાહ દિલ્હીના સિંહાસનપર બેઠો છે, મુગલવંશને બદલે સૂરવંશનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થયું છે. અમીરઉમરાવ લોકો મુગલોને બદલે સૂરવંશીઓની આજ્ઞાનુસાર વર્તે છે. શેરશાહે પોતાની વીરતા અને તેજસ્વિતાથી હુમાયુને હિંદમાંથી હાંકી કાઢયો છે, પરંતુ તે સમસ્ત હિંદમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી શકયો નહોતો. દિલ્હીના સિંહાસનપર બેસી તેણે પોતાનું રાજ્ય વધારવાનો સંકલ્પ કર્યો. વીરભૂમિ રાજપૂતાના ઉપર તેની દૃષ્ટિ પડી અને તેણે એંશી હજાર સૈનિકો લઇને મારવાડને ઘેરી લીધો.

મારવાડદેશ પ્રકૃતિની સુંદર શોભાથી અલંકૃત નથી; મનોહર વૃક્ષપલ્લવો અને હરિયાળી ભૂમિ ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થતી નથી; ત્યાં તો વિશાળ રેતીનો સમુદ્રજ મારવાડના ભયાનક રૂપનો પરિચય કરાવે છે. શેરશાહે જ્યારે તે દેશપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે પરાક્રમી રાઠોડો અલૌકિક વીરતાથી મારવાડની આધીનતાનું રક્ષણ કરતા હતા. શેરશાહે આ દેશ તેમના હાથમાંથી ઝૂંટવી લેવાનો ઉદ્યોગ

ી. દિલ્હીના પાદશાહ એંશી હજાર સૈનિકોને લઇને મારવાડપર
ી આવે છે એવા સમાચાર જ્યારે મરુભૂમિમાં પ્રસર્યા, ત્યારે
ોડ લોકો પૂજ્ય જન્મભૂમિની સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરવાને માટે
યાર થવા લાગ્યા. જોતજોતામાં પ્રચંડ સૈન્ય એકત્રિત થઇ ગયું.
ારવાડના મહારાજા માલદેવ પચાશ હજાર માણસોને લઇને દિ
હીના પાદશાહનું અભિમાન તોડવાને માટે તૈયાર થયા.

પચાસહજાર રાઠોડોએ દિલ્હીનરેશનાં એંશી હજાર માણસોને
પરાજિત કર્યાં અને મારવાડની વીરતાનું ગૌરવ અક્ષત રાખ્યું. હુમાયુ
ા વિજેતાને મારુ વીરોની વીરતા આગળ મસ્તક નમાવવું પડ્યું.
ાલદેવની સેનાના વ્યૂહને તોડવાનું કાર્ય અશક્ય લાગવાથી શેર-
…નું પાછા ફરવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો; પરંતુ રાઠોડસેનાના
કૌશલ્ય આગળ તે કાર્ય પાર પડવાના સંભવ પણ ઓછા જ-
ણા. હવે ચતુર મુસલમાન પાદશાહે ચાલાકી વાપરી. આવી
ચાલાકીથીજ ભારતવર્ષનું સર્વસ્વ નાશ પામ્યું છે. શાહબુદીન
ગોરીની ચાલાકીથી પૃથ્વીરાજ દપદતીને તીરે પરાજિત થયા,
અલાઉદ્દીનની ચાલાકીથી વિધાતાની અદ્ભુત રચના-પદ્મિનીનું
સુંદર શરીર ભસ્મનો ઢગલો બની ગયું અને આ સમયે શેર-
શાહની ચાલાકીથી રાઠોડ લોકોની ભૂમિના સર્વનાશનું બીજા-
રોપણ થયું. તેણે એક બનાવટી પત્ર બનાવ્યો અને તેમાં માલ-
દેવના સર્વ સરદારોનાં નામ દાખલ કર્યાં. આ પત્રમાં એવા અર્થનું
લખાણ કરવામાં આવ્યું હતું કે "અમો સર્વે સરદારો માલદેવ-
થી અપ્રસન્ન છીએ અને તમારી સાથે મળી જવાને તૈયાર છીએ."
કોઇ યુક્તિથી આ પત્ર માલવદેવના હાથમાં પહોંચાડવામાં આવ્યો.
આ પત્ર વાંચી માલદેવ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. તેમને પોતાના સર-
દારોપર અવિશ્વાસ આવ્યો અને સરદારોથી અલગ થઇ જવાને માટે
તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આ આકસ્મિક ઘટનાથી રાઠોડ સરદાર
કુંભના હૃદયમા અત્યંત દુઃખ થયુ. કુંભે માલદેવને અનેક રીતે
સમજાવ્યાં, સનાતન ધર્મની સાક્ષીથી પોતાની સ્વામીભક્તિ અને
દેશભક્તિ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; દુષ્ટાત્મા શત્રુઓએ છળ કર્યો
છે, એમ કહી પવિત્ર ક્ષત્રિયધર્મના રક્ષણને માટે બહુ આગ્રહ
કર્યો; પરંતુ માલદેવે તેની એક પણ વાત ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ.
તેમનુ હૃદય નિરાશારૂપી ઘોર અંધકારથી આવૃત થયું હતું.
કુંભની સમજાવટથી પણ તેમના હૃદયમાં પ્રકાશરશ્મિ પ્રસરી શક્યા

તો પ્રાતઃસ્મરણીય પદ્મિની આદિ નારીઓએ જે માર્ગનું **અવલંબન** કર્યું હતું, તે માર્ગનું અનુકરણ હું પણ કરીશ.”

રૂપનગરના પૂજ્ય રાજકુલપુરોહિતે રાણા રાજસિંહના **દરબા**રમાં જઇને આ સંદેશો સંભળાવ્યો. રાજસિંહે રાજપૂતકુલ-મર્યાદાનું રક્ષણ કરવામાં ઉદાસીનતા જણાવી નહિ. તેઓ સાહસિક રાજપૂત યોદ્ધાઓનું એક દળ લઇને અરવલ્લીમાંથી નીકળી, રૂપનગરમાં ગયા. તેમનાં પરાક્રમ આગળ મુગલસેના પરાજિત થઇને નાસી ગઇ; તેજસ્વી ક્ષત્રિય વીર તેજસ્વિની ક્ષત્રિય બાળાને પોતાની રાજધાનીમાં લઇ આવ્યા. પ્રબળ પ્રતાપી મુગલ પાદશાહની સાથે શત્રુતા કરવા છતાં પણ મેવાડનું રાજ્ય અખંડ રહ્યું.

આ તરફ ઔરંગઝેબનો અત્યાચાર શાંત થયો નહિ. તેણે હિંદુઓને અધિકતર દુઃખ દેવાને માટે ‘જજીઆવેરો’ કાઢયો. આ કર કેવળ હિંદુઓનેજ આપવો પડતો હતો. પાદશાહના હુકમથી આમેરનો રાજા જયસિંહ પરાક્રમી શિવાજીને પાદાક્રાંત કરવાને માટે દક્ષિણમાં છાવણી નાખીને પડ્યો હતો; મારવાડાધિપતિ જશવંતસિંહને કાબુલની ગરબડ શાંત પાડવાને માટે તે દેશમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. આ બન્ને રાજા મુગલ સામ્રાજ્યના મજબૂત આધારસ્તંભ હતા. મુગલ પાદશાહ આ રાજાઓની કાર્યકુશળતાને લીધે અનેક સંકટોમાંથી ઉગર્યો હતો. જજીઆવેરાને લીધે આ ઉભય રાજા મારી વિરુદ્ધ કાર્ય કરશે. એમ ધારી પાદશાહે તેમને ગુપ્ત રીતે વિષ આપી મારી નંખાવવાનો પ્રબંધ કર્યો અને આ બન્ને રાજા નીચ ઔરંગઝેબની કપટજાળના ભોગ થઇ પડ્યા. બંનેનું મૃત્યુ વિદેશમાં થયું. જશવંતસિંહની રાણી પોતાના બાળકુંવરને લઇને કાબુલથી સ્વદેશ જતી રહી. મુગલપાદશાહે તેને કારાગૃહમાં નાખવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ તેના રક્ષક પરાક્રમી દુર્ગાદાસે પાદશાહની ઇચ્છા પૂર્ણ થવા દીધી નહિ. કેવળ અઢીસો સાહસિક રાજપૂતોએ મુસલમાનોનાં પાંચ હજાર માણસોને પર્વતના ઘાટમાં રોકી લીધાં અને રાણીને નિર્વિઘ્ને સ્થાને પહોંચાડી દેવામાં આવી. રાજસિંહે જશવંતસિંહની રાણી અને તેમના પુત્રનું સંરક્ષણ કર્યું; તેમની આજ્ઞાથી રાણી અને કુંવરને રહેવાને માટે એક ગુપ્તસ્થાન નિર્માણ કરવામાં આવ્યું અને મુગલ સૈનિકોનાં આક્રમણથી તેમનું રક્ષણ કરવાને માટે કેટલાક વીર રાજપૂતો નિયત કરવામાં આવ્યા. આ રીતે રાજસિંહે ક્રૂર ઔરંગઝેબની સામે થઇ અનાથ બાળક

અને અનાથ રાણીનું સંરક્ષણ કર્યું.

ઔરંગઝેબે હિંદુઓપર જજીઆવેરો નાખ્યો તેટલામાટે રાણા રાજસિંહના હૃદયમાં અતિ દુઃખ થયું; તેમનાથી પવિત્ર હિંદુ જાતિનું અપમાન સહન થઇ શક્યું નહિ. તેમણે એકદમ પાદશાહના આ કાર્ય તરફ પોતાની નાપસંદગી બતાવી. તેમની નસોમાં જોરથી રક્ત વહેવા લાગ્યું. ક્ષોભ, ક્રોધ અને અપમાનના ડંખે તેમને વ્યાકુળ કરી મૂક્યા. તેમણે સમસ્ત હિંદુજાતિના તરફથી ઔરંગઝેબના ઉપર એક પત્ર લખી મોકલ્યો. આશય નીચે પ્રમાણે હતોઃ–

"મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, આપે આપના શુભેચ્છકની સામે યુદ્ધ કરવામાં ઘણું દ્રવ્ય વૃથા ખર્ચી નાખ્યું છે અને તેથી ખાલી થયેલા ખજાના ભરવાને માટે એક વિશેષ કર નાખવાની આજ્ઞા કરી છે. આપના સ્વર્ગસ્થ પૂર્વપુરુષ જલાલુદ્દીન અકબરે સમદર્શિતા અને દૃઢતાથી મુગલ શહેનશાહતને મજબૂત કરી હતી. એમની કારકીર્દિમાં સર્વ જાતિના લોકો સુખાનંદમાં રહેતા હતા. તેઓ મુસલમાન, હિંદુ કે કોઇ પણ જાતિના લોકોપર કૃપાદૃષ્ટિ રાખી તેમના પ્રત્યે ઉદાર વર્તન રાખતા હતા. આથી લોકો કૃતજ્ઞતાના આવેશમાં તેમને જગદ્‌ગુરુ સુદ્ધાં કહી ચૂક્યા છે.

સ્વર્ગવાસી નુરૂદ્દીન જહાંગીરે બાવીસ વર્ષપર્યંત ઉત્તમ પ્રકારે પ્રજાનું પાલન કર્યું હતું. વળી તેમણે મિત્રરાજાઓની ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો હતો, તેથી તેમને પ્રત્યેક કાર્યમાં સફળતા મળી હતી.

પરમ પ્રતિષ્ઠિત શાહજહાને બત્રીસ વર્ષ સુધી ઉત્તમ પ્રકારે શાસન કરીને અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે.

આપના પૂર્વપુરુષોના કાર્યો આવા લોકહિતકારી હતા તેઓ આવી ઉદાર નીતિથી વર્તતા હતા, તેથી તેઓ જ્યાં પગ મૂકતા હતા ત્યાં વિજયલક્ષ્મી અને સૌભાગ્યલક્ષ્મી તેમને વરતી હતી. તેમણે અનેક દેશો અને અનેક કિલ્લાઓ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધા હતા, પરંતુ આપના સમયમાં અનેક દેશો મુગલ સામ્રાજ્યમાંથી છૂટા પડી ગયા છે. હમણાં અત્યાચાર અને અવિચારની મોટી જોરથી ધૂમવ લાગી છે આથી ભવિષ્યમાં અનેક સ્થળે મુગલ સામ્રાજ્યમાંથી છૂટા પડી જશે. આપની પ્રજા દુઃખી થાય છે. આપની શહેનશાહતને પ્રત્યેક પ્રદેશ દરિદ્રતાના બોજાથી દબાઈ ગયો છે જો રાજ્યને સ્વામી ધનશૂન્ય થઇ જાય તો પછી પ્રજાની શી દશા થાય?

નગરિકોના દુઃખ ઉંચા થયા છે, વ્યાપારી લોકોને અનેક મુ

દંમાગ્યો લડવા પડે છે. હિંદુઓ નિર્ધન થઇ ગયા છે અને સાધારણ લોકો રાત્રિ પડતાં સુધીમાં ભોજનની સામગ્રી એકઠી કરી શકતા નહિ હોવાથી નિરાશાથી ઉન્મત્ત થઇ કપાળમાં ટપલા મારે છે.

જે રાજા આવી દરિદ્ર પ્રજાને ભારે કરથી પીડિત કરવામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તેનું ગૌરવ શી રીતે જળવાઇ શકે ? હાલમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ અને ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી, એવો હોકારો પડી રહ્યો છે કે પાદશાહ હિંદુ ધર્મનો મહાદ્વેષી છે અને તે બ્રાહ્મણ તથા યોગી અને વૈરાગી તથા સંન્યાસીની પાસેથી પણ કર લેશે. સુપ્રસિદ્ધ તૈમુરવંશના ગૌરવને કલંકિત કરી આપ આ રીતે નિર્જન સ્થાનમાં રહેતા નિરપરાધી તપસ્વીઓને પણ પીડા કરવાને ઉદ્યત થયા છો. સર્વ ધર્મગ્રંથો એમજ સિદ્ધ કરે છે કે સર્વ મનુષ્યોનો ઇશ્વર એકજ છે. ઇશ્વર કેવળ મુસલમાનોને માને છે અને હિંદુઓને ધિક્કારે છે, એમ માનવાને કશું પ્રયોજન નથી. ઇશ્વરની આગળ હિંદુ અને મુસલમાન સમાન છે. સર્વની ઉત્પત્તિનું આદિકારણ એજ છે. મુસલમાનોની મસ્જિદમાં તેના જ નામની નિમાજ પઢવામાં આવે છે અને હિંદુઓનાં મંદિરોમાં ઘંટનાદ કરીને તેમનાજ નામની પૂજા કરવામાં આવે છે. વિધર્મી લોકોના આચારનું અપમાન કરવું એ સર્વ શક્તિવાન ઇશ્વરની ઇચ્છાવિરુદ્ધ કાર્ય કરવા સમાન છે. જો આપણે કોઇ ચિત્રને ખરાબ કરીએ તો સ્વભાવતઃજ તેનો ચિત્રકાર આપણા ઉપર ક્રોધ કરે છે; માટે ઇશ્વરના કાર્યની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી.

આપે હિંદુઓ પાસેથી જે કર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે અન્યાય છે. એ કાર્ય દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી રાજનીતિની વિરુદ્ધ છે. એથી દેશ વધારે દરિદ્ર થશે. જો આપ ધર્માંધતાને લીધે એ કરને ન્યાય [illegible] તો પ્રથમથી એ કર હિંદુઓના નેતા રામસિંહની પ [illegible] અને ત્યારપછી એ કર મારી પાસે માગ [illegible] અને મ [illegible] મારવી એ કાંઈ સાચી વીર [illegible] નથી. મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, આપના પ્રધાનો પણ આપને [illegible] નથી.”

[illegible]

એ પત્રમાંથી સત્ય રાજધર્મનો પરિચય મળે છે.

આ પત્ર વાંચતાં ઔરંગઝેબના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. રાણા રાજસિંહે જશવંતસિંહની રાણીને આશ્રય આપ્યો છે, એ વાત પણ તેના કર્ણપર પહોંચી ચૂકી હતી. તેથી હવે તેણે રાજસિંહને પાયમાલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે તેણે પોતાના પુત્રોને બંગાળા, કાબુલ અને દક્ષિણમાંથી બોલાવી લીધા. ઔરંગઝેબે પોતાના પુત્રોને તથા અનેક સેનાપતિઓને પોતાની સાથે લીધા અને પ્રચંડ સૈન્યસહિત મેવાડપર આક્રમણ કર્યું. રાજસિંહ પણ પોતાના કુળનું ગૌરવ જાળવવાને માટે તેની સામે થયા. તેમણે સૈન્યના ત્રણ ભાગ કરી એક ભાગનો સેનાપતિ પોતાના જ્યેષ્ઠ કુંવરને બનાવ્યો, બીજા ભાગનો સેનાપતિ ભીમસિંહને બનાવ્યો અને ત્રીજા ભાગના સેનાપતિ સ્વયં રાણા રાજસિંહ બન્યા. આ પ્રકારે તૈયારી કરી રાણા રાજસિંહ મુગલ સૈન્ય સ્હામે નીકળ્યા. પહાડોમાં વસતા ભીલ લોકો પણ હિંદુકુળસૂર્ય રાણા રાજસિંહને સહાય કરવાને માટે મેવાડની લાલ પતાકાની નીચે ભેગા થયા.

રાજકુમાર જયસિંહે શત્રુના ખોરાકનાં ગાડાં આવવાનો માર્ગ રોક્યો. ઔરંગઝેબના સૈન્યને પહાડી સ્થાનમાં ખોરાક ન મળવાથી પરમ કષ્ટ થવા લાગ્યું. તેના લશ્કરમાં અનાજનો મોટો દુષ્કાળ પડ્યો. રાજસિંહનાં માણસોના હાથમાં ઔરંગઝેબની શાહજાદી સપડાઇ. તેઓ તેને રાજસિંહની પાસે લઇ આવ્યા. રાજસિંહે તેનો યથોચિત આદર કર્યો અને તેને કેટલાક માણસોની સાથે ઔરંગઝેબની પાસે મોકલી દીધી.રાજસિંહ એવા ઉદાર હતા કે તેઓ શત્રુઓનું ભૂખનૂ દુઃખ જોઇ શકયા નહિ; તેમણે ખોરાકનાં ગાડાં આવવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરાવી દીધો. તેમણે વિધર્મી શત્રુઓને અન્ન મેળવવાની સુગમતા કરી આપી. અન્નના કષ્ટથી તેમનું રક્ષણ કર્યું. આ રીતે તે રાજપૂત વીરે ઉદારતા દર્શાવી હતી અને આ પ્રકારે તેમણે ખરો રાજધર્મ તથા વીરધર્મ બતાવી આપ્યો હતો.

પરંતુ કુબુદ્ધિ મુગલ પાદશાહે પોતાની કુટિલતા છોડી નહિ. તે રાજપૂતોની સાથે ઘોર સંગ્રામ કરવા લાગ્યો. તેજસ્વી રાજપૂતો પણ તેનાથી હારી જાય એવા નહોતા ઔરંગઝેબની સેના રાજપૂતોના હાથનો માર ખાઇ અહીં તહીં નાસવા લાગી. પાદશાહના ઝુંડ, હાથી તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર વગેરે વિજયી રાજસિંહના હાથમાં આવવા લાગ્યાં. આ મહાયુદ્ધ સંવત ૧૭૩૭ ના ફાલ્ગુન માસમાં

થયું હતું અને એમાં રાણા રાજસિંહે વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી હતી.

રાણા રાજસિંહે નાઠેલા શત્રુઓને કષ્ટ આપવું ઉચિત ધાર્યું નહિ. ગુજરાત તરફ ઘણા મુસલમાનો નાઠેલા તેની પાછળ રાજસિંહ ગયા હતા; પરંતુ રાજસિંહે દયા, ધર્મ અને સુજનતાથી પ્રેરાઈને તેમનાપર આક્રમણ નહિ કરવાનો સંદેશો મોકલ્યો હતો.

આ પ્રકારે રાણા રાજસિંહે રાજધર્મ ઉત્તમ રીતે પાળ્યો. એવો કયો માણસ હશે, કે જે સાહસિકતા અને વીરતાને માટે તેમની પ્રશંસા નહિ કરશે? રાણા રાજસિંહ તેમના સમયના અદ્વિતીય નૃપતિ હતા. દુષ્ટાત્માઓની દુષ્ટતા દબાવવાને માટે તેઓ મુખ્ય ભાગ લેતા હતા. તેમનું પ્રત્યેક કાર્ય ગૌરવ અને વીરતાનો પરિચય કરાવે છે. તેઓ પરોપકારને શ્રેષ્ઠ ધર્મ માનતા હતા. તેમણે રાજસમુદ્ર બંધાવીને પોતાની શિલ્પવિદ્યા પ્રત્યેની અભિરુચિનો પરિચય જગતને કરાવ્યો છે.x આજપર્યંત તે શિલ્પકળા રાજપૂતાનાના કીર્તિસ્તંભરૂપે વિદ્યમાન છે.

૮—રાજભક્ત વીર અમરસિંહ

ઇસ્વીસનની અઢારમી શતાબ્દી શનૈઃ શનૈઃ કાળના અનંત સ્રોતમાં વિલીન થતી થતી સર્વાંશે અદૃશ્ય થઇ ગઇ છે. ઓગણીસમી શતાબ્દીએ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો છે. કાળની વિચિત્રતાથી અનેક મનુષ્યોની દશામાં ભારે પરિવર્તન થઇ ગયું છે. અનેક માણસો ઉન્નતિના શિખરપર ચઢી આમોદના તરંગોપર ડોલે છે અને ગર્વભરી દૃષ્ટિથી નીચે જુએ છે. અનેક પુરુષો અવનતિના ઉંડા સાગરમાં ડૂબી શોક અને પશ્ચાત્તાપની તીક્ષ્ણ ચાબુક ખાઇ રહ્યા છે. અનેક માણસો સુખ અને સંપત્તિના અપૂર્વ વિલાસથી તૃપ્ત થઇ રહ્યા છે અને અનેક જણ દુઃખના દારુણ ચક્રમાં સપડાઇ આમતેમ અથડાયા કરે છે. કાળચક્રની સાથે ભારતવર્ષની દશા પણ પલટાઇ ગઈ છે. ભારતવર્ષની સ્વાધીનતાનો નાશ થયો છે. સ્વાધીનતાથી મસ્ત થયેલા વીર પુરુષોનાં ખડ્ગોમાંથી હવે પ્રકાશ ઝરતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાની મહાપુરુષો પણ અદૃશ્ય થયા છે. ભારતવાસીઓનું ગૌરવ પવિત્રસલિલા દૃષદ્વતિના તટપર આર્ય ચક્રવર્તી પૃથ્વીરાજની સાથે અંતર્ધાન થઇ ગયું છે. ભારતવર્ષમાં મુસલમાનોની શક્તિ પણ ઓરંગઝેબની સાથે વિલુપ્ત થઇ છે. આગ્રાનો તાજમહાલ અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે, જુમ્મા મસ્જિદ, મોતી મસ્જિદ વગેરે પણ ભારતવર્ષની શિલ્પવિદ્યાનો પરિચય કરાવી રહ્યાં છે દિવાને-આમ અને દિવાને-ખાસ મુગલોની લુપ્ત થયેલ શ[illegible]નો પરિચય આપે છે, પરંતુ તે શક્તિ આજે વિદ્યમાન નથી. [illegible] મુસલમાન ઉભય આજે દુર્દશાના સમુદ્રમાં ડૂબ્યા છે [illegible] પારસીઓએ વાણિજ્યને માટે ભારતવર્ષમાં પગ [illegible] આજે ભારતસામ્રાજ્યના માનવંત પદપર સ્થિત [illegible] તેમના પ્રતિપક્ષી ફ્રેંચ પણ તેમની આગળ [illegible] મુસલમાન શહેનશાહોનો પ્રતાપ વિલુપ્ત થયો છે [illegible]ના દેશમાં અંગ્રેજોએ ભારતના પ્રાયઃ સર્વ

સ્થાનોપર પોતાની પ્રભુતા સ્થાપિત કરી દીધી છે. માર્કિવસ ઑફ વેલેસ્લી ભારતના ગવર્નર જનરલના પદપર નિયુક્ત થઇને ચંદ્રગુપ્ત અથવા શાર્લેમન, નેપોલિયન વા પિટરની સાથે સ્પર્ધા કરી રહ્યા છે. ભવાનીના ભક્ત પ્રાતઃસ્મરણીય શિવાજી જે વીરસમાજના આદ્યનેતા હતા, જે સમાજના મહાન મહાન વીરપુરુષોએ એક વખત સમસ્ત ભરતખંડને સ્વાધીન કરી લેવાનો ઉદ્યોગ કર્યો હતો, તે આ વખતે અનેક ભાગોમાં વિભક્ત થઈ જઇ પરસ્પર લડીને એકબીજાનાં ગળાં રેંસવા તત્પર થઈ રહ્યા છે અને આવી ક્ષીણ શક્તિ સાથે તેઓ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર લઇને ઉઠ્યા છે.

અંગ્રેજોએ ભારતવર્ષમાં કેવળ તલવારના બળથીજ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો છે એમ જેઓ કહે છે તેઓ ઇતિહાસના જ્ઞાતા નથી. અને તેઓ સત્ય જાણતા નથી. જો ભારતવાસીઓ અંગ્રેજોને સહાય કરત નહિ તો અંગ્રેજ લોકો કદી પણ ભારતવર્ષમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરી શકત નહિ. પ્લાસીના આગ્રાતનમાં ભારતવાસીઓની સહાયથીજ અંગ્રેજોએ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આ સહાયના વિશાળ ક્ષેત્રમાં ભારતવાસીઓએજ વિજયલક્ષ્મીને લાવીને અંગ્રેજોના હાથમાં સોંપી દીધી હતી અને ભારતવર્ષના એક અસાધારણ વીરના પરાક્રમથીજ અંગ્રેજ લોકો શૌર્યવાન રાજા જશવંતરાવ હોલ્કરની ગતિને રોકી શક્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં હિંદમાં પાંચ મરાઠા રાજાઓ હતા. પશ્ચિમઘાટમાં આવેલા પૂનામાં પેશ્વાઓની રાજધાની હતી; ગુજરાતની અંતર્ગત વડોદરામાં ગાયકવાડની પ્રભુતા હતી; મધ્યહિંદમાં આવેલા ગ્વાલિયરમાં સિંધિયા અને ઇંદોરમાં હોલ્કર રાજ્ય કરતા હતા; નાગપુરના રઘુજી ભોંસલે વરાડથી ઓરિસ્સા સુધી પોતાનો અધિકાર જમાવી બેઠા હતા. ભારતવર્ષનો ગવર્નર જનરલ માર્કિવસ ઑફ વેલેસ્લી આ સર્વ મરાઠાઓને તાબે કરવાને ઉદ્યત થયો. પ્રથમ જશવંતરાવ હોલ્કરની સાથે અંગ્રેજોને યુદ્ધ થયું. હોલ્કરે મરાઠાઓના ક્ષુન્ન થયેલા ગૌરવને સમુજ્જ્વલ કરવાને માટે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી. મિન્સન નામના એક અંગ્રેજ સેનાપતિની [illegible]

છેડે છાવણી નાખીને પડ્યા. અંગ્રેજ સેનાપતિ શત્રુને અચાનક નિકટ આવવાની ખબર સાંભળી, સમીપમાંજ મુકુંદર નામના એક પહાડી ઘાટ તરફ જવા લાગ્યો.

ગ્રીસના ઇતિહાસમાં સેનાપતિ ઝેનોફને પોતાની રસીલી લેખિનીથી 'દશ સહસ્રનું પ્રત્યાવર્તન' સુંદર રીતે લખ્યું છે. આ પ્રત્યાવર્તનની કથા આજપર્યંત અટલ વીરતા, અવિચલ ઉત્સાહ અને અલૌકિક દૃઢ નિશ્ચયનો પરિચય આપી રહી છે. જો ભારતવર્ષમાં એકાદ ઝેનોફન હોત તો મેન્સનના પાછા આવવાની કથા પણ તેણે એવીજ સુંદર રીતે લખી હોત. મેન્સન જે રસ્તે પાછો ફરતો તે રસ્તાને નિષ્કંટક રાખવાને માટે એક ભારતીય વીરે આત્મભોગની કેવી પરાકાષ્ઠા બતાવી હતી તથા ભયાનક શત્રુની સામે બહાદુરીથી પ્રતિજ્ઞાનું કેવી રીતે પાલન કર્યું હતું, તેનું વર્ણન તેણે સુંદર રીતે કર્યું હોત. આ વીરપુરુષ પુણ્યભૂમિ હરવતીના રાજપૂતોના સ્વામી અમરસિંહ હતા. અમરસિંહ વીરતાની તેજસ્વી મૂર્તિ તથા આત્મભોગ અને મિત્રતાના અપૂર્વ દૃષ્ટાન્તરૂપ હતા. તેઓ વચનથી બંધાઇ અંગ્રેજો માટે પ્રાણાર્પણ કરવા તૈયાર થયા.

સેનાપતિ મેન્સન પાછળ હઠી મુકુંદરના ઘાટ તરફ આવવા લાગ્યો, તેનો માર્ગ નિષ્કંટક રાખવાને માટે અમરસિંહ પોતાના હાથ નીચેના રાજપૂતોને લઇને ત્યાં ગયા હતા. મેન્સને અમરસિંહને એવી બાંહેધરી કરી હતી કે, શત્રુઓ આવે તો તેને ઘેરી લેવા અને આગળ વધવા દેવા નહિ. અમરસિંહે આ વાતની હા પાડી અને પ્રાણ જતાંસુધી પણ મેન્સનના શત્રુઓને રોકી રાખવાને માટે ઉદ્યત થયા. એક પીપલી નામક ગામની પાસે અમઝર નામની નદી વહે છે. અમરસિંહ આ નદીના ઉત્તર તરફના તટપર જઇને ઘોડાપરથી નીચે ઉતરી પડ્યા અને એક સહસ્ર સૈનિકોને લઇને નિશ્ચયતાપૂર્વક શત્રુઓનો માર્ગ રોકીને ઉભા રહ્યા. થોડા વખતમાં [illegible] હોલ્કરની સેના આવી પહોંચી. [illegible] અમરસિંહના તરફથી તે સેનાપર [illegible]ઓનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. [illegible] ઘણા શત્રુઓ મરણ પામ્યા; પરંતુ તેઓ [illegible] અમરસિંહની છેક નિકટ [illegible] પહોંચ્યા અને તેમનાપર [illegible] અમરસિંહ [illegible] અને તેમના હૃદયની [illegible] અમરસિંહ ભૂમિપર તૂટી પડ્યા, [illegible] તેઓ [illegible] ઉભા થઇ

હાથમાં તલવાર ગ્રહણ કરી પોતાના માણસોને ઉત્સાહ આપવા લાગ્યા. અમરસિંહને ઉપર જણાવેલી બે જગાએ ભારે ચોટ લાગી હતી; પરંતુ તેમના મુખમંડળપર દુઃખનો ભાવ જરા પણ જણાતો નહોતો. તેમનાં ક્રોધાન્વિત નેત્રમાં ભયનાં અને તેમના વિશાળ લલાટપર ચિંતાનાં ચિહ્ન જણાતાં નહોતાં. ઘાયલ થયેલા અમરસિંહ પોતાના હાથમાં તલવાર પકડી શત્રુના તરફ તે તલવાર ચલાવતા હતા અને એ રીતે પોતાનાં માણસોને ઉત્સાહિત કરતા હતા. તેમના શરીરમાંથી રક્તની ધારા અવિશ્રાંત ચાલતી હતી. આથી તેઓ નિસ્તેજ થવા લાગ્યા. થોડી વારમાં તેઓ શત્રુસેના તરફ તલવાર ઉગામતા ઉગામતા પરલોકવાસી થઈ ગયા. તેમના સાડીચારસેં માણસો તેમની પાસે ઉભા રહી પ્રાણહીન અને ઘાયલ થયા. અધિક હાનિ થવાને લીધે શત્રુઓ આગળ જઇ શક્યા નહિ. મુકુંદરનો ઘાટ નિષ્કંટક રહ્યો અને સેનાપતિ મેન્સન અમરસિંહના પરાક્રમથી સુરક્ષિત રહ્યો.

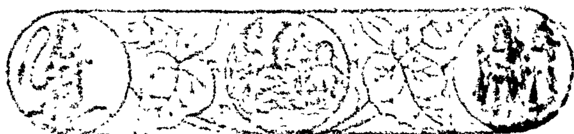
અમરસિંહે જે સ્થળે પોતાનો પ્રાણ છોડયો હતો, તે સ્થળે આજે માટીના એક સાધારણ ચોતરા સિવાય અન્ય કોઈ પણ સ્મૃતિચિહ્ન નથી. હરવતીના શ્રેષ્ઠ હરવંશી રાજપૂતના આત્મત્યાગની ભૂમિ આ પ્રકારે સૂની પડી છે. આ રાજપૂત વીરપ્રતિ કૃતજ્ઞતા દર્શાવવાને ખાતર તે ભૂમિપર એક અતિ ઉચ્ચ, પરમ સુંદર કીર્તિ સ્તંભ બંધાવો જોઇતો હતો.

૯—વીર શક્તાવત સરદાર

મુગલ બાદશાહ અકબરનું [illegible] થયું છે. એમ કહેવાય છે કે, અન્યનો પ્રાણ લેવાને માટે હંમેશા પ્રપંચનો ભાગ ભજવનાર પ્રસિદ્ધ બાદશાહ પોતેજ [illegible] કુમાર સલીમ પોતાનું નામ [illegible] ગણાવી હિન્દના [illegible] છે. તે [illegible] ના સર્વ [illegible] પોતાની [illegible] સ્થાપિત કરવાને માટે [illegible] કરી ગયા છે. તેના પિતાએ જે શાંતિથી પ્રતિજ્ઞા [illegible] કરી હતી, તે શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાને તે પણ પ્રયત્ન કરતો હતો [illegible] રાજ્ય છીનવી લેવાં એ અકબરનું પ્રધાન લક્ષ્ય હતું. [illegible] પ્રતાપસિંહે અલૌકિક વીરતા અને [illegible] સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કર્યું હતું. પ્રતાપસિંહની [illegible] [illegible]

કરે વીરરસયુક્ત કાવ્યો લલકારીને યોદ્ધાઓને ઉશ્કેરે છે. ઉભય દલ સમરસંગીતથી પ્રેરાઇને ભિન્ન ભિન્ન માર્ગોથી આગળ કૂચ કરવા લાગ્યાં. પ્રાતઃકાળમાં શક્તાવત સેના કિલ્લા પાસે જઈ પહોંચ્યા. શત્રુઓ અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જિત નહોતા; પરંતુ રાજપૂતોના આગમનની ખબર સાંભળી તેઓ સુસજ્જ થઇ કિલ્લાના કોટપર ચઢી ગયા. રાજપૂતોએ મહાવેગથી કિલ્લાપર આક્રમણ કર્યું. મુગલસેના પણ દક્ષતાપૂર્વક રાજપૂતોની સામે ટક્કર ઝીલવા લાગી. ચંદાવત સેના પણ કિલ્લા તરફ જોસભેર ચાલ્યા આવતા હતા. ચંદાવતો કિલ્લાપર ચઢવાને માટે પોતાની સાથે કેટલીક સીડીઓ લઇ આવ્યા હતા. શક્તાવતોની પાસે સીડીઓ હતી નહિ. આથી તેઓ કિલ્લાના દ્વારને તોડીને હરિફોની પહેલાં કિલ્લામાં પ્રવેશવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. શત્રુઓના છોડેલા ગોળાથી ચંદાવતોનો સરદાર મરણ પામ્યો. મુગલસેના બન્ને દલોને રોકતી હતી; પરંતુ શક્તાવત વીરોનો તેજસ્વી સરદાર તેનાથી દબાયો નહિ. તે જે હાથીપર બેઠો હતો તે હાથીને દરવાજો તોડવાને આગળ કર્યો. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે દરવાજાની સાથે અણીવાળા ખીલા જડેલા હતા. આથી હાથીની મહેનત વૃથા ગઇ. સાહસિક શક્તાવત સરદાર આ જોઇને હાથીપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો અને ધીરતાપૂર્વક ખીલાની તીક્ષ્ણ ધાર આગળ ઉભા રહીને માવતને હાથી પાસે ટક્કર મરાવવાની આજ્ઞા કરી. માવતે પોતાના સરદારની આજ્ઞા પાળી. હાથીએ ખીલાવાળા દ્વારની અટોઅટ ઉભા રહેલા શક્તાવત સરદારની પીઠપર ટક્કર મારી દ્વારને ફડાક દઇને ઉઘાડી નાખ્યું. રાજપૂત સરદારે પોતાના દળની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરવાને માટે ધીરતાસહિત તીક્ષ્ણ અણીવાળા ખીલાને પોતાના શરીરમાં પ્રવેશવા દઇ પરલોકવાસ કર્યો. આ રાજપૂત વીરની અક્ષય કીર્તિએ રાજપૂતાનાની ભૂમિને પરમ-પવિત્ર કરી મૂકી પોતાના સરદારનું મરણ થતાં શક્તાવતો દ્વારમાં પેસી જઇ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. પેલી તરફ ચંદાવતોનો સરદાર મરણ પામ્યો હતો, તોપણ એક સાહસિક વીરે તે દળનું નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું અને તે પોતાના સરદારના મૃતશરીરને પોતાની પીઠપર બાંધી તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી શત્રુઓનો વધ કરતો કરતો તે વેગપૂર્વક આગળ ધસ્યો અને પોતાના સરદારના શબને કિલ્લાની અંદર નાખીને ગર્જનાસહિત બોલ્યો—"ચંદાવતો અંતલના કિલ્લામાં પ્રથમ પ્રવેશ્યા છે, માટે તેઓ સેનાના અગ્રણી છે."

૧૦—હેવીરનું યુદ્ધ

[illegible] અદ્વિતીય વીર, સ્વાધીનતાના અદ્વિતીય ઉપાસક મહા- [illegible] આ લોકમાં રહ્યા નથી. તેમની અનંત કીર્તિ [illegible] ગાજી રહી છે. રાજપૂત લોકો તેમને [illegible] ભક્તિ કરે છે. તેમના જ્યેષ્ઠ કુંવર અમર- [illegible] અભિષેક થયા છે. પ્રતાપસિંહ સ્વાધીનતાનું [illegible] અને વનોમાં ભ્રમણ કરતા હતા અને [illegible] પરિત્યાગ કર્યાની કથા હતા. [illegible]

[illegible]

[illegible]

નેક તારાઓ હજી પોતાનો અખંડ પ્રકાશ ફેંકયાજ કરતા હતા. પ્રતાપસિંહના મરણ પછી પણ સ્વાધીનતાના સાચા ભક્ત વીર રાજપૂતો પોતાની વીરતાનો પ્રકાશ પ્રસરાવી રહ્યા હતા. તેમણે પોતાના ગૌરવમાં ન્યૂનતા આણી નહોતી; તેમણે સન્માન તજી અપમાનમાં રાજી રહેવાની નીતિ સ્વીકારી નહોતી. હજી તેમની સાહસિકતા અને તેમની વીરતા અટલ રહી હતી. તેઓ પ્રતાપસિંહના મહામંત્રથી ઉત્તેજિત થઇને પોતાના દેશની સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરવા માટે મુગલ સૈનિકો સામે અટલ ગિરિરાજની પેઠે ઉભા થયા.

મેવાડના ઇતિહાસમાં ઇસ્વીસન ૧૬૦૮ નું એ પવિત્ર વર્ષ ચિરસ્મરણીય થઇ રહેશે. આ વર્ષમાં મેવાડના અસંખ્ય રાજપૂતોએ સ્વાધીનતાને માટે પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરી દીધા હતા અને અમરસિંહ તો મુગલ પાદશાહની આધીનતા સ્વીકારવાને તત્પર થઇ ગયા હતા; પરંતુ મેવાડના રાજપૂત વીરોએ અમરસિંહને તેમ ન કરવા દેતાં પોતાની પ્રાચીન મહાપ્રાણતાનો પરિચય કરાવ્યો. સાહસિક ચંદાવત કુલતિલકે, મરણસમયે પ્રતાપસિંહે આપેલા ઉપદેશ અનુસાર આ પવિત્ર વર્ષમાં પોતાના દેશબાંધવોને ઉત્તેજિત કર્યા. અમરસિંહ પોતાના જાતિબંધુઓની અપૂર્વ તેજસ્વિતા જોઇને મુગલ પાદશાહને આધીન થવાની પોતાની ઇચ્છા માટે અનુતાપ કરી પવિત્ર કુળનું ગૌરવ રક્ષવા તત્પર થયા.

ઈ. સ. ૧૬૦૮માં દેવીર નામક સ્થાનપર મુગલોની સાથે રાજપૂતોને યુદ્ધ થયું. આ સ્થાનપર મુગલો આવ્યા, એટલે રાજપૂત વીરોએ તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. ઘણી વાર સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. બહુ સમય સુધી રાજપૂત લોકોએ આ સ્થાનપર પહાડ સમ અડગ ખડા રહી અલૌકિક વીરતાનો પરિચય કરાવ્યો. અંતે મુગલો હારી ગયા. દેવીરના યુદ્ધમાં રાજપૂતોની વિજયપતાકા અનંત આકાશમાં ફરકવા લાગી અને તેણે રાજસ્થાનનો મહિમા પ્રકાશિત કર્યો.

રાણા અમરસિંહના કાકા કર્ણના પરાક્રમથી આ યુદ્ધમાં રાજપૂતોનો વિજય થયો હતો. એ વીર પુરુષોનાં સંતાનો અદ્યાપિ કર્ણાવત નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. સાહસિક કર્ણના પરાક્રમથી વીર ભૂમિએ એક સમયે એવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી કે બાહુબળના અભિમાની મુગલો તે સમયે આ વીર પુરુષોની વીરતાથી હાર ખાઇ, ગભરાઇને રાજપૂતોની સાથે સંધિ કરવાને તત્પર થયા હતા.

૧૧–બીરબલ

ઇ. સ. ૧૫૫૬માં જ્યારે અકબરશાહ દિલ્હીના તખ્તપર બેઠો, ત્યારે ભારતવર્ષનો ઘણો ભાગ દિલ્હીશ્વરના અધિકાર નીચે આવ્યો હતો. મુગલોની વિજયિની શક્તિ જ્યારે ધીમે ધીમે ચારે તરફ ફેલાઇ રહી હતી, તે વખતે એક ભાટ મધુર કવિતા ગાતો ગાતો યમુના નદીના તટપર આવેલા કાલપી નગરથી ચાલીને દિલ્હીશ્વરની સમક્ષ આવી ઉભો રહ્યો. સુકંઠ ધરાવનાર ભાટનું મનોહર સંગીત સાંભળીને દિલ્હીનો પાદશાહ અતિ પ્રસન્ન થયો. ધીમે ધીમે દિલ્હીમાં આ ભાટની કવિતાની પ્રશંસા થવા લાગી અને તેની કીર્તિ ચારે તરફ પ્રસરવા લાગી. ભાટે મનમોહક કવિતાઓ રચવાથી તે દિલ્હીનિવાસીઓનો પ્રીતિપાત્ર બની ગયો. બાદશાહે પણ તેની કાવ્યશક્તિની કદર કરી તેને 'કવિરાય'-ની ઉપાધિ આપી પોતાની પાસે રાખ્યો.

આ પ્રમાણે કવિરાય બાદશાહનો પ્રેમપાત્ર બનીને દિલ્હીમાં રહેવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૩ ની સાલમાં પુનઃ કવિરાયનો ભાગ્યોદય થયો અને તેને 'રાજા'ની ઉપાધિ મળી. આ સમયથી ભાટનું પ્રથમ નામ બદલાઇ ગયું. નવા 'રાજા' આ વખતથી 'બીરબલ' અથવા 'વીરવર'ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

બીરબલ જાતે બ્રાહ્મણ હતો. તે બુંદેલખંડમાં આવેલા કોઈ શહેરમાં રહેતો હતો. તેનું પ્રથમ નામ મહેશદાસ હતું. કોઇ કોઇ તો એને બ્રાહ્મણદાસ કહીને પણ બોલાવતા હતા.

આ વખતે કાગડાના રાજા જયચંદ કઇ કારણથી દિલ્હીમાં બંદીવાન થઈને પડ્યા હતા. બાદશાહે આ રાજાનું રાજ્ય બીરબલને આપી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો, તોપણ જયચંદના તેજસ્વી પુત્રે બાદશાહને નમન કરવાનો અસ્વીકાર કર્યો અને પોતાના રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી, પરંતુ તેનો ઉદ્યોગ નિષ્ફળ નિવડ્યો. અકબરશાહની આજ્ઞાથી પંજાબના સુબા હુસેન

કુલીખાને કાંગડાપર આક્રમણ કરી બાદશાહની સત્તા બેસાડી; પરંતુ બીરબલે એ રાજ્યનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડી. આથી બાદશાહે તેને કાલીંજરની પાસે એક જાગીર આપી અને તેને એક સહસ્ર ઘોડેસ્વારનો નાયક બનાવ્યો.

ભાટ મહેશદાસ આ પ્રમાણે રાજાની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી સહસ્ર માણસોનો નાયક બન્યો, એ શું સાધરણ વાત છે ? જે એક વખત ચારણની ગણત્રીમાં હતો, અને સંગીતથી જેનો ઉદરનિર્વાહ ચાલતો હતો, તે આ સમયે સહસ્ર માણસોનો ઉપરિ બની કઠિન રાજકાજમાં પોતાની બુદ્ધિની વિલક્ષણતા બતાવી રહ્યો હતો. બીરબલ બહુધા બાદશાહની પાસેજ રહેતો હતો. જ્યારે બાદશાહે ગુજરાતપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે બીરબલે તેની સાથે જઈ પોતાની અદ્‌ભુત રણચાતુરીનો પરિચય કરાવ્યો હતો. કોઈ ઠેકાણે કોઇ અતિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં તેનો ફેંસલો કરવાનું કાર્ય બીરબલનેજ સોંપવામાં આવતું હતું. બીરબલ કામ કરવામાં બહુ કુશળ હતો. તેનામાં પ્રમાદ તો જરા પણ નહોતો. સાહસ, શક્તિ અને તેજસ્વિતાને લીધે તે દરેક કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરતો હતો. એમ કહેવાય છે કે, તેની વાણીના પ્રભાવથી અકબરનો ધર્મ સુદ્ધાં પલટાઇ ગયો હતો અને તે હિંદુધર્મપર બહુ આસ્થા રાખતો હતો.

ઈ. સ. ૧૫૮૬માં અફઘાનોએ બાદશાહની સામે બંડ ઉઠાવ્યું. તેથી કાબૂલના સેનાપતિ જૈનખાંએ બાદશાહ પાસે સહાયતા માગી. બીરબલને સેનાપતિ બનાવી બાદશાહે કેટલુંક લશ્કર કાબૂલ મોકલી આપ્યું. યુદ્ધમાં બાદશાહની સેના હાર પામી. અફઘાનોએ ચારે બાજુએ આવેલાં પહાડી સ્થાનોપરથી મોગલસેનાપર આક્રમણ કરવાથી મોગલ સેના છિન્નભિન્ન થઇ ગઈ. બીરબલ અને જૈનખાંએ ઘણી મહેનતે પાછા હઠી એક સ્થાનપર સેના સાથે પડાવ નાખ્યો. અફઘાનોએ રાત્રિને સમયે પુનઃ તે સ્થાનપર આક્રમણ કર્યું. આથી બાદશાહી સેનાનો ઘણો મોટો ભાગ દુર્ગમ કષ્ટદાયક પહાડી સ્થાનમાં જઇ પડયો. ઘણા માણસોને અફઘાનોએ રહેંસી નાખ્યા; અને તેમાં રાજા બીરબલ પણ માર્યા ગયા.

બીરબલના મરણની ખબર સાંભળી અકબરના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. તેના મૃતશરીરનો પત્તો ન લાગવાથી તેની વ્યાકુલ-

તામાં ભમણો વધારો થયો. એમ કહેવાય છે કે, આ શોકસમાચાર મળતાંની સાથે બાદશાહ મૂર્છિત થઇ જશે એવી બીકથી કોઇએ બીરબલના મરણની ખબર આપી નહિ; પણ એમ જણાવ્યું કે, બીરબલ સંન્યાસી બનીને ડાંગડામાં રહે છે. અકબરે આ વાતપર વિશ્વાસ મૂકી બીરબલને જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી કાઢવાનો હુકમ આપ્યો. અંતે બીરબલનો પત્તો ક્યાંય લાગ્યો નહિ. વળી એક વાર એવી વાત ઉઠી હતી કે, બીરબલ કાલિંજરમાં રહે છે. આ વાત બાદશાહને સાચી લાગી અને બીરબલ જીવે છે એવો તેનો નિશ્ચય થયો; પણ કાલિંજરમાં ઘણી શોધ કરાવતાં જ્યારે બીરબલનો પત્તો લાગ્યો નહિ, ત્યારે બાદશાહ હતાશ થયો. આ વાતપરથી બીરબલ બાદશાહને કેટલો પ્રિય હતો તેની પ્રતીતિ થાય છે.

બીરબલને એક લાલ નામનો પુત્ર હતો, પરંતુ તે પિતાના જેવો ગુણવાન નહોતો. તેણે પિતાની સંગ્રહેલી પુંજી ઉડાવી દીધી. આખરે મોજશોખથી કંટાળી તેના દિલમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને તેણે સંન્યાસ લીધો હતો. બીરબલ ફતેહપુર સીક્રીમાં રહેતો હતો. અદ્યાપિ પણ તે નગરમાં તેનું સ્થાન વિદ્યમાન છે.

૧૨—મહારાષ્ટ્રની મહાશક્તિ—
શિવાજી મહારાજ

જે વખતે મુગલ બાદશાહી ઉન્નતિને શિખરે પહોંચી હતી, ત્યારે ઔરંગઝેબના કઠોર શાસનથી ભારતના ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમભાગોમાં સર્વત્ર લોકોનાં હૃદય ભયભીત બની ગયાં હતાં. જ્યારે સ્વાધીનતાના પ્રધાન ઉપાસક અને તેજસ્વી તથા સાહસિક રાજપૂતોમાંના ઘણાખરા મોગલોને આધીન થઇ ગયા હતા, તે સમયે દક્ષિણમાં પશ્ચિમઘાટ નામના પર્વતોથી ઘેરાયેલા પ્રદેશમાં એક મહાશક્તિએ સર્વના હૃદયમાં અતિ વિસ્મયતા ઉત્પન્ન કરી હતી. ધીમે ધીમે ભારતનો અદ્વિતીય પાદશાહ પણ આ શક્તિના પરાક્રમથી કંપી ઉઠ્યો. સમસ્ત ભારતમાં જે મહાશક્તિની હાક વાગી રહી હતી તે શક્તિ કયી ? તે શક્તિ તે ભવાનીના મહાન ઉપાસક શિવાજી મહારાજ !

શિવાજી વીરતાની તેજસ્વી મૂર્તિ અને સ્વતંત્રતાના અદ્વિતીય ઉપાસક હતા. જે સમયે શિવાજી પ્રકટ થયા, તે વખતે ભારતની પ્રાચીન વીરતાનું ઐશ્વર્ય ધીમે ધીમે નષ્ટ થતું જતું હતું. જે લોકો એક વખતે સાહસ અને વીરતાની બાબતમાં સૌથી અગ્રસ્થાને વિરાજતા હતા, જેમણે વીરસમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અનંત કીર્તિનો સંચય કર્યો હતો, તેમનાંજ સંતાનો ધીમે ધીમે પરાધીનતાની બેડીમાં સજ્જડ જકડાઇ ગયાં; અને તેમણે પોતાની સ્વતંત્રતાને તિલાંજલિ આપીને જાણે વિધર્મીઓની ગુલામગીરી ઉઠાવવી, એ પોતાની જીંદગીનું પ્રધાન કર્તવ્ય માની લીધું. જે તેજસ્વિતાથી પૃથ્વીરાજ તિરોરીના યુદ્ધમાં અજિત રહી શક્યો, જે તેજસ્વિતાથી સમરસિંહ પોતાના પ્રાણની લેશ પણ પરવા કર્યા વિના ભયંકર રણક્ષેત્રમાં જાલીમ શત્રુઓની સામે ખડો રહ્યો હતો અને જે તેજસ્વિતાથી પ્રાતઃસ્મરણીય પ્રતાપસિંહ ઘણાં વર્ષોસુધી અતુલ સમૃદ્ધિસંપન્ન બાદશાહની સામે થયો હતો, તે તેજસ્વિતા

સ્વાધીનતાનો પ્રેમ હાડ અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં. ઔરંગઝે- બ પણ થવાથી પરાક્રમી રાજપૂતો દિનપ્રતિદિન નબળા પડતા હતા અને મુસલમાનોને આધીન થઈ પોતાની શોચનીય સ્થિતિનું ફળ ભોગવી રહ્યા હતા. મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજીએ મ- હારાષ્ટ્રમાંથી કુસંપને દૂર કર્યો અને એક મહાપ્રજા ઉત્પન્ન કરી તેના બળથી અનેક મુસલમાનોની દિવસે દિવસે પડતી થતી ગઈ ને તેઓ હિંદુને નમવા લાગ્યા.

ભારતવર્ષના નકશામાં દક્ષિણ અને પશ્ચિમભાગમાં મહારાષ્ટ્ર નામનો જે પ્રદેશ પહાડોથી ઘેરાઈ રહ્યો છે, તેની ઉત્તરે સાતપુડા પર્વત ગંભીર ભાવથી ઉભો છે; પશ્ચિમદિશાએ અગાધ સમુદ્ર પાર તરંગો ફેલાવી જડ જગતની અપૂર્વ લીલા બતાવી રહ્યો છે, પૂર્વમાં વર્ધા નદી વહે છે અને દક્ષિણમાં ઉંચા નીચા પહાડો- થી ઘેરાયેલો પ્રદેશ આવી રહ્યો છે. મહારાષ્ટ્ર દેશ પ્રથમથીજ સૌ- ન્દર્યથી વિભૂષિત છે, તે ૧૦૦,૦૦૦ ચોરસમાઈલના વિસ્તાર- વાળો છે, ભયાનક સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી પડેલો છે, પહાડનો ઘણોખરો ભાગ લીલાં લીલાં વૃક્ષોથી શોભી રહ્યો છે, જાણે પર્વતમાળાપર પ્રકૃતિએ પોતાની સુંદરતાનો અપૂર્વ ભંડાર ભર્યો હોય તેવો દેખાવ લાગે છે. નજરે જોયાવિના આ અપૂર્વ શોભા ધ્યાનમાં આવવી મુશ્કેલ છે. પ્રકૃતિના આ મનોહર પ્રાંતમાં, વિશ્વના આ સૌંદર્યયુક્ત ભાગમાં મહારાજ શિવાજીનો જન્મ થયો હતો.

ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં દક્ષિણનાં અનેક સ્થાનોમાં મુસલમાન લોકોની સત્તા હતી. વિજાપુરનો મુસલમાન નવાબ ઘણો પ્રતાપી હતો. તેને ત્યાં શાહજી નામનો એક ક્ષત્રિય યુવક નોકરી રહ્યો હતો. શાહજી ધીમે ધીમે પોતાની કુશળતાથી નવાબનો એક પ્રધાન કર્મચારી ગણાવા લાગ્યો. તેની વીરતાથી વિજાપુરના નવાબની વિજયપતાકા અનેક સ્થાનોમાં ફરકવા લાગી. શાહજીનું લગ્ન જીજાબાઇ સાથે થયું હતું. તેમનાં બે પુત્રરત્નોમાં મોટાનું નામ શંભાજી અને નાનાનું નામ શિવાજી હતું.

ઈ. સ. ૧૬૨૭ના મે મહીનામાં પૂનાની ઉત્તરે ૫૦ માઇલપર આવેલા શિવનારી નામના કિલ્લામાં શિવાજીનો જન્મ થયો. કિ- લ્લાની અધિષ્ઠાત્રી શિવાય દેવીના નામપરથી જીજાબાઇએ પોતાના પુત્રનું નામ શિવાજી રાખ્યું હતું. શિવાજી પોતાની માતા સાથે બાળપણમાં આજ કિલ્લામાં રહેતો હતો. શિવાજીનો જન્મ થયા

પછી ત્રણ વર્ષે શાહજીએ તુકાબાઇ નામની એક મહારાષ્ટ્રીય સ્ત્રી સાથે બીજી વાર લગ્ન કર્યું. આથી જીજાબાઈ અને શાહજી વચ્ચે વિરોધ પેદા થયો. આ કારણથી શિવાજી છ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી શાહજીનું મુખ પણ જોવાને શક્તિવાન થયો નહિ. શાહજીએ દાદાજી કોંડદેવ નામના એક દૂરદર્શી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને શિવાજી તથા જીજાબાઈની સંભાળ લેવાને અને પૂનાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાને નીમ્યો હતો. દાદાજી ચતુર અને રાજકાજમાં કુશળ હતો. તેણે જીજાબાઈને માટે પૂનામાં એક મોટો મહેલ બંધાવ્યો હતો ત્યાં દાદાજી કોંડદેવની દેખરેખ હેઠળ શિવાજીનું બાળપણ વ્યતીત થયું.

આ સમયમાં મહારાષ્ટ્રીય લોકો ભણવા–ગણવા તરફ વધારે લક્ષ આપતા નહોતા; માત્ર પુસ્તકોના કીડા અને મંદ તેમજ તેજસ્વિતાહીન વાચાલ પોપટજી બનવા કરતાં વીર પુરુષોને છાજે એવા શૌર્યાદિ ગુણો કેળવવાને તેઓ ઉત્સાહી રહેતા હતા. શિવાજી પોતાની સહી પણ કરી શકતા નહોતા; પણ તીર ચલાવવામાં, બરછી મારવામાં અને તલવાર વાપરવામાં અદ્વિતીય ચાતુરી ધરાવતા હતા. મહારાષ્ટ્રના ઘોડાઓપર સ્વારી કરવામાં તે ઘણા કુશળ ગણાતા હતા. તેમની ઘોડા ચલાવવાની ચતુરાઈ જોઇને પ્રેક્ષકો ઘણા પ્રસન્ન થતા હતા. દાદાજીએ શિવાજીને પોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત બનાવવાને માટે બહુ ધ્યાન આપ્યું હતું. આખરે તેનું પરિણામ પણ બહુ સારૂંજ આવ્યું. શિવાજી હિંદુધર્માનુસાર કાર્ય કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહેતા હતા. તે ઘણા ધ્યાનથી હિંદુધર્મની કથાઓ સાંભળતા હતા. રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવતની કથા સાંભળવામાં તેમને બહુ આનંદ મળતો હતો. બાળપણથીજ કથા સાંભળવામાં તે બહુ શ્રદ્ધાવંત હતા. હિંદુધર્મપર આવી અચલ આસ્થા અને હિંદુધર્માનુસાર વર્તવામાં તેમને શ્રદ્ધા હોવાથી તેમણે હિંદુધર્મનું ગૌરવ રાખવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. તેમની આ પ્રતિજ્ઞા અનેક વિઘ્નો અને અનેક વિપત્તિઓ આવી પડવા છતાંએ ચલિત થઇ નહિ. શિવાજીએ અંતકાળપર્યંત નિર્ભયતાથી અને અવિચલ ચિત્તથી આ શુભ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યું હતું.

રામાયણ અને મહાભારતની વીરતાભરી કથાઓ સાંભળવાથી શિવાજીના ચિત્તમાં વીરરસ ઉભરાઇ આવ્યો, સ્વાભાવિક સાહસિકતામાં વૃદ્ધિ થવા લાગી. સ્વજાતિપ્રેમ અને દેશહિતૈષિતા તેના મનમાં મજબૂત જડ ઘાલી બેઠાં. શિવાજીએ મોગલોની બાદશાહી

ડી હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તે-
ણે ધર્માંધ મુસલમાનોના અસહ્ય જુલમકાળમાં હિંદુધર્મની
હાશક્તિને પ્રકાશિત કરવાનો મહાપ્રયાસ કર્યો હતો. તેમની
તિજ્ઞા નિષ્ફળ નીવડી નહિ. જે સમયે બાદશાહ ઔરંગઝેબના
તાપથી પ્રાયઃ સમસ્ત ભારતવર્ષ કાંપી રહ્યો હતો, તે સમયે શિ-
ાજીએ પોતાના બાહુબળને પ્રતાપે દક્ષિણમાં. હિંદુસામ્રાજ્યની
થાપના કરી હતી. સ્વાધીનતાના ભક્ત વીરશિરોમણિ શિવાજીની
લૌકિક વીરતાથી વિજયી મુસલમાનોની વિજયિની શક્તિ નષ્ટ
વા લાગી. ઘણો વખત વહી ગયા પછી પુનઃ એક વાર હિંદુ લોકો-
ી પ્રતિષ્ઠા તેમની પવિત્ર ભૂમિમાં વધવા લાગી.

શિવાજી પહાડી પ્રદેશમાં રહેતા માવલી લોકોને બહુ ચાહતા હતા. આ લોકોના ચહેરા ખૂબસુરત નહોતા; પણ યુદ્ધકાર્ય કરવામાં ચતુર, સાહસિક અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ હતા. શિવાજીએ આ લોકોના ભરોસાપર અનેક સ્થાનોપર પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી હતી. તે હમેશાં કહેતા કે, હું મુસલમાનોને જીતીને સ્વતંત્ર રાજા બનીશ.

તરુણ વીરપુરુષનાં આ વાક્યો નિષ્ફળ થયાં નહિ. શિવાજીએ મુસલમાનોને પરાજિત કરી સ્વતંત્ર હિંદુરાજ્યની સ્થાપના કરી.

સોળ વર્ષની ઉંમરે શિવાજી એવા સાહસિક અને તેજસ્વી બની ગયા હતા કે ઘોડેસ્વાર સેનાની સાથે તે સદા સર્વદા પહાડોપર ઘૂમતા હતા. આમ કરવાથી પોતાના દેશના દુર્ગમ પહાડોના સર્વ માર્ગો તેમના ધ્યાનમાં આવી ગયા હતા. મહારાષ્ટ્ર દેશમાં અનેક પહાડી કિલ્લાઓ હતા. શિવાજીએ પોતાની ચતુરાઈથી આ કિલ્લામાંના ઘણાખરા પોતાને હસ્તગત કરી લીધા હતા. આ સઘળા કિલ્લાઓ વિજાપુરના નવાબના તાબામાં હતા. આથી વિજાપુરનો નવાબ શિવાજીનો શત્રુ બની ગયો. અફઝુલખાન વિજાપુરની સેનાનો સરદાર થઈને શિવાજીની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. તેણે માર્ગમાં હિંદુ તીર્થોને અપવિત્ર કરવામાં અને હિંદુ દેવમંદિરોને તોડવામાં કશી કચાશ રાખી નહિ. આ વખતે શિવાજી રાયગઢના કિલ્લામાં રહેતા હતા. તેમણે હિંદુઓને થયેલા અપમાનનો બદલો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સેના એકઠી કરી. તેણે પોતાની માતાને દંડવત્ પ્રણામ કરી પ્રતાપગઢ તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. તેમની મંગલપ્રસિદ્ધિમાં કોઈ પ્રકારનું વિઘ્ન આડું આવ્યું નહિ. શુભ સમય આવી ગયો. શિવાજીએ

પોતાની મહત્તા સ્થાપિત કરવાને અપૂર્વ ચતુરાઈથી અફઝુલ ખાનની સામે થવાની તૈયારી કરવા માંડી. જંગલમય દુર્ગમ પહાડી માર્ગોમાં સેનાને લઇને કુચ કરવાનું કાર્ય કેટલું કઠિન છે, એ અફઝુલખાન સારી પેઠે જાણતો હતો. આથી તેણે શિવાજીને યુક્તિ લડાવી વશ કરી લેવા માટે ગોપીનાથ પંત નામના એક મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણને શિવાજીની પાસે પ્રતાપગઢ મોકલ્યો. ગોપીનાથ કિલ્લાની નજીકના ગામમાં પહોંચતાં, તેણે શિવાજીને ખબર કરી એટલે તે આવીને તેને મળ્યા. ગોપીનાથે ધીરતાથી શિવાજીને કહ્યું કે "શાહજીની સાથે અફઝુલખાનને ગાઢી મિત્રતા છે; તેથી તે પોતાના મિત્રના પુત્રને કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ દેવા ઇચ્છતો નથી, તે આપની સાથે શત્રુતા કરવા માગતો નથી; પણ એક જાગીર બક્ષીસ આપવા ઇચ્છે છે. શિવાજીએ સૌજન્ય અને વિનયની સાથે અફઝુલખાનના દૂતને જવાબ આપ્યો કે "એક જાગીર મળવાથી મને ઘણો આનંદ થશે. હું તો માત્ર વિજાપુરના નવાબનો એક રંક સેવક છું." દૂતે શિવાજીની આવી નમ્રતા જોઇને પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો. પછી શિવાજીએ ગોપીનાથને રહેવાને માટે એક જૂદો મુકામ આપ્યો અને તેની સાથેના માણસોને માટે જૂદો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો. એક દિવસે ઘોર અંધારી અર્ધરાત્રે શિવાજી ગોપીનાથ પંતના મુકામપર પહોંચ્યા અને તેને જણાવ્યું કે "મેં હિંદુધર્મ અને હિંદુજાતિના ગૌરવનું રક્ષણ કરવાને માટે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ગૌબ્રાહ્મણની રક્ષા કરવી, પવિત્ર દેવમંદિરોનું અપમાન કરનારને ઉચિત દંડ આપવો અને હિંદુધર્મના વિરોધીઓની શક્તિનું તાડન કરવું, એવી મારી પ્રબળ ઇચ્છા છે. હું ભવાનીની આજ્ઞાથી આ પવિત્ર કાર્યની સાધના કરવા માટે ઉદ્યુક્ત થયો છું. આપ બ્રાહ્મણ છો, તેથી આપને હર પ્રકારની સહાયતા આપવી, એ મારૂં પરમ કર્તવ્ય છે. મને આશા છે કે, આપણા દેશના બ્રાહ્મણોની સાથે હું પરમ સુખથી મારો સમય વ્યતીત કરી શકીશ." શિવાજીએ ધીર ગંભીર ભાવથી આટલા શબ્દો કહી ગોપીનાથને એક ગામ ઇનામમાં આપવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. ગોપીનાથ આ તરુણ હિંદુવીરનું અસીમ સાહસ, અલૌકિક ભક્તિ અને ઉજ્જ્વળ સ્વદેશભક્તિ જોઇને દંગ થઇ ગયો અને તેના મુખમાંથી શિવાજીને પ્રતિકૂળ થઇ પડે એવી એક પણ વાત નીકળી નહિ. તેણે ધીરતાથી શિવાજી-

આ કાર્યમાં પોતાનાથી બનતી સહાયતા આપવાની કબુલાત આપી અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે " જ્યાંસુધી મારા જીવમાં જીવ છે, ત્યાંસુધી આપની વિરુદ્ધ કોઇ પણ આચરણ કરીશ નહિ." શિવાજીની આશા સફળ થઇ. ગોપીનાથ શિવાજીની હિંમત, સ્વદેશભક્તિ અને વાક્ ચાતુરીથી મોહિત થઇને તેના મુખ્ય કારભારીઓની કક્ષામાં આવ્યો.

પછી શિવાજીએ કૃષ્ણાજી ભાસ્કર નામક એક વિશ્વાસુ કર્મચારીને અનેક પ્રકારની ભેટ-સોગાદો આપી ગોપીનાથની સાથે અફ્ઝુલખાનની પાસે મોકલી આપ્યો. કૃષ્ણાજીએ વિજાપુરના સેનાપતિની પાસે જઇને કહ્યું કે " શિવાજી આપની સાથે મૈત્રી રાખવાને ખુશી છે. વિજાપુરના નવાબ સાથે વિરોધ કરવાની તેની ઇચ્છા નથી. " આ વાત સાંભળી અફ્ઝુલખાન પ્રસન્ન થઇ ગયો અને ગોપીનાથની સંમતિથી શિવાજીની મુલાકાત લેવાને પોતાની ખુશી દેખાડી. પ્રતાપગઢના કિલ્લાની નીચે એક સ્થાનપર શિવાજી અને અફ્ઝુલખાનનો મેળાપ કરવાનો ઠરાવ થયો. શિવાજીએ અફ્ઝુલખાનનો આવવાનો માર્ગ થોડાં વૃક્ષો કપાવીને સ્વચ્છ બનાવી દીધો; પરંતુ બાકીનો ભાગ તો જેવો ને તેવોજ રહ્યો. શિવાજીએ આસપાસની ઝાડીમાં પોતાનાં માણસો છુપાવી રાખ્યાં, મૂર્ખ વિજાપુરી સૈનિકોને આ વાતનો ભેદ જરા પણ સમજાયો નહિ. અફ્ઝુલખાનની સાથે પંદરસો માણસો આવ્યાં હતાં; પરંતુ પંત બહાદુરે તેને એવા અવળા પાટા બંધાવ્યા કે ' બધાં માણસો સાથે લેવાથી શિવાજીના મનમાં દગદગો પેદા થશે; માટે આ માણસોને થોડે દૂર રાખવાં જોઇએ. ' મૂર્ખના સરદાર પણ મૂર્ખજ હોય છે. અફ્ઝુલખાને પંતના અભિપ્રાય પ્રમાણે અમલ કર્યો અને પોતાની સાથે ફક્ત એક શસ્ત્રધારી અનુચર લઇ પાલખીમાં બેસીને મેળાપસ્થાનપર જઇ પહોંચ્યો. બીજે દિવસે શિવાજી પણ ઠરાવેલા વખતે અને ઠરાવેલા સ્થાને અફ્ઝુલખાનને મળવાને આવ્યા. અફ્ઝુલખાને એક મોટો જબ્બો પહેર્યો હતો અને કમરમાંથી તલવાર લટકતી હતી. અહીંઆં શિવાજી પોતાનું ઇચ્છિત કાર્ય સાધવાને ઉદ્યત થઇ ગયા. શિવાજીનું શરીર લોહબખ્તરથી સજ્જિત હતું અને બખ્તરમા બિછુવો તથા *વાઘનખ વિરાજમાન હતાં. અન્યને ખબર ન પડે એવી રીતે તેણે બખ્તરની ઉપર સુતરાઉ અંગરખો

---

*બિછુવો વિછુના જેવો નીરછો હોય છે અને વાઘનખ વાઘના નખના આકારનો હોય છે.

પહેર્યો હતો. આ પ્રકારે સુસજ્જિત થઇ શિવાજી ધીમે ધીમે કિલ્લાપરથી ઉતરી યથોચિત નમ્રતાથી પ્રણામ કરતો કરતો અફ્ઝુલખાનની સમીપ આવી પહોંચ્યો. અફ્ઝુલખાનની માફક તેનં સાથે પણ એક શસ્ત્રધારી સેવક હતો. ઉચિત રીતે પ્રણામ કર્યા પછી શિષ્ટાચાર પ્રમાણે બન્ને જણ છાતીસરસા ભેટ્યા, એટલે તરત જ અફ્ઝુલખાન એકદમ બરાડી ઉઠ્યો કે "ભયંકર વિશ્વાસઘાત ઘોર વિશ્વાસઘાત!!" શિવાજીએ આલિંગન કરતી વખતે પોતાનં વાઘનખ અફ્ઝુલખાનના પેટમાં ખોસી દીધો હતો. અત્યંત પીડાથી વ્યથિત થઇ અફ્ઝુલખાને શિવાજીના ઉપર તલવાર ચલાવી; પરંતુ શિવાજીના શરીર ઉપર બખ્તર હોવાથી તેને લેશ પણ ઇજા થઇ નહિ. આ ઘટના પળભરમાં બની ગઇ. એક ક્ષણમાં શિવાજીએ શસ્ત્ર ચલાવી અફ્ઝુલખાનને ભૂમિપર લોટતો કર્યો. અફ્ઝુલખાનનો સેવક આ દેખાવ જોઇ તટસ્થ રહી શક્યો નહિ. તે અટલ ધીરતા અને ભારે સાહસ ખેડીને તેના માલીકની હત્યા કરનારપર વેર લેવાના વિચારે આગળ ધાયો અને શિવાજીની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. તેણે સારી બહાદુરી દેખાડી, પણ તે થોડી વારમાં મુડદું થઇને જમીનપર પડ્યો. આ સમયે પાલખીવાળાઓ અફ્ઝુલખાનના મૃત શરીરને લઇને નાસી જવાની તૈયારી કરતા હતા; પરંતુ તેમની ગતિ તરતજ રોકવામાં આવી. શિવાજીનાં કેટલાંક માણસોએ એકાએક આવીને અફ્ઝુલખાનનું મસ્તક કાપી લીધું. મહારાજ તરફનો ઇસારો થતાંજ માવલી લોકોએ જંગલમાંથી એકદમ નીકળી અફ્ઝુલખાનની સેનાને ચારે તરફથી ઘેરી લીધી. મુસલમાની સેના માવલીઓના પરાક્રમ આગળ હતાશ બની અને છિન્નભિન્ન થઇ આમતેમ નાસવા લાગી. શિવાજીનો વિજય થવાથી સમસ્ત મહારાષ્ટ્રમાં તેની દિવ્ય કીર્તિ પ્રસરી ગઇ અને થોડા વખતમાં તેની પાસે પુષ્કળ માણસો તથા અતુલ સંપત્તિ એકઠી થઇ ગઇ.

જે માણસો સરલ હૃદયના છે, જીંદગીના હરેક કાર્યમાં જેણે સરળતાજ વાપરી છે, તેઓ શિવાજીના આ કાર્યને ઘોર વિશ્વાસઘાતી અને મહાપાતકી કહીને શિવાજીને નિંદે છે; પરંતુ જે માણસ દુર્દાન્ત શત્રુનો પરાજય કરીને પોતાના દેશની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાને ઉદ્યુક્ત થાય છે, દેશદ્રોહીઓથી વસાયેલા દેશમાં જાતીય સ્વતંત્રતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાને માટે જે

પરિશ્રમ કરે છે, તેઓ આ વિષય તરફ અન્ય દષ્ટિથીજ જોશે. મુસલમાનોની ચાલાકીથી ભારતવર્ષની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થઈ હતી. જે વખતે મહાવીર પૃથ્વીરાજ પોતાના દેશની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાને માટે એક મોટી સેના લઈને દષદ્વતી નદીને કિનારે પહોંચ્યો, તે વખતે શાહબુદ્દીન ઘોરી તેની અલૌકિક તેજસ્વિતા અને પ્રચંડ સેના જોઈને આશ્ચર્યચકિત થયો હતો. જો શાહાબુદ્દીન પોતાની ચાલાકી વાપરી રાત્રિને સમયે હિંદુસેના પર ગુપચુપ આક્રમણ ન કરત તો પૃથ્વીરાજનું એકાએક પતન થાત નહિ અને ભારતની સ્વતંત્રતાનો એકદમ નાશ થાત નહિ. જેમણે આવી ચાલાકી કરીને ભારતમાં પોતાની સત્તા જમાવવા માંડી, તેમની સાથે તેવીજ ચાલાકી વાપર્યાશિવાય કાર્ય સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. શિવાજી આ વાત સારી પેઠે સમજતા હતા. તેમને સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી કે, ચાલાકીની સામે ચાલાકી કર્યા વગર શત્રુની સત્તા તોડીને હિંદુસામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી શકાવાની નથી. જેમણે બીજાઓની સાથે વિશ્વાસઘાત કર્યો હતો, તેમની સાથે સરલ વ્યવહાર કરવાથી કાર્યની સિદ્ધિ કદી પણ થઈ શકશે નહિ, એવું શિક્ષણ શિવાજીને બાળપણથીજ મળ્યું હતું.

જો શિવાજી હથિયાર અને બખ્તરસહિત ન આવત તો તે સહેલાઈથી અફઝુલખાનના તાબામાં આવી જાત. કાં તો તે બંદીવાન થઈને વિજાપુર જાત અથવા તો અફઝુલખાનની તરવારથી તેનું મસ્તક ધડથી જુદું થઈ જાત. આ વિચાર કરતાં શિવાજીની ચાતુરી સર્વ પ્રકારે કાર્યસાધક થઈ છે. જે મનુષ્ય સ્વદેશભક્તિના આવેશમાં આવી દુર્દાન્ત અને ચાલાક શત્રુઓના અત્યાચારની ગતિને રોકવાનો ઉદ્યોગ કરવા ઇચ્છે છે, તેમની દૃષ્ટિમાં શિવાજીનું આ કાર્ય નિંદનીય નથી, પરંતુ આદરણીય છે.

સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમદિશામાં સમુદ્રના કિનારાસુધી આવેલી જમીનને કોંકણ પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. વિજાપુરની સેનાનો પરાજય થયા પછી કોંકણ દેશનો ઘણોખરો ભાગ શિવાજીના તાબામાં આવી ગયો. ઉપલી ઘટના બન્યા પછી શિવાજી કોંકણ દેશમાં આવેલો પન્હાળાગઢ લેવાને ઉદ્યત થયા. આ કિલ્લો વિજાપુરના નવાબના કબજામાં હતો અને દુર્ભેદ્ય મજબૂત હતો. શિવાજીએ પન્હાળાગઢ જીતવામાં પણ અપૂર્વ ચતુરાઈ વાપરી હતી. તેમણે પોતાના કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય સરદારોના સાથે કૃત્રિમ ઝગડો

કર્યો. તેટલીજ કૃત્રિમતાથી પેલા સરદારો અસંતુષ્ટ થઇને પોતાની સાથે ચારસેં માણસો લઇને પન્હાળગઢના સુબાની પાસે પહોંચ્યા. આ સુબો પેલા સરદારોની ચાલાકી સમજી શકયો નહિ. શિવાજીની સાથે ખરો ઝઘડો થયો છે એવું માની તેણે પેલા સરદારોને ઘણી પ્રસન્નતાથી પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા. આ તરફ શિવાજી શીઘ્ર પોતાની સેના લઇને પન્હાળના કિલ્લાપર ચઢી આવ્યા. કિલ્લાના કોટ પાસે ઘણાં ઉંચાં વૃક્ષો આવી રહ્યાં હતાં. શિવાજીના જે સરદારો કિલ્લામાં રહ્યા હતા, તેઓ એક રાતના શિવાજીને તથા તેમના સેવકોને પેલાં વૃક્ષોની મદદથી ગુપ્ત રીતે કિલ્લામાં લઇ ગયા અને કિલ્લાનું દ્વાર ખોલી દીધું. બસ, પછી શું પુછવું ? સહેલાઇથી શિવાજીનો અધિકાર કિલ્લાપર બેસી ગયો.

આવી રીતે વારંવાર જય મળતાથી શિવાજીની શક્તિ અને કીર્તિ એટલી વધી ગઇ કે અનેક સ્થળોએથી હિંદુસૈનિકો આવીને તેમના સૈન્યમાં જોડાવા લાગ્યા. અને સેના વધવાથી શિવાજી પણ અધિક કઠિન કાર્યો યોજવા લાગ્યા. તેમની ઘોડેસવાર સેના મુસલમાન નવાબોના મુલકમાં ધાડ પાડવા લાગી અને લુંટવા લાગી. તેમનાં ઉદ્યોગ, સાહસ અને વીરતા ઘણાંજ વધી પડયાં. અને ક્રમેક્રમે ઠેઠ વિજાપુર નવાબના કિલ્લાની નજીક જઇ લુંટ ચલાવવા લાગ્યા.

વિજાપુરના નવાબને મરાઠાઓની આટલી બધી ધૃષ્ટતા જોઇ ઘણો ક્રોધ આવ્યો. તેણે પોતાની સત્તાનો સ્વીકાર કરાવવાને માટે શિવાજીની પાસે દૂત મોકલ્યો. દૂતને શિવાજીએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું કે "તમારો નવાબ શેના બળપર એટલો બધો શું દાબ છે કે હું તેની સત્તાનો સ્વીકાર કરૂં ? તમે અહીંઆંથી શીઘ્ર ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો તમારે અપમાન ભોગવવું પડશે." આ સાંભળી દૂત ચાલ્યો ગયો. વિજાપુરના નવાબને શિવાજીની આ ઉદ્ધતાઇથી અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. શિવાજી જ્યારે પ્રથમ નવાબની સાથે [illegible] શિવાજીના પિતા શાહજીને કારાગૃહમાં પૂર્યા. [illegible]

ખબર આપી અને અનુમાન થાય છે કે, કદાચ દિલ્હીના પાદશાહની આજ્ઞાથીજ વિજાપુરના નવાબે શાહજીને છોડી દીધો હશે. કેદખાનામાંથી છૂટ્યા પછી શાહજી પોતાની દુર્દશાના કારણભૂત પોતાના પુત્રની પાસે આવ્યા. શિવાજીએ પોતાના પિતાનું યથોચિત સન્માન કર્યું. શિવાજી એટલા બધા પિતૃભક્ત હતા કે પોતાના પિતાને ગાદીપર બેસાડી તેમની પાદુકા લઈ એક સેવકની માફક તેમની સમીપ ઉભા રહેતા હતા. મહાવીર શિવાજીનામાં પિતૃભક્તિ કેટલી હતી તે વાત આથી સુસ્પષ્ટ થાય છે.

શાહજીનો છુટકારો થયા પછી શિવાજીએ પુનઃ પોતાના રાજ્યમાં વધારો કરવાનો ઉદ્યોગ કરવા માંડ્યો. વિજાપુરના નવાબે શિવાજીને પરાજિત કરવાને માટે ઘણી સેના મોકલી; પરંતુ શિવાજીની ચતુરાઇ આગળ તેનો સર્વ ઉદ્યોગ વ્યર્થ ગયો. તેનો સેનાપતિ અફઝુલખાન માર્યો ગયો. તે પછી તેણે બીજી વાર એક બીજા રણચતુર આવિશીની સેનાપતિને શિવાજીની સામે મોકલી આપ્યો. વિજાપુરની સેનાએ શિવાજીને પાન્હાલ નામના કિલ્લામાં ઘેરી લીધા. આ વખત પણ શિવાજીનો વિજય થયો; કારણકે શિવાજીના ચાતુર્ય આગળ આવિશીની સરદારનો સર્વ ઉદ્યોગ નિષ્ફળ ગયો અને અંતે તે સરદાર પોતાના અનુચરોસહિત માર્યો ગયો અને વિજાપુરની સેનાનો પરાજય થયો.

જે સમયે ઔરંગઝેબ પોતાના પિતાનું રાજસિંહાસન ખુંચવી લેવાને માટે આગ્રે ગયો હતો, તે સમયે તેણે શિવાજીની પાસે કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત સરદારોને મોકલીને તેની સહાયતા માગી હતી; પરંતુ શિવાજીએ ઔરંગઝેબને તેના અનીતિભરેલા કાર્યમાટે સાફ ના પાડી. તેણે ઔરંગઝેબનો દુષ્ટ વિચાર જાણી તેના સરદારોને ઘૃણા અને તિરસ્કાર સાથે હાંકી કાઢયા અને તેઓ ઔરંગઝેબનો જે પત્ર લાવ્યા હતા તેને કુતરાની પૂછડી સાથે બંધાવી દીધો. આ વખતથી ઔરંગઝેબ શિવાજીનો કટ્ટો દુશ્મન બન્યો. આ વખતથીજ તે શિવાજીને "પહાડી ઉંદર" કહીને તેમને હરપ્રકારે હાનિ પહોંચાડવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો.

ઔરંગઝેબે પોતાના વૃદ્ધ પિતાનું રાજસિંહાસન ખુંચવી લીધુ અને તેને કેદ કરી તખ્તનશીન થઇ ગયો. આ તરફ વિજાપુરના નવાબ સાથે શિવાજીને મિત્રતા થઇ. આ સમયે સમસ્ત કોંકણ દેશમા શિવાજી ની સત્તા જામી ગઈ હતી, તેમની પાસે આ વખતે

સાત હજાર ઘોડેસ્વારો અને પચાસ હજાર પાયદલ સેના હતી.

વિજાપુરના નવાબ સાથે મિત્રતા થયા પછી શિવાજીએ મોગલ સામ્રાજ્યપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. તેમની આજ્ઞાથી સેનાપતિઓ દિલ્હીના તાબાના મુલકોમાં લૂંટ કરી પૂનામાં આવ્યા. આ વખતે દક્ષિણનો સુબો શાયસ્તખાન હતો. બાદશાહ ઔરંગઝેબે શિવાજીનું દમન કરવાને માટે શાયસ્તખાનને હુકમ આપ્યો. આ હુકમ મળતાંજ શાયસ્તખાન એક મોટું લશ્કર લઈ ઔરંગાબાદથી પૂનાની સમીપ આવી પહોંચ્યો. શિવાજી મુગલસેના આવ્યાના સમાચાર સાંભળી રાયગઢને છોડી સિંહગઢમાં રહેવા લાગ્યા.

શાયસ્તખાન શિવાજીની ચાલાકીની વાત સારી પેઠે જાણતો હતો. તેથી તેણે સાવચેતી વાપરી પોતાની છાવણી સુરક્ષિત રાખી. તેનું આજ્ઞાપત્ર મેળવ્યા સિવાય કોઈપણ શસ્ત્રધારી મરાઠો પૂના શહેરમાં પ્રવેશ કરી શકતો નહોતો; પરંતુ તેની આ સાવચેતીનું બહુ સારું પરિણામ આવ્યું નહિ. ચતુર શિવાજીના સાહસ અને ચાલાકીથી મોગલોની પાયમાલી થવાની શરૂઆત થઇ.

એક દિવસ રાતને વખતે પૃથ્વીપર ઘોર અંધકાર છવાઈ રહ્યો છે. પૂના નગર, ઘાટ, મહેલ સર્વ ઘોર અંધકારમાં દબાઈ ગયા છે. ક્યાંય પણ મનુષ્યનું દર્શન સુદ્ધાં થતું નથી. માત્ર કેટલાક [illegible] રાત્રિની શાંતિનો ભંગ કરી ધીમે ધીમે પૂના તરફ આવતા હતા. [illegible] શિવાજી આ તકનો લાભ લઈ એક [illegible] ઉભો રાખી માત્ર પચ્ચીસ અનુચરોને પોતાની સાથે લઈ [illegible] સાથે ભળી ગયા. [illegible] પૂના નગરીની અંદર પ્રવેશ કરી ગયા. શિવાજી [illegible] નગરમાં ઘુસી ગયા, અને જે મહેલમાં [illegible]

[illegible]

મશાલો સાથે પૂના શહેરમાંથી નીકળી સિંહગઢ પહોંચી ગયા.

આ વિજયથી મહાવીર શિવાજીની કીર્તિ સમસ્ત મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસરી ગઇ. સકળ મહારાષ્ટ્રવાસીઓ પોતાના એ મહાવીરનાં યશોગાન ગાવા લાગ્યા. શિવાજીને અનેક વર્ષો વીતવા છતાં તેમની વીરતાની કથા લુપ્ત થઇ નથી. મરાઠા લોકો હજી પણ શિવાજીના સાહસ અને વીરતાનાં યશોગાન ગાતાં પુલકિત બની જાય છે.

બીજે દિવસે ઘણા મોગલ ઘોડેસવારો સિંહગઢ તરફ ગયા. શિવાજીએ તેમને કિલ્લાની નજીક આવવા કહ્યું. આ લોકો ઘણી બહાદુરી દર્શાવીને ડંકો વગાડતા અને હાથમાં પકડેલી નાગી તલવારો ઘુમાવતા કિલ્લાની નજીક પહોંચ્યા. શિવાજીએ આ સમયે તેમની સામે તોપ ખડી કરી દીધી. આ લોકો તોપને જોઇ નાસવા લાગ્યા. શિવાજીએ તેમની પાછળ એક સેનાપતિને થોડું લશ્કર આપી મોકલ્યો અને તે તેમને દૂર સુધી નસાડી મૂકી આવ્યો. શિવાજી આ પહેલી વારજ મોગલસેનાને નસાડી મૂકવાને શક્તિવાન થયો. આ વખત પણ તેની કીર્તિમાં ઘણો વધારો થયો.

આ પછી શિવાજી ઘોડેસવાર સેના લઇ બાદશાહ ઔરંગઝેબનું સુરત શહેર લૂંટીને ઘણું દ્રવ્ય રાયગઢ લઇ આવ્યા. તે જળમાર્ગમાં પણ પોતાનો અધિકાર જમાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. તેમની ઘણી લશ્કરી મનવારો હતી. આ વહાણોદ્વારા મોગલ બાદશાહોનાં ઘણાં લશ્કરી વહાણોને શિવાજીએ જીતી લીધાં હતાં.

સુરત લૂંટ્યા પછી શિવાજીને ખબર પડી કે, પોતાના પિતા શાહજીનું મૃત્યુ થયું છે. આથી તેઓ સિંહગઢ ગયા અને પિતાજીની શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા કરી. પછી રાયગઢમાં આવી પોતાના મંત્રીઓની સાથે પોતાના રાજ્યના સુપ્રબંધનું કાર્ય કરવા લાગ્યા. આ કાર્યમાં કેટલાક મહીના વીતી ગયા. આ સમયે શિવાજીએ પોતાના નામ સાથે રાજાની ઉપાધિ જોડી અને પોતાના નામના સિક્કા પાડવા માંડ્યા. વીર પુરુષની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઇ. મુગલોના પ્રચંડ સામ્રાજ્યની વચમાં ભારતના મહાવીર શિવાજી સ્વતંત્ર હિંદુરાજ્ય સ્થાપન કરી પોતાનો અધિકાર ચલાવવા લાગ્યા.

મક્કા જનારા મુસલમાન યાત્રાળુઓ સુરતથી વહાણપર બેસતા હતા અને તેથી તેઓ સુરતને પ્રધાન તીર્થ ગણતા હતા. મુસલમાનોનાં પવિત્ર સ્થાનને લૂંટવાની અને રાજાની ઉપાધિ ધારણ કરવાની શિવાજીની ધૃષ્ટતાની વાત સાંભળી ઔરંગઝેબને

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હતા. તે શત્રુઓનાં નગરો લૂંટતા હતા; પરંતુ ગોકુળ, ગામ, બ્રાહ્મણ અને સ્ત્રીઓની ઉપર કદી પણ જુલમ કરતા નહોતા. આ રીતે પરાક્રમી મુગલોના શાસનકાળમાં મરાઠાઓનું રાજ્ય સ્થાપિત થયું હતું અને મરાઠાઓએ પોતાની કીર્તિનો ડંકો વગાડ્યો હતો.

ઔરંગઝેબે પુનઃ એક વાર બહારથી સજ્જનતાનો ડોળ કરી શિવાજીને હાથ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ. શિવાજી ઔરંગઝેબની મોહજાળમાં ફસ્યા નહિ. તે તો અગાઉની માફક દક્ષિણમાં જ્યાં ત્યાં પોતાનું રાજ્ય જમાવવામાં જ મચી રહ્યા. આથી મોગલ પાદશાહને હવે ખુલ્લી રીતે મરાઠાઓની સામે યુદ્ધ કરવાની ફરજ પડી. શિવાજી મુગલોથી લેશ પણ ડર્યા નહિ, અને પોતાની ટેક છોડી મોગલોની આધીનતા સ્વીકારી નહિ. તેમણે સાચા વીર પુરુષની માફક વીરધર્મની રક્ષા કરી અને મોગલોના અધિકાર નીચેના કેટલાક કિલ્લા જીતી તેનાપર પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવવા માંડી. ત્યાર પછી શિવાજી ફરી એક વાર પંદર હજાર ઘોડેસવાર લઈ સુરતપર ચઢી ગયા અને લૂંટ ચલાવી. તેમની સામે થવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહિ અને શિવાજી નિર્ભય રીતે સંપત્તિ લૂંટીને પાછા આવતા રહ્યા.

શિવાજી જ્યારે સુરતથી આવતા હતા, ત્યારે દાઉદખાન નામક એક મુગલ સેનાપતિ પાંચ હજાર ઘોડેસવાર લઇને તેમની પાછળ પડયો. શિવાજીએ દાઉદખાનને ઘેરીને સારી પેઠે નશિયત આપી. શિવાજીનો સેનાપતિ પ્રતાપરાવ ખાનદેશમાં જઇને તે જીલ્લામાંથી રાજ્યકર વસુલ કરવા લાગ્યો. શિવાજીની આવી ફતેહથી ચિંતાતુર થઇને ઔરંગઝેબે મહોબતખાન નામના સરદારને ચાલીસહજાર માણસનું લશ્કર આપીને શિવાજીની સામે મોકલ્યો. શિવાજી આ લશ્કરના આક્રમણથી ડરી ગયા નહિ. તેમણે મોરુપંત અને પ્રતાપરાવને મુગલ સેનાની સામે યુદ્ધ કરવાને મોકલ્યા. આ બે સરદારોના આગમનની ખબર સાંભળી મહોબતખાને ઇખલાસખાન નામના સરદારને એક મોટી સેના આપી તેમની સામે લડવા મોકલ્યો. આ યુદ્ધમાં મોગલસેના સંપૂર્ણ પરાજય પામી. ઘણા સૈનિકો અને બાવીસ મોગલ સરદાર માર્યા ગયા અને કેટલાક મુખ્ય સરદારો પકડાઇને કેદમાં પડયા.

મરાઠા અને મુગલો વચ્ચે બે મોટાં યુદ્ધો થયાં. તેમાં શિવાજીને સંપૂર્ણ જય પ્રાપ્ત થયો. ચારે તરફ તેમના નામની જયઘોષ-

ભ્યુ થઈ રહી. સર્વ લોકો શિવાજીને મહાપરાક્રમી રાજા ગણીને તેમનું સન્માન કરવા લાગ્યા. તેમની વીરતા, પ્રતાપ અને ચતુરાઈ જોઇ આશ્ચર્યચકિત થઇ સર્વ તેમને અસાધારણ વીરપુરુષ સમજવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબ આ પરાક્રમી શત્રુના અપૂર્વ પ્રભાવથી વિસ્મિત થયો. આ યુદ્ધમાં જેટલા મુસલમાન સરદારો કેદ પકડાયા હતા, તેમાંના કોઈની સાથે શિવાજીએ અનુચિત વર્તણુક ચલાવી નહિ; પરંતુ તેમને ઉત્તમ સન્માન આપી રાયગઢ કાઢી આપ્યા અને તેમના જખમોપર દવા કરી તેને રૂઝવી નાખ્યા અને તેઓ તદ્દન સાજા થઇ ગયા પછી તેમને વિદાય કરી દીધા. ભારતના અદ્વિતીય વીર પુરુષે વીરધર્મને લાંછન લગાડ્યું નહિ. ઘાયલ થયેલા કેદીઓને રાયગઢમાં કોઇ પણ સમયે દુઃખ પડવા દીધું નહોતું. દુઃખગ્રસ્ત શત્રુઓપ્રત્યે આવી ઉદારતા બતાવી શિવાજીએ વીરોચિત ધર્મનો પરિચય કરાવ્યો. આ મહત્ત્વ અને ઉદારતા ચિરકાલપર્યંત ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાઇ રહેશે.

શિવાજીએ પ્રથમ રાજાની ઉપાધિ ધારણ કરી પોતાના નામના સિક્કા ચલાવ્યા હતા. આ વખતે તેમણે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવી રાજ્યાભિષેકના સંબંધમાં શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર તેમની સંમતિ લીધી. ગાગા ભટ્ટ નામના એક સમર્થ વિદ્વાનને આ સમયે કાશીથી રાયગઢ બોલાવવામાં આવ્યો હતો. રાજ્યાભિષેકના કાર્યનો ભાર તેને સોંપવામાં આવ્યો. મરાઠાઓના ઇતિહાસમાં શાકે ૧૫૯૬ ના જ્યેષ્ઠ માસની શુકલ ત્રયોદશી પ્રાતઃસ્મરણીય તિથિઓમાં ગણવા યોગ્ય છે. આ દિવસે રાયગઢના કિલ્લામાં શિવાજી મહારાજ સ્વતંત્ર રાજાતરીકે સિંહાસનારૂઢ થયા. એ દિવસે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત વિદ્વાન ગાગા ભટ્ટે શાસ્ત્રની વિધિ અનુસાર શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો. આ પ્રસંગનિમિત્તે અનેક બ્રાહ્મણોએ અનુષ્ઠાન કર્યાં. આ મહાન પ્રસંગે રાયગઢમાં અપૂર્વ આનંદ છવાઇ રહ્યો હતો. સ્વાધીનતાના ભક્ત હિંદુ વીરોના જયધ્વનિથી રાયગઢ ગરજી ઉઠ્યું હતું. વીરશિરોમણી શિવાજીએ રાજ્યપદપર સ્થિત થઇને તે દિવસના સ્મરણને માટે એક વાર્ષિક ઉત્સવ નિયત કર્યો અને રાજ્યની સર્વ ઉપાધિઓને ફારસીમાંથી સંસ્કૃતમા ફેરવી નાખવાની આજ્ઞા કરી. રાજ્યાભિષેકપ્રસંગે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળેથી કેટલાએક રાજદૂતો રાયગઢમાં આવ્યા હતા. મુંબઈથી એક અંગ્રેજ રાજદૂત પણ ગયો હતો.

આ રૂતે અંગ્રેજ કંપનીના પ્રતિનિધિતરીકે આવી શિવાજીની સાથે સંધિ કરી હતી. આ રીતે શિવાજીના અભિષેકનું કાર્ય સમાપ્ત થયું. આ રીતે ક્ષત્રિય રાજાએ પોતાના બાહુબળથી જગતમાં અતિમહાન પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

શિવાજી રાજા બની નિયમાનુસાર રાજકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા. નર્મદાથી કૃષ્ણાનદી સુધી દક્ષિણભારતવર્ષ તેમને આધીન થઇ ગયું હતું. તેમણે આ મહાન સામ્રાજ્યનું શાસન કરવામાં કદી ઉદાસીનતા બતાવી નહિ. યુદ્ધોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં અને અન્ય રાજ્યોપર પોતાનો અધિકાર બેસાડવામાં તેમણે જેવી શક્તિ અને ચતુરાઇ દેખાડી હતી, તેવીજ શક્તિ અને ચતુરાઇ તેમણે અધિકારમાં આવેલા રાજ્યનો શાસનપ્રબંધ કરવામાં બતાવી હતી. શિવાજીએ ત્યાર પછી અનેક સ્થાનોપર યુદ્ધ કર્યાં અને આ યુદ્ધોમાં તેમણે પોતાનાં પરાક્રમની પરમાવધિ બતાવી હતી. તેમની સેના નર્મદા નદી ઉતરીને મુગલબાદશાહના રાજ્યમાં આક્રમણ કરતાં પાછી હઠી નહિ. જે વખતે મુગલસેનાપતિ દિલેરખાને વિજાપુરના નવાબની ઉપર ચઢાઇ કરી, તે વખતે વિજાપુરના નવાબે શિવાજીની સહાયતા માગી અને શિવાજીએ સહાયતા આપી પણ ખરી. શિવાજીની સમયચાતુરી જોઇ દિલેરખાન એટલો તો ગભરાઈ ગયો કે તે હતાશ થઇને વિજાપુરથી નાસી ગયો. વિજાપુરના નવાબે આ ઉપકારના બદલામાં શિવાજીને પોતાના રાજ્યમાંથી કેટલોક ભાગ આપીને કૃતજ્ઞતા બતાવી.

આ પ્રકારે અનેક સ્થાનોપર અનેક વિષયોમાં અપૂર્વ સાહસ, અલૌકિક શક્તિ અને અટલ તેજસ્વિતા બતાવી વીરશિરોમણિ શિવાજી જીવનની અંતિમ દશામાં આવી પહોંચ્યા. પોતાનું ગળું સૂજી આવવાથી તે રાયગઢ ગયા. ત્યાં તેમને ભયંકર તાવ લાગુ પડ્યો. આ તાવ નાબુદ થયો નહિ. આ તાવથી સાતમે દિવસે એટલે ઇ. સ. ૧૬૮૦ ની ૫ મી એપ્રીલે ૫૩ વર્ષની ઉંમરે શિવાજી મહારાજ અવસાન પામ્યા.

એ રીતે આ અસાધારણ વીર પુરુષના અલૌકિક પરાક્રમોથી ભરેલા જીવનની સમાપ્તિ થઇ. શિવાજીનાં બધાં કામો અલૌકિક ભાવથીભરેલાં હતાં. ભારતનો અદ્વિતીય પાદશાહ પણ તેમની શક્તિ અને ગતિને રોકી ન શકયો. જે વખતે તેમની માવલી સેના, તેમની રણચાતુરી, તેમનાં સાહસો અને તેમની શાસનપ્રણાલીનું

...રણુ થાય છે, ત્યારે તેમનાપર અત્યંત શ્રદ્ધા [illegible] શકતા
...પન્ન થાય છે. તેઓ પોતાના પિતાની જરૂરતઃ [illegible] તેમની
...ાશ્રયહીન દશામાં ઇચ્છિત કાર્યની સાધના [illegible] ...ગલોના
...ા. એમ કરવામાં તેમના મનમાં કોઇ પ્રકારની [illegible] ...ાસઘાતી
... ઉત્પત્તિ થઈ નહોતી. તેમણે અપૂર્વ [illegible] ...ી એવો
...થી પોતાની મહાન સાધનામાં સિદ્ધિ [illegible] ...ઇ સમયે

શિવાજી પોતાની જાતિના પ્રાચીન [illegible]
...ણી શતાબ્દીઓ થયાં જે જાતિ ભયંકર [illegible] ...રતા અને
...ોગવી રહી હતી, જે જાતિએ સ્વાધીન[illegible] ...ના પ્રમાણમાં
...ીનતાનેજ પરમ પુરુષાર્થ સમજી લીધો [illegible] તેમને દેવતા-
...ીમે ધીમે ઉન્નતિના માર્ગપર [illegible] ...બવાની શરૂઆત
...જાતિના હૃદયમાં અચિંતનીય સાહસ [illegible] અને સત્તાનો
...તે જાતિના માણસોને સ્વતંત્રતાના [illegible] ...ન કરતો હતો.
...પ્રતિષ્ઠિત કરી દીધા. મોગલ બાદશાહ [illegible]
...વખતમાં શિવાજીએ પોતાના [illegible] ...યા છે, તેમના
...સ્થાપના કરી. પરાધીનતાના [illegible] ...છે અને તેમનાજ
...ના ભયદાયક કાળમાં હિંદુઓની [illegible] ...આવે છે. મુગલ-
...વીરે આવાં પરાક્રમથી સ્વતંત્ર [illegible] ...ો નથી. મુગલ

પરમ સાહસ અને અટલ [illegible] ...જી શિવાજીએ
...પરતા, તેમાં તે અવશ્ય વિજય [illegible] ઉત્તમ પ્રકારે
...ાને સર્વ રીતે કેળવાયેલી [illegible] ...વ તેમનો મે-
...તેમ નાશની હતી. મનુષ્ય [illegible] ...હથી મરાઠા-
...સાહસિક, શક્તિવાન [illegible]
...બાદશાહ ઔરંગઝેબ [illegible] ...ાનની પેઠે
...હતો, પણ એ 'પહાડી [illegible] ...જીવન કરીને સાક્ષાત
...બધી જાતનાં ઔષ[illegible] ...ાની પત્ની સાથે
...રૂપ રાખી હતી [illegible] ...દીપર બેઠા પછી
...જેમ બાદશાહ [illegible] ...ક છોડી
...હતા. જે સમયે [illegible] ...અત્યંત ...
...પ્રયત્ન કરી [illegible] ...કરી નહિ.
...રાજ્ય સ્થાપન [illegible] ...દિવસ
...તેમનાં સૌ [illegible] ...અધિકાર,
...મહારાષ્ટ્રની [illegible] ...રાજ્યનું

પ્રમાણોના ઉદ્‌ગારથી શિવાજીની શક્તિ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

શિવાજી શત્રુઓને હાનિ પહોંચાડતા હતા, પણ જે હારી જતા હતા અને જે બંધીવાન થતા હતા તેમની સાથે તે માણસ પેઠે સજ્જનતા દાખવતા હતા. તે પોતાનાં કુટુંબીઓ તથા કામદારો સાથે અનુચિત વર્તન કરતા નહોતા. ગૌ-બ્રાહ્મણ અને વર્ણાશ્રમના રક્ષણને માટે તે સર્વદા તન, મન અને ધનથી તત્પર રહેતા હતા. તે જેવા પિતૃભક્ત અને માતૃસેવક હતા, તેવાજ ગુરુભક્ત અને પ્રજાવત્સલ પણ હતા. તેમના ગુરુનું નામ રામદાસ સ્વામી હતું. આ ગુરુને માટે તે પોતાનું રાજ સુદ્ધાં પણ અર્પણ કરવા તત્પર રહેતા હતા. ગુરુ આજ્ઞાનુસાર તેમણે વર્ણાશ્રમધર્મની [illegible] કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. પરમાત્માના સાચા ભક્ત સાધુ [illegible] તેમની [illegible] હતી. મહારાષ્ટ્ર દેશના દેહુ નામના ગામમાં તુકારામ નામના એક વૈશ્યજાતિના સાધુ રહેતા હ[illegible] [illegible] ઉપર શિવાજીની અથાગ શ્રદ્ધા હતી. અનેક [illegible] [illegible] પણ શિવાજી તેમનું કીર્તન શ્રવણ કરવાને જતા [illegible] [illegible] અન્તસમયે શિવાજી મહારાજને સ્વધર્મ અને [illegible] જે શિક્ષા આપી હતી, તે ઉપદેશ અનુ[illegible] વર્તવામાં શિવાજી કદી પાછા પડ્યા ન હતા. તેઓ સ્ત્રી [illegible] ને માટે પૂર્ણ ધ્યાન રાખતા હતા. તેમના [illegible] એક નગરપર અધિકાર કરતાં ત્યાંની એક [illegible] શિવાજીની પાસે મોકલી આપી. શિવાજીએ તેને મા[illegible] [illegible] જ્યાંથી તે આવી હતી ત્યાં મો[illegible] [illegible]

[illegible]

અન્ય કોઇ હતો નહિ. તેમની ચાતુર્યજાલને કોઇ સમજી શકતા ન હતા. તેમના મનની વાતનો પત્તો કોઇને લાગતો નહિ. તેમની શક્તિને કોઇ રોકી શકે તેમ નહોતું. તેમણે પરાક્રમી મોગલોના સમયમાં સર્વ પ્રકારે પોતાની શ્રેષ્ઠતા સાચવી હતી. વિશ્વાસઘાતી સાથે વિશ્વાસઘાતી થયા સિવાય કામ સિદ્ધ થતું નથી એવો તેમનો નિશ્ચય હતો. આ નિશ્ચય અનુસાર તેમણે કોઇ કોઇ સમયે અવિશ્વાસીપણાનું કામ કર્યું હતું.

શિવાજી શરીરે ઠીંગણા હતા. તેમનાં નેત્રમાં ધીરતા અને મુખમુદ્રા ઉપર વીરતા ઝળકી રહ્યાં હતાં. તેમના શરીરના પ્રમાણમાં તેમના હાથ લાંબા હતા. તેમના પ્રેમી દેશબંધુઓ તેમને દેવતા-તરીકે ગણતા હતા. તેમણે પોતાની તલવારનું નામ ભવાની રાખ્યું હતું. આ તલવાર સતારાનરેશના અધિકારમાં હતી અને સતારાનો સઘળો રાજપરિવાર શિવાજીની આ ભવાનીની પૂજા કરતો હતો.

શિવાજીની મહાનુભાવતા

વીરશિરોમણિ શિવાજી રાજપદપર પ્રતિષ્ઠિત થયા છે, તેમના નામનો સંવત ચાલે છે, તેમના નામની મુદ્રા ચાલે છે અને તેમનાજ નામથી સર્વ પ્રકારનો રાજકારભાર ચલાવવામાં આવે છે. મુગલ-શહેનશાહ શિવાજીનો અધિકાર ખુંચવી લઇ શક્યો નથી. મુગલ પતાકાની સાથે મરાઠા પતાકા હરીફાઇ કરી રહી છે. શિવાજીએ સ્થળે સ્થળે કિલ્લાઓ બંધાવીને પોતાના રાજ્યની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરવાનો પ્રબંધ કર્યો છે. યુદ્ધચતુર હમ્મીરરાવ તેમનો સેનાધિપતિ છે. પ્રસિદ્ધ માવલી સેના દ્વિગુણ ઉત્સાહથી મરાઠા-સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવાને માટે પ્રયાસ કરી રહી છે.

રાજસિંહાસનપર સ્થિત થઇને શિવાજીએ સંતાનની પેઠે પ્રજાનું પાલન કર્યું હતું. તેઓ પોતાની માતા જીજાબાઇને સાક્ષાત દેવી ગણીને તેમની પૂજા કરતા હતા. તેઓ પોતાની પત્ની સઇ-બાઇપર અત્યંત પ્રેમ રાખતા હતા. તેઓ ગાદીપર બેઠા પછી થોડા વખતમાં તેમના માતા અને પત્ની આ લોક છોડી ચાલ્યાં ગયાં. મહારાજા શિવાજીને આથી અત્યંત શોક થયો, તોપણ તેમણે રાજધર્મપાલનમાં ઉદાસીનતા દર્શાવી નહિ. તેમની પરમ શ્રેષ્ઠ શાસનપ્રણાલીને લીધે પ્રજા પરમસુખમાં દિવસ વ્યતીત કરવા લાગી. તેમણે અનેક ભાગોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો પરંતુ તેઓ શરણાગત અને કેદી શત્રુનું કદી અપમાન કરતા

૨૩—મરાઠા વીર ફિરંગજી

[illegible] શતાબ્દીનાં પચાસ વર્ષો વીતી ગયાં છે. [illegible] દક્ષિણમાં પોતાની પ્રભુતા [illegible] [illegible] વીર શિવાજી પોતાની [illegible] કરી રહ્યા છે. તેમનો પ્રતાપ [illegible] દક્ષિણદેશમાં [illegible] [illegible] પ્રકારે હિંદુ [illegible] [illegible] નથી. [illegible] દિન, [illegible] [illegible] નથી. [illegible]

[illegible]

સેનાને પહાડી ઘાટમાં આવેલા એક બીજા સ્થાનપર અધિકાર જમાવવાને માટે મોકલી. શાયસ્તખાન શિવાજીના રાજ્યમાં મુગલ-સામ્રાજ્યની પતાકા ફરકાવવાની દઢ પ્રતિજ્ઞા કરીને આવ્યો હતો. આ કારણથી પ્રતિજ્ઞા સાથે તેની તેજસ્વિતાનો પ્રકાશ થવા લાગ્યો; તોપણ તે મહારાષ્ટ્રમાં ફતેહ પામી શકયો નહિ. શિવાજીના શિક્ષણથી મરાઠા લોકો સાહસિક અને બળવાન બની ગયા હતા, તેઓ સ્વાધીનતાનું ગૌરવ સમજવા લાગ્યા હતા અને તેમના હૃદયમાં સ્વદેશભક્તિ પ્રતિષ્ઠા પામી હતી.

મુગલ સેનાધિપતિ શાયસ્તખાને મરાઠાઓને વશ કરવાને માટે ઘણો ઉદ્યમ કર્યો; પરંતુ તે પરાક્રમી મરાઠાઓની સ્વાધીનતા છીનવી શકયો નહિ. દક્ષિણમાં ચાકન નામનું એક નાનું નગર હતું. શિવાજીએ ફિરંગજી નામના એક યોદ્ધાને આ નગરની રક્ષાનો ભાર સોંપ્યો હતો. તેજસ્વી ફિરંગજીએ ૧૭ વર્ષ સુધી દુર્દાન્ત મુસલમાનોના હાથમાં આ નગર જવા દીધું નહોતું. ચાકનનો કિલ્લો ઘણો નાનો હતો, તેથી શાયસ્તખાને ધાર્યું હતું કે, મારો હુકમ થતાં વારમાંજ એનો રક્ષક એ કિલ્લો મને સોંપી દેશે; પરંતુ ફિરંગજી નાના પ્રદેશના રક્ષક છતાં શક્તિ અને તેજસ્વિતામાં કાંઇ નાના નહોતા. મુગલ સૈનિકોએ તે કિલ્લાપર આક્રમણ કર્યું કે તરતજ ફિરંગજી તેનું રક્ષણ કરવાને માટે ઉદ્યત થયા. જોતજોતામાં દોઢ માસ વ્યતીત થઇ ગયો, તથાપિ પરાક્રમી મરાઠાવીરે નમતું આપ્યું નહિ. દિવસપર દિવસ અને અઠવાડીઆંપર અઠવાડીઆં વીતવા લાગ્યાં દરરોજ અને દરેક અઠવાડીએ ફીરંગજી નવા સાહસ, નવા ઉદ્યોગ અને નવીન વીરતામાં આવી જઇ પોતાની સ્વાધીનતા સાચવવાના ઉદ્યોગમાં મચી રહેતા. ઘણા દિવસ સુધી શાયસ્તખાનને વિજય મળ્યો નહિ. લગભગ બે માસ ઘેરો રહ્યા એટલામા અચાનક એક દિવસ તે કિલ્લાની નજીકની ખાઇ તૂટી પડવાથી કિલ્લાની દિવાલનો કેટલોક ભાગ પણ તૂટી ગયો. આ તૂટેલા ભાગમાંથી મુગલ સૈનિકો કિલ્લામાં ઘુસવા લાગ્યા. આવા સંકટના સમયમા સાહસિક ફિરંગજી પોતાની સેનાને લઇ શત્રુઓને રોકવા ઉદ્યત થયા અને તેમનું પરાક્રમ, તેમની શક્તિ અને તેમની વીરતા કોઇપણ કારણથી મંદ પડી નહિ. ફીરંગજી એવી તેજસ્વિતા અને એવી વીરતાથી શત્રુઓની ગતિ રોકતા હતા કે યવનો આગળ વધી શક્યા નહિ. આ પ્રકારે તેમણે આખો દિવસ નગરનું

રક્ષણ કર્યું અને આ પ્રમાણે આખો દિવસ નગરના તૂટેલા કોટ પાસે ઉભા રહી મહાન મોગલસેનાના અધિપતિ શાયસ્તખાનની સાથે તેમણે હિંમતપૂર્વક પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા જાળવવાને ખાતર મહાવીર શિવાજીના અવિચળ ગૌરવની રક્ષા કરી. હવે રાત્રિ પડવા લાગી, આકાશમાં તારાઓ ધીમે ધીમે ચમકવા લાગ્યા, મુગલસેના અંધકારને લીધે યુદ્ધભૂમિમાંથી ચાલી ગઇ. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં વીર ફ્રિંગજી શાયસ્તખાનની પાસે ગયા. શાયસ્તખાને તે વીરપુરુષનું સન્માન કરવામાં કચાશ રાખી નહિ. તેણે ફ્રિંગજીની અલૌકિક વીરતા તથા બળની પ્રશંસા કરીને તેમને કહ્યું કે "જો આપ મુગલ સરકારની નોકરી કરો તો આપને મોટું પારિતોષિક આપવામાં આવશે." પરંતુ વીર ફ્રિંગજીએ પોતાની પ્રતિષ્ઠા વેચી નહિ. તેમણે શાયસ્તખાનની માગણીનો અનાદર કર્યો. શાયસ્તખાને આ વીરની અદ્ભુત વીરતાથી પ્રસન્ન થઈને તેને સન્માન સાથે વિદાય કર્યો. હવે ફ્રિંગજી વીરતાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી શિવાજીની પાસે ગયા. શિવાજીએ તેમના પરાક્રમને માટે તેમને યોગ્ય પારિતોષિક આપી તેમનું સન્માન કર્યું. ભારતના વીર પુરુષે એક સમયે આ પ્રકારે સ્વાધીનતાની રક્ષા કરી હતી અને પોતાના ગૌરવને સાચવીને તે સમયે એવા પ્રકારથી પોતાની તેજસ્વિતા અને મહાપ્રાણતાનું રક્ષણ કર્યું હતું.

૧૪—વીર સરદાર તાનાજી

ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં પોતાનો અધિકાર ફેલાવવાને ઉદ્યત થયો છે. વીરશિરોમણિ શિવાજી, પાદશાહની ગતિને રોકવા મથી રહ્યા છે. શિવાજીની સાહસિકતા સર્વનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે. તેમણે અતુલ સાહસ, અસાધારણ પરાક્રમ અને અલૌકિક દઢતાથી માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાની દઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. મુગલ સામ્રાજ્યરૂપી સાગરના પ્રચંડ તરંગો પ્રબળ વેગથી ભારતવર્ષના સર્વ છેડા ડૂબાવવાને તૈયાર થયા હતા. શિવાજી દક્ષિણમાં અટલ ગિરિરાજની પેઠે અદ્‌ભુત તેજસ્વિતા સાથે આ તરંગોની ગતિ રોકી રહ્યા હતા. ઇસ્વીસનની સત્તરમી શતાબ્દીના અંતિમ ભાગમાં મહારાષ્ટ્રદેશ અપૂર્વ શૌર્ય દર્શાવી રહ્યો હતો, પરાધીનતાના શોચનીય સમયમાં સ્વાધીનતાની સ્વર્ગીય મૂર્તિ ભારતવર્ષના એક ભાગમાં ધીમે ધીમે પ્રકાશિત થઇને સમસ્ત ભારતવર્ષના હૃદયમાં આશા અને ઉત્સાહના તરંગો રેલાવી રહી હતી. અંધકારમય મેઘમાળામાંથી સૂર્યનાં કેટલાંક કિરણોએ નીકળીને ભારતવર્ષના એક ભાગને ઉજ્જ્વળ પ્રકાશથી સુશોભિત બનાવી મૂકયો હતો. આથી અન્ય ભાગો પણ ઉત્સાહી બન્યા હતા.

ઔરંગઝેબે શિવાજીને હરાવવા માટે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સુલ્તાન મોઆઝીમ અને સેનાપતિ જશવંતસિંહને દક્ષિણમાં મોકલ્યા છે. આ પૂર્વે રાજા જયસિંહે શિવાજીના સિંહગઢ અને પુરંદર નામના કિલ્લા જીતી લીધા હતા. પાદશાહની ઘણી રાજપૂત સેના સિંહગઢમાં રહેતી હતી. ઉદયભાનુ નામનો એક રાજપૂત વીર આ સેનાનો સરદાર હતો. મુગલ સામ્રાજ્યની સામે પોતાની પ્રભુતા સ્થાપિત કરવાની શિવાજીએ દઢ પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે અને તેઓ આ કાર્ય સાધવામાં પોતાના મનમાં પુનઃ અનેક વિચારો કરી રહ્યા છે.

સિંહગઢ પ્રકૃતિ રાજ્યના સુંદર સ્થાનમાં આવેલો છે. ચારે તરફ ઉચ્ચ પર્વતો ગગનમંડળ સાથે વાતો કરી રહ્યા છે. એક બાજુ સિંહગઢ સહ્યાદ્રિ પર્વતની પૂર્વદિશાએ આવેલો છે. કિલ્લો ઉન્નત સ્થાનપર આવેલો હોવાથી ત્યાં ચડવું બહુ મુશ્કેલ થઇ પડે છે. અર્ધ માઇલની ઉંચાઇએ ચડયા પછી કિલ્લામાં જઇ શકાય છે. કિલ્લાનો આકાર ત્રિકોણમય છે. તેની વચ્ચે પ્રાયઃ બે માઇલનું મેદાન છે. જે સમયે આકાશ નિર્મળ હોય અને સ્વચ્છ નીલ ગગનમાં સૂર્ય પ્રકાશતો હોય તે વખતે પૂર્વદિશા તરફ દૃષ્ટિ ફેંકવાથી નીરા નદીના તટપર આવેલાં વૃક્ષો તથા લીલાછમ છોડવાઓ નેત્રને પરમસુખ આપે છે. ઉત્તરદિશામાં પહાડની પેલી તરફ વિશાળ સપાટ ભૂમિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. શિવાજીની શૈશવકાળની લીલાભૂમિ પૂના નગરી આ ભૂમિની સામી દિશામાંજ આવેલી છે. સિંહગઢની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે કેવળ ઉંચીનીચી પર્વતમાળા નીલ સમુદ્રતરંગોની પેઠે શોભી રહી છે. આ તરફ દૂર દૃષ્ટિ ફેંકતાં પર્વતનાં ઉંચાં શિખરો નીલ આકાશની સાથે મળી જતાં જણાય છે. શિવાજીનું રાયગઢ અત્રેજ વસેલું છે. શિવાજીના સેનાપતિ તાનાજીએ આ દુર્ગમ અને દુરારોહ કિલ્લાને હસ્તગત કરવાની [illegible] લીધી હતી. પૂર્વે આ કિલ્લો કોંડ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. પરંતુ શિવાજીએ તાનાજીના પરાક્રમનો પરિચય આપવા માટે એનું નામ સિંહગઢ રાખ્યું હતું.

માઘ માસ આવે છે. દુર્ગમ પહાડી ભાગમાં શીતઋતુએ [illegible] વધારી મૂક્યો છે. [illegible] તાનાજી આ [illegible] અંધકારમય રાત્રિમાં એક હજાર માવળીઓની સેના [illegible] સિંહગઢપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે જાય છે. [illegible]

બાજુએ કિલ્લાપર ચડી ગયા, એટલામાં અચાનક એક પોકાર કર્યો. આ પોકાર સાંભળી સૈનિકો જાગી ઉઠયા. કિલ્લાનો એક માણસ જાગ્રત થયો હતો અને તે કિલ્લામાં કોણ આવે છે તે જોવાને માટે આગળ ધસી આવ્યો. એટલામાં એક માવળીએ તેને તીર મારી નીચે પાડયો; પણ તેણે જે બૂમ પાડી તેથી કિલ્લાના રક્ષકો એકદમ જાગ્રત થયા. તાનાજીએ કેવળ ગણ્યા માણસો સાથે કિલ્લાના રક્ષકોપર આક્રમણ કર્યું. રક્ષકોની સંખ્યા વિશેષ હતી, તોપણ માવળી સૈન્ય તેમનાથી હાર્યું નહિ. તેઓ તેમનાપર પુષ્કળ શસ્ત્રવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. થોડી વારમાં તાનાજી એક સાચા વીર પુરુષની પેઠે સમરક્ષેત્રમાં સદાને માટે સૂતા. તેની સેના આ આકસ્મિક ઘટનાથી ગભરાઇને નીચે ઉતરવા નાસભાગ કરવા લાગી; પરંતુ તાનાજીના બંધુ સૂર્યજીએ ગંભીરતાપૂર્વક તેમને સંબોધીને કહ્યું કે "એવો કયો નીચ પુરુષ હોય કે જે પોતાના પિતાનું શરીર રણભૂમિમાં રઝળતું છોડીને નાસી જાય? ઉતરવાને માટે જે દોરડું લટકાવવામાં આવ્યું હતું તે તૂટી ગયું છે; માટે જો તમે ઉતરવાનો પ્રયત્ન કરશો તો ઉંડી ખીણમાં તૂટી પડીને મરણને શરણ થશો. અરે! તમે શિવાજી મહારાજના બહાદુર સૈનિકો છો, માટે નાસી જવું એ તમને શોભાસ્પદ નથી. આ વખતે તમારે વીરતાનો પરિચય કરાવવો જોઇએ." સૂર્યજીનાં આ શૌર્યમય વાક્યોથી માવળી સૈનિકોનો ઉત્સાહ વધ્યો અને તેઓ એક ક્ષણમાં 'હરહર મહાદેવ' કરીને શત્રુઓની ઉપર તૂટી પડયા. 'હરહર મહાદેવ'નો ધ્વનિ રાત્રિની શાંતિનો ભંગ કરી પહાડોની ગુફાઓમાં ગુંજવા લાગ્યો. આ વખતે માવળી વીરોએ એવા વેગથી શત્રુદલપર આક્રમણ કર્યું કે તેઓ તેમની ગતિ રોકી શક્યા નહિ. કિલ્લામાંના રક્ષકોમાંથી ૫૦૦ માણસો મરાઠા વીરોની તલવારના ભોગ થઇ પડયા. સૂર્યજીનો વિજય થયો અને દુરાશોહ સિંહગઢપર પુનઃ શિવાજીની પતાકા ફરકવા લાગી.

આ વિજયના અને તાનાજીના મૃત્યુના સમાચાર શિવાજીને કાને પહોંચ્યા,ત્યારે હર્ષ અને શોકની મિશ્ર લાગણીઓ તેમને થઈ આવી.તેમણે પોતાના બહાદુર સરદારના મૃત્યુ માટે શોકપૂર્વક અશ્રુ સારતાં કહ્યું કે "સિંહને રહેવાની ગુફા-સિંહગઢ તો મળ્યો, પરંતુ અફસોસ! તાનાજી સિંહતો ખોયો! સદાને માટે ગુમાવ્યો!"

૨૫—સ્વામીભક્ત બાજી પ્રભુ દેશપાંડે

[illegible] સૂર્યનારાયણ પોતાની [illegible]

આપવાનો આગ્રહ ન કરવાનો હુકમ આપ્યો? અને ફરમાનમાં ફેર કર્યો. [illegible] ખુશી બતાવી. શું બાદશાહે અને દિલેરે [illegible] [illegible] શિવાજીને [illegible] મનાવ્યો. આ પુસ્તક જ્યારે [illegible] છે, [illegible] શિવાજીના પરાજય કરવા માટે પોતાને પણ જવાનું [illegible] તેને ઘણો આનંદ થયો. [illegible] કામ કરતાં [illegible] શિવાજીના પરાક્રમ સાથ અને પોતાના હાથમાં તે [illegible] [illegible] શિવાજી [illegible] કરવા માટે તે પરસ્પર જુદા જુદા વિચાર કરવામાં આવ્યા [illegible], પણ કંઈ નક્કી થયો નહિ.

ગંગા નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં હુસેન નામનો એક મુસલમાન ગુલામ હતો. તેણે પોતાના શેઠની નેક-નિષ્ઠાથી નોકરી કરી હતી. એથી બ્રાહ્મણ ખુશ થઇને હુસેનને પોતાની ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કર્યો. મુક્ત થયા પછી હુસેન થોડી મુદતમાં સુલતાન થયો. સુલતાન થયા પછી પોતાના શેઠનું નામ અમર રાખવા માટે તેણે પોતાના રાજ્યનું નામ 'બ્રાહ્મણી' રાખ્યું. આગળ ઉપર બ્રાહ્મણી રાજ્યના પાંચ ભાગ થયા તે પૈકી વિજાપુરનો ભાગ પણ બ્રાહ્મણી રાજ્યનો હતો. બ્રાહ્મણી રાજ્યે દક્ષિણનો ઘણો મોટો ભાગ પોતાને કબજે કર્યો હતો. બીજી બાજુ દિલ્હીશ્વર ઔરંગઝેબે પોતાનું રાજ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન ચાલુ કર્યો હતો. મુમતાજ બેગમના મૃત્યુશોકથી શાહજહાંએ રાજ્યકારભારને તિલાંજલિ આપી હતી. શાહજહાંને ચાર છોકરા હતા. આ ચારેયના સ્વભાવ જૂદા જૂદા હતા. એક ક્રોધી હતો તો બીજો દારૂડીઓ અને વિષયી હતો. ત્રીજો ધુતારો, કપટી અને વિશ્વાસઘાતી હતો, અને ચોથો મૂર્ખ અને ભોળો હતો. આ ચાર છોકરામાંથી ઔરંગઝેબ પોતાના પિતા શાહજહાંને કેદ કરી પોતાના ભાઇ દારા, સુજા અને મુરાદને મારી નાખી ગાદી ઉપર બેઠો. ઔરંગઝેબનો એવો વિચાર હતો કે, જ્યાંસુધી હિંદુઓને મુસલમાન બનાવવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી મુસલમાની રાજ્ય મજબૂત થવાનું નથી. આ આશયથી તેણે એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર લઇને હિંદુઓને મુસલમાન બનાવવાનો ક્રમ ચાલુ કર્યો હતો. ચારે બાજુએ મુસલમાનના ત્રાસથી હિંદુઓના દુઃખનો પાર રહ્યો નહોતો. આ વખતે છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ જેવું રત્ન ઉત્પન્ન ન થયું

હોત તો હિંદુઓ આજ અસ્તિત્વ ભોગવતા હોત કે નહિ, તેમાં પણ શંકા રહે છે. મહારાજ શિવાજી પોતાના જાતિબંધુઓની આવી દશા જોઈ શક્યા નહિ, જેથી તેમણે ખેડુતો અને માવળી કોળીને ભેગા કર્યા. તોરણાનો કિલ્લો જીત્યા પછી બાર વર્ષ સુધી તેમની સામે કોઈ થયું નહિ. વિજાપુરના બાદશાહને [illegible] કે, જો શિવાજી મારા ઊપર ચઢાઈ કરશે તો [illegible] રાજ્યનો અંત આવશે. એ કારણથી તેણે મહાપરાક્રમી અફઝલખાનને શિવાજીને પકડવા મોકલ્યો હતો. ખાનસાહેબ [illegible] બહાદુરીનું ઘણું અભિમાન રાખતા હતા; તેથી પોતે [illegible] પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે "શિવાજીને હમણાંજ જીતી પકડી [illegible]." પણ તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરતા પહેલાં તો ખાનસાહેબ [illegible] સપાટામાં સપડાઇ ગયા!

[illegible] નામે કસાયેલો વીર યોદ્ધો હતો. તેણે કોઈ [illegible] જાણી નહોતી, તેથી બાદશાહે તેને શિવાજી [illegible] કરવા મોકલ્યો; અને [illegible] તેને [illegible] હતો. ઘણી મોટી સેના લઈને સિદ્દી જોહર [illegible] પન્હાળાગઢની નજીકમાં શિવાજી મહારાજને [illegible] પહોંચ્યા. જે વખતે તેઓ પન્હાળાગઢ આવ્યા [illegible] મહારાજ ગઢમાં હતા. શિવાજી ગઢમાં છે તેવું [illegible] કે તરતજ તેણે ગઢને ચારે બાજુએ [illegible]

કિલ્લામાં આવી શકવાના નથી, એ વાત નક્કી છે; પણ આપણે કિલ્લામાં રહીશું ત્યાંસુધી તેઓનો પરાજય કરી શકીશું નહિ. આખરે ઘણો વિચાર કરી નક્કી કર્યું કે, મહારાજે રાંગણાના કિલ્લામાં જતા રહેવું. બાજીપ્રભુ દેશપાંડે સૌથી હેલા વર્ગનો વિશ્વાસુ સરદાર હતો; તેથી તેણે આવા કઠિન વખતં પણ શિવાજી મહારાજ સાથે જવાની હઠ કરી. શિવાજીએ ની હઠ જોઇ તેને પોતાની સાથે આવવાની હા કહી. થોડી સેના ઈ શિવાજીએ રાત્રિસમયે પન્હાલાને કિલ્લો છોડયો. બીજી તરફ સેદી જોહર મરાઠાઓની લુચ્ચાઈ સારી રીતે જાણતો હતો, તેથી ે કોઇ વખત રાત્રે ઉંઘતો નહોતો. જે વખતે તેને માલમ પડ્યું ક, મરાઠા કંઇ દગાબાજી રમે છે, તે વખતે તે પોતાના તંબુમાંથી મહાર નીકળ્યો; અને સુખમાં ઉંઘતા અબુલફજલને જાગ્રત કરી તે વાતથી વાકેફ કર્યો; અને મોટી સેના લઇ જે મરાઠા બહાર નીકળ્યા હતા, તેમને પકડવા તેઓ નીકળી પડ્યા. શિવાજી અને બાજીપ્રભુને જ્યારે ખબર પડી કે, શત્રુઓએ તેમની પૂંઠ પકડી છે, ત્યારે તેઓ એક ખીણમાં ઉભા રહ્યા. તેઓ જાણતા હતા કે, શત્રુઓની મોટી સેના સામે થઇ શકાશે નહિ; પણ બાજીપ્રભુને વિશ્વાસ હતો કે, આ ઘાટીમાં શત્રુઓને રોકી શકાશે, અને તેટલી મુદતમાં મહારાજ રાંગણાના કિલ્લામાં સહીસલામત પહોંચી જશે; તેથી તેણે મહારાજાના ચરણ પકડી કહ્યું કે "મહારાજ! આપ અહીંથી જતા રહો; કારણ કે એક એક ક્ષણ એક એક યુગ બરાબર જાય છે. હું થોડી સેના સાથે અહીં રહું છું અને શત્રુઓને મારા પ્રાણ જતાંસુધી આ ઘાટીમા દાખલ થવા નહિ દઉં." શિવાજી મહારાજ બાજીપ્રભુની વાતને મળતા થયા નહિ અને તેના ગળામાં હાથ નાખી કહ્યું કે "બાજી! હું તમને દરેકને છોડી કદાપિ જવા માગતો નથી; કારણ કે તમે મારા માટે અહીં મરો અને હું મારો પ્રાણ બચાવવા એકલો નાસી જાઉં એ કેમ બને? માટે કદાપિ હું જઇશ નહિ." શિવાજી મહારાજનું આવું બોલવું સાંભળી બાજીપ્રભુએ મહારાજાના ચરણ પકડી કહ્યું કે "મહારાજ! 'સો મરો પણ સોનો પાળનાર ના મરો' એ કહેવત ખોટી નથી; માટે આપ સત્વર ચાલ્યા જાઓ. અત્રે વધુ રોકાવામા માલ નથી. આપ જુઓ છો કે, શત્રુઓ આવી પહોંચ્યા છે" ઉપરનાં વાક્ય સાંભળી મહારાજ લાચાર થઇ ગયા અને બાજીના ગળામાંથી હાથ લઇ

ગયાઇ. બીજા હાથમાં ભાલા અને કમરમાં નાની તલવારો અને એ ભયાનક કામમાં આગળ પડ્યા. જે જે ઘરોમાં સ્ત્રીઓ અને બાળક-બાળિકાઓ રહેતાં હતાં, તે ઘરોમાં તેમણે આગ [illegible] મૂકી. અગ્નિની શિખા ધૂ ધૂ કરતી સળગી ઉઠી. એ અગ્નિને વધારે પ્રજ્વલિત કરવા માટે તેના ઉપર ઢગલે ઢગલા ઘાસ લાકડાં વગેરે નાખ્યું. એવી રીતે રંગરાવના લશ્કરીઓ અપમાન ખમવા કરતાં મરી જવું ઉત્તમ સમજીને પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્ર અને કન્યાને મારવા લાગ્યા. જેઓ અગ્નિનો તાપ ન સહન કરી શકવાથી બહાર નીકળવાની કોશિશ કરતાં હતાં, તેઓની છાતીમાં તેઓ તલવાર ભોંકી દેતા. પિતા પોતાના પુત્ર-કન્યાનો, સ્વામી પોતાની પ્રાણપ્રિય ભાર્યાનો, ભાઈ પોતાની પ્રાણપ્રિય બહેનનો, એમ સૌ પોતપોતાનું સન્માન સાચવવા પોતાનાં કુટુંબીઓનો વધ કરીને લડાઈમાં પ્રાણ વિસર્જન કરવા માટે આગળ પડ્યા. બીજી બાજુએ શત્રુઓના પણ [illegible] ખબર પડી કે રંગરાવની સેના આ વખતે જીવવાની આશા છોડી દઈને [illegible] ન ગણતાં ઘોર યુદ્ધમાં [illegible] શત્રુઓના કિલ્લા ઉપર ચઢી ગઈ. [illegible] થયો, પરંતુ બાણ વાગવાથી [illegible] તેના મરવા છતાં પણ સૈનિકો યુદ્ધ [illegible] શત્રુસેનાએ મારી નાખીને [illegible] ચારે બાજુએથી [illegible] કિલ્લામાં પેઠી. પરંતુ કિલ્લાના કોઈ પણ [illegible]

૧૭—શીખ શૂરવીરો

શીખજાતિમાં થઇ ગયેલા શૂરવીરોનાં ચરિત્રો વાચકોને સમજવાં સુગમ થઈ પડે તે અર્થે શીખ સંપ્રદાય નીકળવા પૂર્વની કેટલીક પરિસ્થિતિ તથા તે સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિવિષયક સંક્ષિપ્ત હકીકત અને તેના મૂળપુરુષ મહાત્મા ગુરુ નાનકદેવનું સંક્ષિપ્ત જીવન એ૦ વિષયો વાચકો માટે ઉપયોગી હોવાથી તે અત્ર દાખલ કર્યા છે.

શીખ સંપ્રદાયપૂર્વના અન્ય સંપ્રદાયો

શીખોનો ઇતિહાસ સહૃદય ઇતિહાસપ્રેમી પાઠકોને અવશ્ય વાંચવા યોગ્ય છે. જે સમયે મુસલમાનોનો પ્રચંડ પ્રતાપ ભરતખંડમાં પ્રવર્તી રહ્યો હતો, જે સમયે ભારતવર્ષ પરાધીનતાની જંજીરમાં ખૂબ જકડાયો હતો તે સમયે કોઇ પણ માણસ એમ ધારતું નહોતું કે ભારતવર્ષનો એક નાનો સરખો સંપ્રદાય એક મહાન જાતિ બનશે. આજે જે જલની એક સૂક્ષ્મ રેખા છે, તે આવતી કાલે એક પ્રચંડ નદી બની જશે અને મનુષ્યની શક્તિનો ઉપહાસ કરી અતિવેગથી દોડશે તથા પોતાના સામર્થ્યના ભરોસાપર ઉન્મત્ત થઇ તરંગરૂપી ભુજાથી, કિનારાને તોડી નાખશે, એમ કોણ ધારી શકશે ? કાળના પ્રતાપથી શીખજાતિમાં એવો મહાન વિપ્લવ બની ગયો. જે સંપ્રદાય તરફ પ્રથમ કોઇએ દૃષ્ટિ દેવાની દરકાર કરી નહોતી, તેજ સંપ્રદાયના લોકો વખત આવતાં સમરભૂમિમાં વિરુદ્ધપક્ષના તેજસ્વી સૈનિકોનો વિધ્વંસ કરી વીરમંડળમાં પ્રવિષ્ટ પામ્યા, એ શું એક અદ્ભુત ઘટના નથી ? આ પ્રસિદ્ધ સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિપૂર્વે ભારતવર્ષમાં જે પ્રધાન પ્રધાન ધર્મસંપ્રદાયો હતા તેનું અહીંઆં સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવશે.

પૃથ્વીના અન્ય દેશના ઇતિહાસની પેઠે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ પણ અનેક વિચિત્ર ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ છે. રોમના સામ્રા-

જ્યનું પતન અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદય થતી વખતે જેવી વિચિત્ર ઘટનાઓ બની હતી, તેવીજ ઘટનાઓ ભારતવર્ષમાં પણ અનેક છેજ. હિંદુરાજ્યની ઉન્નતિ અને પતન, બૌદ્ધરાજ્યનો પ્રારંભ અને સમાપ્તિ તથા મુસલમાનોના અધિકારનો ઉદય અને અસ્ત, એ વગેરે અનેક ઘટનાઓ ઇતિહાસમાં લખાઇ ચૂકી છે. ઇસ્વીસનનાં ૧૦૦૦ વર્ષ પછી મુસલમાનોએ પાણીના પૂરની પેઠે ધસી આવીને સમગ્ર હિંદુસ્તાનને ડૂબાવી દીધો હતો. તે પૂર્વે પારસી લોકો પણ એક વાર હિંદુસ્તાનપર ચઢી આવ્યા હતા; પરંતુ તેઓ મુસલમાનોના જેટલું અનિષ્ટ કરી શક્યા નહોતા. ગ્રીક લોકો પણ હિંદુસ્તાનપર ચઢી આવી પંજાબથી અયોધ્યાપર્યંત આવી પહોંચ્યા હતા. આરબલોકો પણ એક વાર પ્રચંડ દલ લઇ સિંધુ નદી સુધી આવ્યા હતા; પરંતુ તેમનાથી ભારતવર્ષે ઘણા સમયસુધી ઝાઝું નુકસાન ખમ્યું નહોતું. તેઓ કાસિમના મરણ પછી પાછા જતા રહ્યા હતા; પરંતુ ઇ. સ. ૧૦૦૦ પછી ભારતનો સ્વાતંત્ર્ય-સૂર્ય અસ્તાચલમાં ગયો. સુલ્તાન મહમદે હિંદુસ્તાનપર બાર વાર સ્વારી કરી અનેક નગરો લૂંટી લીધાં અને ભારતવર્ષનું અઢળક દ્રવ્ય તે પોતાના દેશમાં લઇ ગયો. આ સમય સુધી મુસલમાનો માત્ર લૂંટફાટજ કરતા હતા. તેઓ ભારતવર્ષનો કોઇ પણ ભાગ પોતાને સ્વાધીન કરવાનો સવિશેષ ઉદ્યોગ કરતા નહોતા; પરંતુ મહમદ ઘોરીએ મધ્ય એશિયાના પહાડી ભાગમાંથી આવી સુલ્તાન મહમદે બાકી રાખેલું કાર્ય પૂરું કર્યું. ભારતવર્ષના વીર પુરુષોએ પોતાની સ્વાધીનતા સુરક્ષિત રાખવાને માટે બહુ પ્રયાસ કર્યો. જ્યાંસુધી ક્ષત્રિયોની નસોમાં રુધિરનું એક બિંદુ રહ્યું, ત્યાંસુધી તેઓ મુસલમાનોની સામે પ્રાણાર્પણ કરતાં સુધી લડયા; પરંતુ મુસલમાનોની દગલબાજી અને વિશ્વાસઘાતથી હિંદુઓનો પરાજય થયો અને પુણ્યસલિલા દૃષદ્વતીને કિનારે ક્ષત્રિયોના રુધિરના સમુદ્રમાં ભારતવર્ષનો સૌભાગ્યસૂર્ય ડૂબી ગયો !

આ સમયથી હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોની પાદશાહીનો આરંભ થયો. આજ સમયથી ભારતવર્ષનાં સર્વ હિંદુરાજ્યો એક પછી એક મુસલમાનોની અર્ધચંદ્રાકારચિહ્નયુક્ત પતાકા નીચે આવવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે જુદા જુદા વંશના લોકો દિલ્હીના રાજસિંહાસન પર બેસવા લાગ્યા. નવા નવા વંશોની સાથે નવા નવા ધર્મસંપ્રદાય પણ ભારતવર્ષમાં પોતાની જડ જમાવવા લાગ્યા. ભારતવર્ષ

મુસલમાનોનો અધિકાર જામ્યો તે પૂર્વે શ્રીરામાનુજાચાર્યે શક્તિની ઉપાસનાવિરુદ્ધ ઉપદેશ આપી વૈષ્ણવ મતનો પ્રચાર કર્યો હતો. વળી ભારતખંડના ઉત્તરભાગમાં રામાનંદ અને ગોરખનાથે સીતા-રામ અને યોગના પ્રભાવપર પ્રવચન કર્યું અને મધ્યહિંદુ-સ્તાનમાં કબીરે વેદ તથા કુરાન એ ઉભયની અપેક્ષાએ કથાન્તરે ઇશ્વરી તત્વની દુંદુભિ વગાડી. આ સંપ્રદાયનો શોરો આટલેથી પણ અટક્યો નહિ. થોડા સમય પછી નવદ્વીપના એક રંક ક્ષત્રિય યુવકે સ્વર્ગીય પ્રેમામૃતની ધારાથી સમગ્ર બંગાળને ભીંજવી નાખ્યું. આ પ્રેમપ્રવાહમાં અનેક ભારતવાસીઓએ સ્નાન કર્યું. આ સમયે યૂરોપમાં મહાબુદ્ધિશાળી લ્યુથર પ્રદીપ્ત અગ્નિવત્ પ્રકાશી રહ્યા હતા. આ ઘટના પહેલાં થોડા વખત પૂર્વે પંજાબમાં એક રંક ક્ષત્રિય-કુમાર એક નવીન સંપ્રદાય સ્થાપવામાં ગંડ્યો રહ્યો હતો.

પરમ પ્રવીણ ગુરુ નાનકની ચમત્કારિક બુદ્ધિના પ્રભાવથી પ…
જાબમાં એક નવા સંપ્રદાયની સ્થાપના થઇ તેથી ઘણાં વર્ષ પહે…
ભારતવર્ષમાં ધર્મનો પડદો પડી ચૂક્યો હતો. દૃષદ્વતીના કિના…
ર હિંદુઓની વિજયપતાકા જમીનદોસ્ત થઇ ગઇ હતી.
…ીન જાતિના લોકોનો ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ થયો હતો, તેને લી…
આ પ્રકારનો ધર્મવિપ્લવ થઇ રહ્યો હતો. મુસલમાનોએ …
ધર્મની વિરુદ્ધ શસ્ત્રપ્રહાર ચલાવ્યો હતો, વેદનું અપમાન …
હતું અને હિંદુઓને ધર્મપ્રચાર કરતા અટકાવ્યા હતા. …
…જીઓ, મૌલવી અને સૈયદ લોકો પોતાને ઇશ્વરનિષ્ઠ અને …
મનાવવાની ચેષ્ટા કરતા હતા અને હિંદુઓની પરમ પવિ…
શુદ્ધ ઈશ્વરપ્રીતિ અને જાતીય વિચારને ઠોકર મારી કુરાનનો …
પ્રચારવાને ઉદ્યત થયા હતા. ક્રમશઃ કુરાનના મૂળ સિદ્ધાં…
જાળમાં ગુંચવાવા લાગ્યા હતા. આ પ્રકારે આચારની પ…
મતની પછી મત અને આજ્ઞાની પછી આજ્ઞાના વમળ…
લોકો પણ ભ્રમણામાં પડી ગયા હતા આ પ્રમાણે ધ…
અને અસ્થિરતાથી લોકો વ્યાકુળ થયા અને શાંતિનો લ…
ઘણા લોકો બ્રાહ્મણ અને મુલ્લાં તથા મહેશ્વર અને મ…
થી અસંતુષ્ટ થઇ કોઇ નવા સંપ્રદાયને ગ્રહણ કરવાને ઉ…
અસંખ્ય હિંદુઓ આવા ધર્મક્રાંતિના સમય…
ધર્મની બાબતમાં સરળતાનો પરિચય આપ્યો તે…
ગયા. જે વખતે રોમન સામ્રાજ્યમાં ક્રુસ સ્થાપી…

ગયો હતો, જે વખતે રોમનોનો ધર્મ ઉત્સાહ અને ઉદારતાવિહીન બની ગયો હતો–શિથિલ બની ગયો હતો, તે સમયે શુદ્ધ અને ઉદાર ધર્મને માટે રોમન લોકો અનાયાસ ઉત્સાહિત થયા હતા. આ વખતે રોમન પુરોહિતો તે સમયે દેવળના અંદરના ભાગમાં રહેતા હતા. ધ્યાન, ધારણા આદિ કોઇ પણ વિષયપ્રત્યે તેમને અનુરાગ કે ઉત્સાહ હતો નહિ. હજારો દેવોની ઉપાસના પ્રચલિત થવાથી કોઇ પણ ઉપાસનામાં તેમના ચિત્તની એકાગ્રતા, સરલતા કે સજીવતા પ્રતીત થતી નહોતી. આ કારણથી રોમનો પરમ વ્યાકુળ થઇ કોઈ નવી ઉપાસનાપ્રણાલીને માટે ઉત્સુક થઇ રહ્યા હતા. અનેક મતોની ટક્કરોપર ટક્કરો લાગવાથી રોમન સામ્રાજ્યમાં ધર્મની અંધાધુંધી ફેલાઈ રહી અને એ સમયમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ધીમે ધીમે લોકોના હૃદયમાં સ્થાન કરવા લાગ્યો. અંતે તેણે પ્રતિકૂળતાથી વિશેષ દૃઢ થઇ જ્યુપિટરનાં તૂટેલાં મંદિરોનાં શિખરોપર પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી દીધી. ભારતવર્ષ પણ એજ પ્રકારે બૌદ્ધ, મુસલમાનાદિ ધર્મસંપ્રદાયોના તરંગોની ટક્કરો ખાઇ ઘણી બાબતોમાં રોમનોની પેઠે વ્યાકુળ બની રહ્યો હતો. આવા ચંચળતાના સમયમાંજ નવા નવા સંપ્રદાયોનાં મૂળ રોપાયાં હતાં. આ પ્રકારે સોળમી શતાબ્દીના પ્રારંભકાળ સુધી હિંદુઓનાં મન ક્રમશઃ નવા નવા ધર્મમાર્ગો તરફ વળી રહ્યાં હતાં. વિધર્મીઓના બળાત્કારથી દુઃખિત થઇ હિંદુઓ નવા નવા ધર્મોનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. રામાનંદે જે મતનો પ્રચાર કર્યો હતો, તેને પુષ્ટિ આપવાનો કબીરે પ્રયત્ન કર્યો, ચૈતન્ય પ્રભુએ તેમાં પુનઃ ચૈતન્ય દાખલ કર્યું અને વલ્લભાચાર્યે તેમાં એક નવીન રેખા કાઢી. આ સર્વ સંપ્રદાયોની પછી ગુરુ નાનકની ચમત્કારિક બુદ્ધિના પ્રભાવથી એક નવા મતનો પ્રચાર થયો. રામાનંદ, ગોરખનાથ અને કબીરે જે કાર્ય અપૂર્ણ રાખ્યું હતું, તેને નાનકે સંપૂર્ણ કર્યું અને પંજાબમાં એમના મતની પ્રતિષ્ઠા થઇ. ગોવિંદસિંહે એ ધર્મનું અવલંબન કરી નાનામોટા સર્વને એક સ્થાનમાં ઉભા રાખી ભ્રાતૃભાવથી આલિંગન કરાવ્યું અને સર્વની નસેનસમાં ઉત્સાહ ભરી દીધો.

ગુરુ નાનક અને શીખસંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ

ગુરુ નાનકનું જીવનચરિત્ર અને તેમનો મત એ શીખજાતિના ઇતિહાસમાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. નાનકશાહ અથવા બાબા નાનકનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૬૯માં લાહોરની દક્ષિણદિશાએ ૯૬

લાહોર ઉપર કાળુકથા નામનું ગામ છે ત્યાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કાલૂવેદી હતું. તેઓ ક્ષત્રિયવંશી હતા. બાબા નાનકનું જીવનચરિત્ર અનેક કલ્પિત ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ છે. જે સમયે એમણે આ વિશાળ જગતની સમક્ષ પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવનો પ્રકાશ કર્યો હતો, તે સમયે મનુષ્યની કલ્પનાશક્તિએ એમને વિષે અનેક અદ્ભુત ઘટનાઓનો પ્રચાર કર્યો હતો. બાબા નાનકે ધર્મના વિષયમાં જે શક્તિ અને ચાતુર્યનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તેને લીધે એમના સંબંધમાં અનેક પ્રકારની કિંવદંતીઓ પ્રચાર પામે તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું છે? શીખોએ પોતાના ગુરુનો મહિમા વધારવાને માટે જે આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સર્વ ઘટનાઓપર એકદમ વિશ્વાસ મૂકી શકાતો નથી. ખેર, ગમે તેમ હો.

બાબા નાનકે નાની ઉંમરમાં ગણિતશાસ્ત્ર અને ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ સદાચરણી અને વિચારશીલ હતા. થોડાજ વખતમાં એમને સાંસારિક કાર્યો અને સાંસારિક વિષયવાસનાપ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. કાલૂવેદીએ પોતાના પુત્રનું ચિત્ત સાંસારિક કાર્યોપર સ્થિત કરવાને માટે ઘણી ચેષ્ટા કરી. તેમણે તેને મીઠાનો વ્યાપાર કરવાને માટે રૂ. ૪૦) આપ્યા; પરંતુ બાબા નાનકે આ દ્રવ્યથી અનાજ વગેરે ખરીદી ભૂખ્યા માણસો તથા ઉદાસીન ફકીરોને ભોજન કરાવી દીધું.

નાનકશાહે યુવાવસ્થામાંજ હિંદુઓના વેદ અને મુસલમાનોના કુરાનનાં તત્ત્વો સારી રીતે સમજી લીધાં હતાં. ત્યારપછી પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને અગાઢ શાસ્ત્રજ્ઞાનના બળથી તેઓ પોતાના મતનો પ્રચાર કરવાને ઉદ્યત થયા હતા. એમને લૌકિક કાર્યોપ્રત્યે અત્યંત ઘૃણા હતી. જેથી હૃદયને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય, જેથી પવિત્ર ઈશ્વરી તત્ત્વનો પ્રકાશ થાય, તેનેજ તેઓ સત્ય ધર્મ માનતા હતા. બાબા નાનક સકળ ધર્મોના ગ્રંથોમાં અને વિધિઓમાં પોતાની મતિ અનુસાર અનેક કુસંસ્કારો પ્રવેશ પામેલા જોઇ ખિન્ન થયા. તેઓ સંન્યાસીનો વેષ ધારણ કરી ભારતવર્ષના અનેક સ્થાનોમાં વિચર્યા અને તેમણે અનેક યોગીઓ અને સાધુઓની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો. તેઓ અરબસ્તાનમાં પણ ગયા અને ત્યાંના ફકીરોના રંગઢંગ જોયા, પરંતુ તેમને ક્યાંય પણ સત્યનું પવિત્ર દર્શન થયું નહિ. ત્યાંનાં સર્વ સ્થાનોમાં કુસંસ્કારની ભયંકર મૂર્તિ તથા કર્મકાંડની શોચનીય વિકૃત દશા જોઇને તેમનું ચિત્ત ખિન્ન થયું અને

તેઓ પુનઃ સ્વદેશ પાછા આવ્યા. સ્વદેશમાં આવીને બાબા નાનકે સંન્યસ્ત ધર્મ અને સંન્યાસી વેષનો પરિત્યાગ કર્યો અને ગુરુદાસપુર જીલ્લામાં ઇરાવતીના તટપર 'કર્તારપુર' નામની એક ધર્મશાળા બંધાવી અને તેજ ધર્મશાળામાં સપરિવાર સશિષ્ય રહી પોતાના જીવનનો શેષ ભાગ વ્યતીત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૯માં બાબા નાનક સિત્તેર વર્ષની ઉંમરે આજ સ્થળે પરલોકવાસી થયા. બાબા નાનકનો જન્મ લોદી વંશના ઉદયના સમયમાં થયો હતો અને મુગલસામ્રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. એમના જીવનનાં સાઠ વર્ષ, પાંચ માસ અને સાત દિવસ ધર્મચિંતનમાં વ્યતીત થયા હતા.

બાબા નાનકનો મત પ્રથમ પંજાબના દૃઢકાય સરલસ્વભાવ જાટોમાં પ્રસર્યો. ક્રમે ક્રમે અનેક મુસલમાનોએ પણ એ ધર્મનો આશ્રય લીધો. નાનકશાહના એક શ્રદ્ધાવાન મુસલમાન શિષ્યનું નામ સર્ધાના હતું. આ શિષ્ય ગુરુ નાનકની પાછળ છાયાની પેઠે ફરતો હતો. સંગીતવિદ્યાપર સર્ધાનાને ઘણોજ પ્રેમ હતો. તે સદાસર્વદા વીણા વગાડી ઇશ્વરના ગુણોનું ગાન કર્યા કરતો હતો. બાબા નાનક જ્યારે નેત્રો મીંચી ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરતા હતા અને બાહ્યજગતની સાથે કોઇ પ્રકારનો સંબંધ રાખતા નહોતા, ત્યારે સર્ધાના ક્ષુધા–તૃષાથી વ્યાકુળ હોવા છતાં પણ ઇશ્વરમાં ચિત્ત લગાડી વીણાના મધુર મધુર ધ્વનિ સાથે ગાન કર્યા કરતો હતો.

હિંદવાસીઓનું જાતિ–અભિમાન નષ્ટ ન થાય તથા સર્વે જણ બંધુસમાન પ્રેમથી હળીમળીને રહે અને શુદ્ધ ધર્માચરણ તથા સાધુવૃત્તિ ધારણ કરે એટલા માટે બાબા નાનકે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમનો મત એવો હતો કે, અનેક જાતે અને અનેક સંપ્રદાયોનું અસ્તિત્વ મનુષ્યજાતિના કલ્યાણને માટે હિતાવહ નથી. શીખ મતાનુયાયીઓ દેવમંદિરે જવામાં, યજ્ઞપૂજન કરવામાં અને બ્રાહ્મણભોજનાદિ કરાવવામાં પણ શ્રદ્ધા રાખતા નથી. એમના મત અનુસાર ઇંદ્રિયનિગ્રહ અને મનોનિગ્રહ એ વિશેષ હિતકારક છે. આત્મશુદ્ધિને પણ એ મતમાં અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યુ છે. પવિત્ર હૃદયથી ઇશ્વરની અનન્ય ભક્તિ કરવી, એવો પણ બાબા નાનકનો બોધ છે. નાનકશાહ જણાવતા હતા કે, ઇશ્વર એકજ છે, અનેક નથી; અને ખરી શ્રદ્ધા પણ એકપરજ રહી શકે છે, અનેકપર રહી શકતી નથી. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોની સ્થાપના મનુષ્યોની કલ્પનાને

લીધે થઈ છે. તેઓ મુર્ખાં અને પંડિત, દરવેશ અને સંન્યાસી, એ સર્વને પોકારીને કહેતા હતા કે "અસંખ્ય શિવો, વિષ્ણુઓ અને શક્તિઓ તથા કોટયવધિ મહમદોના શરીરમાં જેનો સંચાર છે અને જે પ્રભુનો પ્રભુ છે, તેનુંજ માત્ર સ્મરણ કરો. જે જ્ઞાનદ્વારા ઇશ્વરી તત્ત્વ જાણવામાં આવે, તેજ સત્ય જ્ઞાન છે; અને તે પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ મનુષ્યે ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ. જે પુરુષ સદાચરણી હોય છે તે સર્વશક્તિવાન પ્રભુની કૃપાને પાત્ર થાય છે. વૈરાગ્ય અને સંન્યાસધર્મની કાંઇ આવશ્યકતા નથી. યોગી અને પરમાત્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થ, એ ઉભય પરમેશ્વરની દૃષ્ટિમાં સમાન છે."

ધર્માનુયાયી મનના વિષયમાં બાબા નાનકે આપેલો બોધ સર્વપ્રસિદ્ધ છે. તેમાંનું એક અત્રે જણાવીએ છીએ. એક દિવસ કેટલાક બ્રાહ્મણો જળમાં બેસી પૂર્વ અને દક્ષિણદિશા તરફ મુખ કરી તર્પણ કરતા હતા. આ વખતે નાનક પોતે પણ જળમાં પ્રવેશ્યા અને પશ્ચિમદિશા તરફ મુખ કરી તે તરફ પાણી ઉલેચવા લાગ્યા. સર્વે બ્રાહ્મણોએ તેમને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. નાનકશાહ બોલ્યા કે "મારૂં કર્તારપુર પશ્ચિમદિશામાં છે અને હું તે ક્ષેત્રને જલસિંચન કરૂં છું." આ શબ્દો સાંભળી સર્વે જણ ખડખડ હસ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે "કર્તારપુર તો સેંકડો ગાઉ દૂર છે, તો પછી આ જલ ત્યાં શી રીતે પહોંચશે?" નાનકશાહે ગંભીરતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે "ત્યારે તમે આ લોકમાં જળનું તર્પણ કરી પરલોકમાં ગયેલા આપના પિતૃઓને તૃપ્ત કરવાની આશા શામાટે રાખો છો?"

ઇ. સ. ૧૫૨૬ અથવા ૧૫૨૭ માં નાનકશાહને પ્રથમ મુગલ શહેનશાહ બાબરનો કેટલોક માલ લૂંટવાના આરોપસર પકડવામાં આવ્યા; પરંતુ બાબરે જ્યારે તેમને પ્રત્યક્ષ જોયા, ત્યારે તેમની સાધુતા તથા તેમના વાત કરવાના ચાતુર્યથી તે મોહિત થયો અને તેમને તેણે છોડી મૂક્યા; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમના ભરણપોષણને માટે ઘણી સંપત્તિ આપવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી; પરંતુ નાનકશાહે આ દાન લેવાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. તેમણે પાદશાહને જણાવ્યું કે, મારે કોઈ પણ વસ્તુનો તોટો નથી. "મારો ધનભંડાર એટલો મોટો અને અવિનાશી છે કે તે કદી પણ ઓછો થતો નથી." બાબરે આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાનો આગ્રહ કર્યો, ત્યારે નાનકશાહ બોલ્યા કે "મારૂં હૃદય કેવળ ઇશ્વરભક્તિમાંજ લીન રહે છે, માટે મારે કોઇ પણ સાંસારિક પદાર્થની અ-

પેક્ષા નથી, ઈશ્વરનામરૂપી અમૃત પ્રાશન કરવાથી મારી ક્ષુધા-પિપાસા એકદમ શાંત થઇ ગઇ છે."

કહેવાય છે કે, નાનકશાહ મક્કામાં ગયા ત્યારે મસીદ તરફ પગ કરી સૂતા હતા. આથી ત્યાંના લોકોએ પવિત્ર સ્થાનનું અપમાન કરવામાટે તેમની ઘણી નિંદા કરી. ત્યારે તેઓ ક્રોધ કરી બોલ્યા કે "ઇશ્વર સર્વવ્યાપક છે. જે તરફ પગ કરવામાં આવે તે તરફ તેમનું અપમાન થાય એમ છે, તો હવે તમેજ મને બતાવો કે, મારે કયી તરફ પગ કરીને સૂવું ?"

એક વખત નાનકશાહે કહ્યું હતું કે "એક લાખ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રામ તથા દશ લાખ મહમદ સર્વશક્તિવાન પ્રભુના દ્વારપર ખડા રહે છે. આ સર્વે એક પછી એક પોતાનો અધિકાર છોડી કાળના પંજામાં સપડાય છે. માત્ર એક સર્વેશ્વરજ અમર છે; તે છતાં પણ લોકો તે પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવાવિષે વાદવિવાદ કરતાં લજ્જિત થતા નથી. આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, અદ્યાપિ કુસંસ્કાર મનુષ્યજાતિને છોડી ગયો નથી. જેનું હૃદય શુદ્ધ છે, તેજ સાચો હિંદુ છે; જેનું જીવન પવિત્ર છે, તેજ ખરો મુસલમાન છે." નાનકશાહે પોતાના ધર્મ-મતનો પ્રચાર કરવાને માટે કદી પણ દુરાગ્રહ સેવ્યો નથી. તેમણે કદી અભિમાન ધારણ કર્યું નથી. તેઓ પોતાને સર્વશક્તિવાન ઇશ્વરનો આજ્ઞાંકિત દાસ જણાવતા હતા. તેમનાં લખેલાં જ્ઞાન અને ચતુરાઇથી ભરેલાં ધર્મપુસ્તક મોજુદ છતાં, તે કદી પોતાની વડાઇ દેખાડવા તત્પર થતા નહિ. એમના ધર્મનો બહોળો પ્રચાર થયો, ત્યારે પણ તેઓ તેને અમાનુષી ઘટનાઓથી કલંકિત કરતા નહોતા. તે કહેતા હતા કે, ઈશ્વરની કથા છોડીને અન્ય તકરારો ઉપસ્થિત ન કરો. પોતાના ધર્મની પવિત્રતાસિવાય બીજો કોઇ શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી.

ગુરુ નાનકે પોતાના મતનો આ પ્રમાણે પ્રચાર કરી અનેક શિષ્યો એકત્રિત કર્યા. આ પ્રકારે તેમના ધર્મમાં શ્રદ્ધાળુ શિષ્યોની વૃદ્ધિ થતાં ક્રમશઃ તે એક ધાર્મિક સંપ્રદાય બની ગયો. શિષ્ય શબ્દનો અપભ્રંશ થઇનેજ 'શીખ' શબ્દ થયો છે. પંજાબીઓ માથાપર શિખા રાખે છે, તેમને ઘણા લોક શીખ કહે છે.

શીખોની ઉન્નતિ અને ગુરુ નાનક પછીના તેમના ગુરુઓ

દેવર્ષિ નારદજીએ એક વખત રાજા યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું હતું કે "રાજા ! તમે તમારૂં બળ વાપરી દુર્બળ લોકોને પીડતા તો નથી?"

નારદજીનાં આ વચનોમાં કેટલું મહત્ત્વ સમાયેલું છે તે [illegible]. દુર્બળ મનુષ્યોને પીડા કરવાથી તેમના શાપ અને નિઃશ્વાસનું બળ વધારેલું જાય છે અને એક વખત પીડા આપનારની સામે થઈને તેની શક્તિ નષ્ટ કરી નાખે છે. એટલા માટે સ્વર્ગે નારદજીએ રાજા યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ આપ્યો હતો કે "દુર્બળ મનુષ્યોને પીડા આપવી નહિ, નહિ તો તેમના કષ્ટો બળવાન થઈને તમારો નાશ નષ્ટ કરવાનો પ્રયોગ કરશે." નારદજીના ઉપદેશમાંથી દુર્બલ કરનારી અનેક શાસકો ઉચિત શિક્ષા પામ્યા છે. ઇતિહાસમાં આવાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે, પરંતુ એનું એક મોટું ઉદાહરણ ભરતખંડના મુસલમાન સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. મુસલમાન પાદશાહોના અત્યાચારથી દુઃખી થઈ હિંદુના અસંખ્ય લોકો આત્મરક્ષાર્થ શિવાજીના ઝુંડા નીચે એકત્રિત થયા હતા અને તેમણે મુસલમાન સામ્રાજ્યના પાયો ડગમગાવી દીધો હતો. તેજ પ્રમાણે પંજાબના શીખ લોકો પણ શનૈઃ શનૈઃ શક્તિ અને સાહસિકતા પ્રાપ્ત કરી મુસલમાનોની સામે શસ્ત્ર લઈ ઉભા હતા. શીખ લોકોનો ઇતિહાસ અનેક વિચિત્ર ઘટનાઓથી ભરેલો છે. બાબા નાનકના મૃત્યુ પછી અમરદાસ વગેરે અનેક પુરુષો શીખોના ગુરુ થયા. પ્રથમ તો શીખ લોકો મનોનિગ્રહ કરી યોગીની પેઠે પોતાના 'ગ્રંથ સાહેબ'ની આજ્ઞાનુસારવર્તવામાં નિમગ્ન રહેતા હતા; પરંતુ ધીમે ધીમે મુસલમાનોના અત્યાચાર વધવા લાગતાં શીખોનાં હૃદય બળવા લાગ્યાં. શીખોને પશુઓની પેઠે કતલ કરવામાં આવતા હતા. અગાઉ કદી સાંભળવામાં પણ આવ્યાં ન હતાં એવાં કષ્ટો શીખોપર પડવા લાગ્યાં. પાદશાહ જહાંગીરની આજ્ઞાનુસાર શીખોના ગુરુ અર્જુનને કારાગૃહમાં નાખવામાં આવ્યા. કારાગૃહમાં શરદી અને ગરમીની અસહ્ય પીડાથી અર્જુનનો દેહાંત ત્યાંજ થઇ ગયો. હવે ગુરુ અર્જુનના પુત્ર હરગોવિંદ શીખ લોકોના ગુરુ થયા. હરગોવિંદ મુસલમાનોના કટ્ટા શત્રુ થયા. અત્યારસુધી શીખ લોકો શાન્તિપૂર્વક કાળ નિર્ગમન કરતા હતા; પરંતુ ગુરુ અર્જુનના મરણ પછી તેમના શાંત સ્વભાવને તિલાંજલિ મળી. ગુરુ હરગોવિંદ પોતાના પિતાનું વેર લેવાને માટે તત્પર થયા. તેઓ હંમેશાં પોતાની કમરે બે તલવારો લટકાવી રાખતા હતા. કોઇ આનું કારણ પૂછતું તો તેઓ પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપતા કે "એક તલવાર પિતાજીનું વેર લેવાને માટે છે

અને બીજી મુસલમાન સામ્રાજ્યનો અંત આણવાને માટે છે. ગુરુ હરગોવિંદના હાથ નીચે શીખ લોકો પ્રથમ અસ્ત્રશસ્ત્ર પરતાં શીખ્યા; પરંતુ હરગોવિંદજીના પ્રયત્નથી અભીષ્ટ કાર્ય સિદ્ધ થયું નહિ. આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે શીખ સમાજમાં બીજા મહાપુરુષનો જન્મ થયો. આ મહાપુરુષે પોતાની લોકોપર પડતું અસહ્ય કષ્ટ જોઇ નિશ્ચય અને ઉત્સાહપૂર્વક દૂરકરવા માટે ઉદ્યોગ કરવા માંડયો. એ મહાપુરુષની તે સાહસ અને ઉદારતાએ શીખસમાજમાં નવુંજ ચૈતન્ય પૂરી દીધું. ત્યાર પછી સંપ, કષ્ટજ્ઞાન, વગેરે જાતીય જીવનનાં સકળ શીખોના હૃદયમાં અંકુરિત થવા લાગ્યાં. આ મહાપુરુષના મહામંત્રથી દીક્ષિત થઇ શીખ લોકો મહાબળવાન થયા. આ મહાપુરુષ અને મહામંત્રદાતાનું નામ ગુરુ ગોવિંદસિંહ હતું.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ અને તેમના પિતા ગુરુ તેગબહાદુર

ગુરુ ગોવિંદસિંહે પ્રથમ શીખ લોકોને સમાનતાના સૂત્રથી બાંધ્યા હતા. ગોવિંદસિંહના બુદ્ધિબળથીજ હિંદુ અને મુસલમાન, બ્રાહ્મણ અને ચાંડાલ એક સ્થાનપર ખડા રહી ભ્રાતૃભાવથી પરસ્પર આલિંગન કરવા લાગ્યા હતા. ગોવિંદસિંહેજ પ્રથમ શીખોના હૃદયમાં જાતીય જીવનનું બીજારોપણ કર્યું હતું. શીખ લોકો જે તેજસ્વિતા, દૃઢ પ્રતિજ્ઞા અને યુદ્ધકૌશલ્યને માટે ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ થયા છે, તેના મુખ્ય નેતા ગુરુ ગોવિંદસિંહજ છે. ગોવિંદસિંહના જેવી તેજસ્વિતા અને મહાપ્રાણતા શીખોના અન્ય કોઇ ગુરુમાં નહોતી. શીખોને એક મહાપ્રજા બનાવવાને ગુરુ ગોવિંદસિંહે જેટલો પ્રયત્ન કર્યો તેટલો અન્ય કોઇએ પણ કર્યો નથી.

ગોવિંદસિંહના જીવનચરિત્રની સાથે શીખોની જાતીય ઉન્નતિને અતિ નિકટનો સંબંધ છે. ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં ગોવિંદસિંહનો જન્મ પટનાનગરમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ તેગબહાદુર હતું. તેગનો અર્થ તલવાર થાય છે. હરગોવિંદની પેઠે તેગબહાદુર પણ કષ્ટસહિષ્ણુ અને ઉદ્યોગી પ્રકૃતિના હતા. જે સમયે તેમને શીખ લોકોએ પોતાના ગુરુની ગાદીપર સ્થાપિત કર્યા, તે વખતે તેમણે નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે "હું હરગોવિંદજીની પેઠે અસ્ત્ર ધારણ કરવાની લાયકાત ધરાવતો નથી." તેગબહાદુર પોતાના પ્રતિપક્ષી રામરાયની પ્રપંચજાળના ભોગ થઇ દિલ્હીના પાદશાહના ક્રોધપાત્ર બન્યા. અંતે તેમની સામે

સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું. તેગબહાદુર પરાજિત થયા. તેમને પકડીને દિલ્હી મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં ધર્માંધ ઔરંગઝેબે તેમને મૃત્યુની સજા ફરમાવી.

દિલ્હી જતી વખતે તેગબહાદુરે ગોવિંદસિંહને પોતાના પિતાએ આપેલી તલવાર આપી અને ગાદીએ બેસાડતાં કહ્યું કે "હે પુત્ર! શત્રુઓ મને દિલ્હીમાં કદાચ મારી નાખે તો તું મારું શરીર રખડે નહિ તેમ કરજે અને મારા મૃત્યુનો બદલો લેજે."

ગોવિંદસિંહે તે આજ્ઞા પાળવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. તેગબહાદુર દિલ્હીમાં પહોંચ્યા પછી ઔરંગઝેબે તેમને મુસલમાન થવાનું કહ્યું. તેગબહાદુરે ના પાડવાથી ઔરંગઝેબે તેમને દેહાંતની સજા કરી. તેગબહાદુરે વસ્તાજ પોતાની ગરદન જલ્લાદની આગળ ધરી અને તલવારમાં તેમનું મસ્તક ધડથી જૂદું થઈને નીચે પડ્યું. આ અપૂર્વ આત્મભોગ અને આ અદ્ભુત નિડરતા જોઈ પાદશાહ ઔરંગઝેબ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.

"શિર દિયા પર ધર્મ ન દિયા!" આ પ્રકારે ઇ. સ. ૧૬૭૫ માં તેગબહાદુરે ધૈર્યપૂર્વક આત્મભોગ આપ્યો.

પિતાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી ગોવિંદસિંહ અતિ શોકાકુલ થયા. તેમણે શિષ્યોને એકત્રિત કરીને કહ્યું કે "બંધુઓ! મારા પિતાનું દિલ્હીમાં મૃત્યુ થયું છે. હમણાં પિતાજીનું મૃતશરીર દિલ્હીમાં છે. તમારામાંથી કોઈ ત્યાં જઈને એ શરીર લઈ આવશે?" ગુરુનાં આ વચનો સાંભળી એક શિષ્યે તેગબહાદુરના મૃતશરીરને લાવી આપવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. ગોવિંદસિંહે આ માણસને દિલ્હી તરફ વિદાય કર્યો. તે દિલ્હી જઈને તેગબહાદુરનું મૃતશરીર લઈને પુન પંજાબમાં આવ્યો. અહીંઆં દિલ્હીના શીખોએ વિધિપૂર્વક તેગબહાદુરના મસ્તકનો અંતિમ સંસ્કાર કર્યો.

આ વખતે ગોવિંદસિંહની વય કેવળ પંદર વર્ષની હતી. પોતાના પિતાનું શોકજનક મૃત્યુ અને પોતાની જાતિ તથા દેશની અધોગતિ જોઈને ગોવિંદસિંહના હૃદયને એવો તો કારી ઘા લાગ્યો હતો કે તેમણે અત્યાચારી શત્રુઓના હાથમાંથી સ્વદેશને મુક્ત કરવાને માટે પ્રયાસ કર્યો. એનેજ પોતાના જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણ્યું અને તે કાર્ય બજાવવામાટે તેમણે સર્વ માણસોને સમાન ભૂમિકાપર લાવી એક પ્રચંડ સંપ્રદાય બનાવવાનો ઉદ્યોગ આદર્યો. તેમના વય જો કે નાની હતી, તોપણ તેમનું ધૈર્ય અદ્ભુત હતું.

પિતાની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કર્યા પછી તેઓ યમુના પાસેના પહાડી પ્રદેશમાં ચાલ્યા ગયા. અહીંઆં ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ અને પોતાની જાતિનો પ્રાચીન ઇતિહાસ શ્રવણ કરવામાં પોતાનો સમય ગાળવા લાગ્યા.

ઇસ્વીસનની સત્તરમી શતાબ્દીનો ઘણો ભાગ વ્યતીત થઇ ચૂક્યો છે. ભારતવર્ષમાં મુગલ સામ્રાજ્ય પૂરણહારમાં પ્રકાશી રહ્યું છે. પાદશાહ અકબરની ઉદારતા અને ચાતુરીનાં ચિહ્ન લુપ્ત થયા છતાં પણ હજી તે વારંવાર લોકોના સ્મરણમાં આવે છે. પાદશાહ શાહજહાનની શોચનીય સ્થિતિ જોઇને લોકો અશ્રુધારા વર્ષાવે છે. ઔરંગઝેબ પૈશાચી શક્તિથી ભારતવર્ષનું શાસન ચલાવવાનો ઉદ્યોગ કરી રહ્યો છે. પૂર્વ તરફ પરાક્રમી રાજસિંહ એ શક્તિની ગતિ રોકવાને માટે ઉદ્યત થયા છે; દક્ષિણમાં પ્રાતઃસ્મરણીય શિવાજી હિંદુઓના ગૌરવનું રક્ષણ કરવાને માટે અલૌકિક વીરતાનો પરિચય કરાવી રહ્યા છે અને ઉત્તરમાં એક નવયુવક એજ શક્તિના મૂળમાં કુહાડા મારવાની પ્રેરણા અને વિચારણા કરી રહ્યો છે.

આ યુવક ચિત્તને વશ કરી તપસ્યા કરે છે. એની મૂર્તિ શાંત અને ગંભીર છે. એને લૌકિક વિલાસનો સ્પર્શ સુદ્ધાં થયો નથી. તેનામાં લોભનું તો એક બિંદુ પણ નથી. તે સ્વાર્થી પણ નથી. આ યુવક ભોગવિલાસથી દૂર રહી વાયુરહિત સ્થાનમાં રહેલા દી વત્ નિશ્ચલ અને અગાધ સાગરવત્ ગંભીર બની પ પીડિત માતૃભૂમિના કલ્યાણાર્થે આત્મસંયમ અને આત્મત્યા કરવાને માટે ઇષ્ટદેવતાની આરાધના કરે છે. આ ચિત્ર મ કલ્પના કરવાવાળી કલમથી આલેખાયું નથી, ઉપન્યાસની એ છાયા પણ નથી; એ તો સત્ય ઐતિહાસિક ચિત્ર છે. અમારા પાઠક માંના ઘણા જણે મૅઝિનીનું જીવનચરિત્ર વાંચ્યું હશે, ગૅરિબાલ્ડી વૃત્તાંત પણ તેમને અજાણ્યું નહિજ હોય. વૉશિંગ્ટનની પણ દૃઢ વાંચીને ગર્દન હલાવી હશે. અંગ્રેજો મૅઝિનીનો આત્મત્યાગ વર્ણ છે ત્યારે દિંગમૂઢ બનાવી મૂકે છે, પરંતુ આર્ય બંધુઓ ! આ તમારીજ ભૂમિમાં, આ દુર્દશાવશ આર્યાવર્તમાં પણ એવાં આત્મ ત્યાગ અને દૃઢતાનાં દૃષ્ટાન્ત અનેક મળશે. શીખ વીરોએ પણ આ વિષયમાં અદ્ભુત પ્રકાશ પાડયો છે.ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પૂરે

મુગલ રાજ્ય ઔરંગઝેબની કારકીર્દિમાં ઉન્નતિને શિખરે પહો ચ્યું હતું. ઔરંગઝેબે છળ, બળ અને ચાતુર્યથી અનેક રાજ્યો

પોતાની હકૂમતમાં સંયોજી દીધાં હતાં. પૂર્વે જે રાજ્યો મુગલ-સામ્રાજ્યને આધીન થયાં નહોતાં, તે પૈકી અનેક રાજ્યો કેટલાંએક કારણથી શક્તિહીન બની ગયાં હતાં અને તેથી ઔરંગઝેબે તેમને ખાલસા કર્યાં હતાં. દક્ષિણમાં શિવાજીએ સ્વાધીનતાનું સંરક્ષણ સારીરીતે કર્યું હતું; પરંતુ તેમનું અકાળ મૃત્યુ થયા પછી ઔરંગઝેબના સામર્થ્યથી ઘણાં રાજ્યો થરથરવા લાગ્યાં. મુગલસામ્રાજ્યના આવા ઉન્નતિના વખતમાં ગુરુ ગોવિંદસિંહ શીખોને એકત્રિત કરી નવું રાજ્ય સ્થાપન કરવાને માટે ઉદ્યુક્ત થયા હતા.

યમુનાની નિકટના પહાડી પ્રદેશમાં ગોવિંદસિંહે પ્રાયઃ વીશ વર્ષ ગુપ્ત રીતે વ્યતીત કર્યાં. આ સમયદરમિયાન તેમની પાસે અનેક શિષ્યો એકત્રિત થયા. ત્યાર પછી ગુરુ ગોવિંદસિંહ પંજાબમાં આવ્યા અને પોતાના શિષ્યોના સમૂહદ્વારા પોતાનું અભિષ્ટ સાધ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેમનું અંતઃકરણ ઉદાર, તેમના વિચાર નિર્મળ અને તેમનું અગાઢ કર્તવ્યજ્ઞાન ઉચ્ચ હતું. તેમણે પોતાના શિષ્યોના કાનમાં એકતા અને સ્વાર્થત્યાગનો મંત્ર ફૂંક્યો. તેમણે તેમને અડગ અને કર્તવ્યપરાયણ બનાવ્યા. તેમના મહામંત્રથી શિષ્યમંડળ સજીવ બની ગયું. ગોવિંદસિંહે એવા પરમ પરાક્રમી યવનરાજ્યમાં રહ્યા છતાં પણ તે રાજ્યનો વિનાશ કરવા સંકલ્પ કર્યો.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ સાહસિક, કર્તવ્યપરાયણ અને સ્વજાતિપ્રેમી હતા. પૃથ્વીમાં થતાં પાપોથી તેમનું અંતઃકરણ બળી ઉઠતું હતું. તેઓ વિધર્મીઓનો અત્યાચાર અને સ્વધર્મીઓનું દુઃખમય જીવન જોઈ દુઃખિત થતા હતા. તેઓ મનમાં વિચાર કરતા કે “ મનુષ્ય સાધનાના બળથી વિકટમાં વિકટ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. ઇચ્છાની એકાગ્રતા અને તેજસ્વિતા સંપાદન કરવાને માટે મહાપ્રયત્ન કરવાનો સમય હમણાં ઉપસ્થિત થયો છે. ” પ્રાચીનકાળના ઋષિમુનિઓ અને યોદ્ધાઓનાં અદ્ભુત કાર્યો તેમને વારંવાર યાદ આવતાં હતાં. પૃથ્વીના ધર્મમાર્ગો સ્વચ્છ બનાવી કુસંસ્કારોનું ઉન્મૂલન કરવાના ઉપાયો શોધવામાં તેમનું ધ્યાન સદાયે લાગ્યું રહેતું હતું. તેઓ શિષ્યોના અંતઃકરણને ધીટ બનાવવાને માટે તેમની આગળ પ્રાચીન સ્થાનકોનું વર્ણન કરતા હતા. દેવતાઓએ દૈત્યોનો નાશ શી રીતે કર્યો, ધર્મસંસ્થાપકોએ ધર્મની સ્થાપના શી રીતે કરી, ગોરક્ષનાથ અને રામાનંદે કેવી રીતે પોતાના

શિષ્ય એક માણસને તેડી લાવ્યો અને તેને કહ્યું કે "જો તું પાણીમાંથી બંગડી શોધી લાવશે તો તને રૂા. ૫૦૦)નું પારિતોષિક આપવામાં આવશે." પેલા માણસે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. તત્પશ્ચાત્ તે શિષ્યે ગુરુ ગોવિંદસિંહને સવિનય પ્રાર્થના કરી કે "તે બંગડી નદીના કયા ભાગમાં પડી ગઈ છે, તે કૃપા કરી બતાવો." ગોવિંદસિંહ તેની સાથે નદીતટપર ગયા અને બીજી બંગડી નદીમાં ફેંકી કહ્યું કે "અહીંઆં પડી ગઈ હતી." ગુરુની આવી અપૂર્વ ત્યાગવૃત્તિ જોઇ પેલો શિષ્ય આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયો. અંતે પરિણામ એ આવ્યું કે, તે પણ પોતાના સર્વ પ્રકારના ભોગવિલાસો ત્યાગીને ગુરુજીએ ધારેલું મહાકાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાને દૃઢપ્રતિજ્ઞ થયો.

આ પ્રકારે વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરીને શીખસમાજને સંગઠિત કરવાને માટે ગુરુ ગોવિંદસિંહ પ્રવૃત્ત થયા. તેમણે શિષ્યોને એકત્રિત કરીને કહ્યું કે "તમો સર્વેને શુદ્ધ અંતઃકરણથી ઈશ્વરની ઉપાસના કરવી પડશે. કોઇએ પણ વિષયવાસનામાં લુબ્ધ થવું નહિ. ચિત્તને એકાગ્ર કરી ઈશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખવી. એકજ ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવાને માટે સર્વ જણે પ્રયત્ન કરવાનો છે. આપણા સમાજમાં નાત-જાતનો ભેદ રાખવામાં આવશે નહિ, કુલમર્યાદાની પ્રતિષ્ઠા રાખી શકાશે. અહીંઆં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, પંડિત અને મૂર્ખ, સર્વને સમાન માનવામાં આવશે. સર્વેને એકજ પાત્રમાં નાખેલું ભોજન એકજ પંક્તિમાં બેસીને જમવું પડશે. આ સમાજ તુર્કોનો નાશ કરવાને માટે યત્ન કરશે. તેનાદાર, શૂરવીર અને તેજસ્વી બનવાને માટે શિક્ષણ આપવામાં આવશે."

આટલા શબ્દો બોલી ગુરુ ગોવિંદે એક બ્રાહ્મણ, એક ક્ષત્રિય અને ત્રણ શૂદ્ર જાતિના એમ પાંચ શિષ્યોના અંગપર પોતાનું કૃપાણ ફેરવી 'ખાલસા'* એમ ઉચ્ચાર કર્યો. 'ખાલસા'નો અર્થ 'પવિત્ર' અથવા 'મુક્ત' થાય છે. પછી તેમના નામની સાથે શૌર્ય તથા વીરતાનું સૂચન કરનાર 'સિંહ' શબ્દ જોડી દીધો. તેમણે પોતે પણ તેજ દિવસે સિંહની ઉપાધિ ધારણ કરી અને તે દિવસથીજ તેઓ 'ગુરુ ગોવિંદસિંહ' કહેવાવા લાગ્યા.

* ખાલસા શબ્દની ઉત્પત્તિ અરબીમાંથી થઇ છે. એનો અર્થ 'પવિત્ર' અથવા 'મુક્ત' થાય છે વળી જે ભૂમિ ખાસ રાજાની હોય છે, તેને 'ખાલસા' કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકારે ગોવિંદસિંહે જાતિભેદ દૂર કરી સર્વને એક પંક્તિમાં આણી મૂક્યા અને સર્વના હૃદયમાં નવશક્તિનો સંચાર કરી દીધો. જાતિભેદ દૂર થઈ જવાથી ઉચ્ચ વર્ણના શિષ્યોએ પ્રથમ તો અપ્રસન્નતા બતાવી; પરંતુ ગુરુ ગોવિંદસિંહની તેજસ્વિતા અને કામ કરવાની ચતુરાઇથી તે અપ્રસન્નતા ઝાઝા દિવસ ટકી નહિ. શિષ્યો ગુરુની અવર્ણનીય તેજસ્વિતા જોઇને ચુપચુપ આવી તેમની આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કરવા લાગ્યા. તેઓ એકેશ્વરવાદી હોવાથી આદિગુરુ નાનક અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ પ્રત્યે યથોચિત સન્માન દર્શાવવા લાગ્યા. શીખો રાજપૂતોની પેઠે 'સિંહ' ઉપાધિ ધારણ કરી લાંબી લાંબી જટા અને મોટી દાઢી–મૂછ રાખવા લાગ્યા તથા અસ્ત્રશસ્ત્રથી સુસજ્જિત થઈ સાચા યોદ્ધા બનવા લાગ્યા. તેમણે લીલા રંગનાં વસ્ત્રો પરિધાન કરવા માંડયાં. શીખો એકબીજાને સામા મળતા ત્યારે "વાહ ગુરુજીકા ખાલસા, વાહ ગુરુજીકી ફતેહ" એ શબ્દોથી સન્માન કરતા. ગોવિંદસિંહે ગુરુમઠ ગુરુદ્વારા નામની એક શાસનસભાની સ્થાપના કરી. અમૃતસરમાં આ સભાની બેઠક મળતી. શીખોના સર્વ પ્રકારના માંહોમાંહેના વિરોધોનો નાશ કરવો, કામ–ક્રોધાદિ આંતરશત્રુઓપર જિત મેળવવી અને બાહ્યશત્રુઓનું આક્રમણ થતાં તેનો પરાજય કરવો, આવા નિયમો આ સભાદ્વારા ઘડવામાં આવતા હતા. આથી એકપ્રાણતા, સમવેદના આદિ પ્રજોન્નતિના ગુણોનો વિકાસ થવા લાગ્યો.

આ રીતે ગુરુ ગોવિંદસિંહે શીખસમાજમાં સર્વસાધારણનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. જે શીખો પૃથક્ પૃથક્ રહી યોગીની પેઠે વિરક્ત દશામાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા, તેઓ હવે ગુરુમઠમાં આવી સંપની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. ગોવિંદસિંહે પોતાનો એક ઉદ્દેશ સાધ્ય કર્યો; પરંતુ હજીસુધી એથી અધિક મહત્ત્વનો ઉદ્દેશ તો અસિદ્ધજ રહ્યો હતો. તેમણે પરમ પરાક્રમી મુગલોની વચ્ચે રહી શસ્ત્રધારી શીખોને 'સિંહ'ની ઉપાધિ બક્ષી હતી, હિંદુ અને મુસલમાનોને એક પંક્તિમાં બેસાડયા હતા; પરંતુ હજીસુધી તેઓ પાદશાહના સૈન્યનો વિધ્વંસ કરી શક્યા નહોતા. પોતાના પિતાનાં અંતિમ વચનો અને તેમની સમક્ષ પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞા ગોવિંદસિંહને સ્મરણમાં આવી. હવે તેમણે વધુ વિલંબ ન કરતાં પોતાના પિતાની હત્યા કરનાર મુસલમાનોની સામે શસ્ત્ર ધારણ કર્યાં.

ભારતવર્ષના સર્વ ભાગોમાં મુગલસામ્રાજ્ય સર્વત્ર જામ્યું હતું. માંહોમાંહેના કલહથી અને અન્ય કારણોથી તે પછી જ-ની નિર્બળતામાં હતું. મુગલસામ્રાજ્યની સ્થાપના કરનાર બાબર ઘણુંક રાજ્ય ભોગવી શક્યો નહોતો. તેનો પુત્ર હુમાયુ પઠાણ શેરશાહના હાથથી પરાજિત થઈ દિલ્હીની ગાદી છોડી સોળ વર્ષ સુધી પરદેશમાં રખડ્યો હતો. પાદશાહ અકબરે રાજનીતિપ્રાવીણ્ય, ચાતુર્ય અને યુદ્ધકૌશલ્યાદિ ગુણોને લીધે પ્રાયઃ પચાસ વર્ષ-પર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું, તોપણ તેને પોતાના પુત્ર સલીમનું દુર્વર્તન અને બંગાળામાં પ્રવર્તેલા રાજવિદ્રોહથી વ્યાકુળ થવું પડયું હતું. પાદશાહ જહાંગીર ક્રૂર અને ઇંદ્રિયલંપટ હતો. તેના પ્રધાન કર્મચારીઓ તેની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધારણ કરવામાં ડરતા નહોતા. એક વખત તેને પોતાના સેનાધિપતિ મહોબતખાનના બંદીવાન થવું પડયું હતું. શાહજહાન જીવતો હતો ત્યારથીજ તેના પુત્રો રાજ્ય લેવાને માટે ખટપટ કરવા લાગ્યા. અંતે તેમાંના અધિક સમર્થ ઔરંગઝેબે ક્રૂરતાથી તેને કારાગૃહમાં નાખ્યો અને કારાગૃહમાંજ તેનું મૃત્યુ નીપજ્યું હતું. ઔરંગઝેબની ધર્માંધતા અને કુટિલતા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અતિપ્રસિદ્ધ છે. તેણે પોતાના શંકાશીલ સ્વભાવથી અને કઠોર વર્તનથી અનેક શત્રુઓ ઉત્પન્ન કર્યા હતા. એક તરફ રાજસિંહ અને દુર્ગાદાસ રજપૂતોને થતા અપમાનનું વૈર લેવાને માટે કટિબદ્ધ થયા હતા અને બીજી તરફ શિવાજી મુગલ સામ્રાજ્યનો પાયો ઉખેડી નાખવાને માટે પ્રયત્ન કરતા હતા. ઉત્તરમાં ગોવિંદસિંહ પણ એજ કાર્યને માટે ઉદ્યત થયા હતા.

આ મહાકાર્યની સાધનાને માટે ગોવિંદસિંહે પોતાના શિષ્યોને ભિન્ન ભિન્ન ટુકડીઓમાં વિભક્ત કર્યા અને વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર બહાદુર માણસની સરદારી નીચે સર્વ ટુકડીઓને મૂકી દીધી. પછી ગોવિંદસિંહે યુદ્ધકળાના જાણા પઠાણ લોકોને બોલાવ્યા અને પોતાના દલમાં તેમનો ઉમેરો કર્યો. તેમણે સતલજ અને જમુનાની વચ્ચે આવેલા પહાડની તળેટીમાં ત્રણ કિલ્લા બંધાવ્યા. પહાડી સ્થાનોમાં સૈન્યને રાખવાથી યુદ્ધ કરનારની સુગમતા થાય છે, એમ જાણી તેમણે આ કિલ્લાઓને સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ બનાવ્યા. પછી તેઓ તે સ્થળની આસપાસના સરદારોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને ઉદ્યુક્ત થયા. આ પ્રકારે ગોવિંદસિંહે

મોગલોની સાથે યુદ્ધ કરવા પ્રબંધ કર્યો. તેમણે ધર્મોપદેશદ્વારા અનેક સ્થાનોમાંથી શિષ્યોને એકત્રિત કર્યા હતા અને હવે તેઓ સેનાપતિ બની સેનાના નિવાસસ્થાનને નિષ્કંટક કરવા અને સર્વ કિલ્લાઓનો પ્રબંધ રચવા તત્પર થયા.

પ્રથમ મુગલો સાથે કરેલાં કેટલાંક યુદ્ધોમાં ગોવિંદસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થયો; પરંતુ તેઓ અંતિમ યુદ્ધમાં પરાજિત થયા. તેમની માતા અને તેમના બે પુત્રો સરહિંદના નવાબના હાથમાં કેદ પકડાયાં. આ નવાબ ધર્મનિષ્ઠ મુસલમાન હતા. આથી ગોવિંદ સિંહની માતા અને પુત્રોના પ્રાણ લેવાને તે રાજી ન થયા; તેઓ તેમના દિવાન સાથે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા. એક દિવસ નવાબે ગોવિંદસિંહના બન્ને પુત્રોને પોતાની સમક્ષ તેડાવી મંગાવ્યા. આ છોકરાઓના ખૂબસુરત ચહેરા જોઇને નવાબ આશ્ચર્યચકિત થયો. તેણે તેમને પૂછ્યું કે "અરે છોકરાઓ! જો તમને છોડી મૂકવામાં આવે તો તમે શું કરશો ?" બન્ને છોકરાઓએ ગંભીરતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે "અમે મુક્ત થઇને અમારા શીખોને એકત્ર કરીશું અને તેમને શસ્ત્રથી સજ્જિત કરી દુશ્મનોની સાથે લડી સમરાંગણમાં પ્રાણ આપીશું." નવાબે કહ્યું કે "જો તમે હારી જશે તો શું કરશો ?" ઉભય બાળકોએ પુનઃ ગંભીરતાપૂર્વક વીરતાથી જવાબ આપ્યો કે "તો પુનઃ શીખોને એકત્રિત કરીશું અને બનશે તો તમને કાપી નાખીશું અને નહિ તો અમે લડતાં લડતાં મરણ પામીશું." બાળકોની આવી તેજસ્વિતા જોઇને નવાબના આશ્ચર્ય અને ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે તેમને પોતાના દિવાનના કબજામાં સોંપ્યા અને દિવાને તેમને કતલ કરાવ્યા. આ વાતની ખબર થતાં ગોવિંદસિંહની માતા શોકથી મરણ પામી. આ સમાચાર સાંભળી યદ્યપિ ગોવિંદસિંહ અતીવ દુઃખિત થયા, તોપણ તેમણે પોતાની કાર્ય સાધવાની પ્રતિજ્ઞા છોડી નહિ. તેઓ પોતાના સૈનિકોના શૌર્ય પર શ્રદ્ધા રાખી મુગલ સામ્રાજ્યનો ઉચ્છેદ કરવાને માટે પુનઃ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબે આ તેજસ્વી પુરુષના સાહસિકતાથી આશ્ચર્યચકિત થઇ તેમને દિલ્હી આવવાને આમંત્રણ કર્યો. ગોવિંદસિંહે તેના પત્રના જવાબમાં લખ્યું કે "બાદશાહ ઉપર હું કોઈ પણ પ્રકારે વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી; પણ આ[illegible] [illegible] એક દિવસ અવશ્ય તમારા પર વેર લેશે. મારા પિતા અને મારા પુત્ર તમારા કેદખાના[illegible] થઈ ગયા છે. હવે મને [illegible]

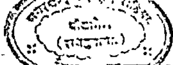
સંસારમાં કોઇ પણ પ્રકારના ભોગવિલાસપર આસક્તિ કરી નથી; પરંતુ હું હવે ધૈર્યપૂર્વક મૃત્યુની વાટ જોઇ રહ્યો છું. મને રાજાઓના રાજા અને પાદશાહોના પાદશાહ તે સચ્ચિદાનંદ શ્રી પ્રભુસિવાય આ જગતમાં કોઇનો પણ ભય નથી." આવો ઉત્તર મળ્યા છતાં પણ ઔરંગઝેબે તેમને મળવાનો પુનઃ આગ્રહ કર્યો. આથી ગોવિંદસિંહ તેને મળવા જવાને નીકળ્યા; પરંતુ તેઓ તેની મુલાકાત કરી શકે તે પૂર્વે વૃદ્ધ ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ થયું. ઔરંગઝેબની પછી દિલ્હીના સિંહાસનપર બેસનાર બહાદુરશાહે ગોવિંદસિંહની સાથે સારો મિત્રભાવ જણાવ્યો; પરંતુ ગોવિંદસિંહ આ સંસારમાં અધિક સમય રહીને પોતાની અસાધારણ કાર્યશક્તિનો પરિચય આપી શક્યા નહિ. ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી અલ્પ સમયમાં તેમનું પણ મૃત્યુ થયું. ગોવિંદસિંહ જે વખતે દક્ષિણમાં રહેતા હતા, તે વખતે તેમના હાથથી એક પઠાણ માર્યો ગયો હતો. આ પઠાણના પુત્રોએ એક દિવસ ગુપ્ત રીતે ગોવિંદસિંહની છાવણીમાં ઘુસીને તેમનાપર શસ્ત્રપ્રહાર કર્યો. આ શસ્ત્રઘાતથી ગોવિંદસિંહનું મૃત્યુ થયું. ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં ગોદાવરીના તટપર નાદર નામના સ્થળે આ શોચનીય ઘટના બની હતી. આ વખતે ગોવિંદસિંહની વય કેવળ ૪૮ વર્ષની હતી.

ગોવિંદસિંહે શીખસમાજને જીવન અર્પ્યું હતું. એમના વખતથીજ શીખ લોકો મહાબળવાન પ્રજાતરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે. ગુરુ નાનકે શીખધર્મનો પાયો નાખ્યો અને ગોવિંદસિંહે શીખપંથીઓને સંપ તથા સ્વાધીનતાનો પાઠ શીખવ્યો. ગોવિંદસિંહનો ઉદ્દેશ મહાન હતો, તેમની સાધના ઉચ્ચ હતી, તેમની વીરતા અસાધારણ હતી અને તેમના ચિત્તની સ્થિરતા અનુપમ હતી. તે જાતીય જીવનના ગૌરવને સમજતા હતા. સંપવિના નિર્જીવ ભારતનો કદી ઉદ્ધાર થનાર નથી, એ વાતથી તેઓ સુજ્ઞાત હતા અને એથીજ તેઓ હિંદુ-મુસલમાન સર્વને એક પંક્તિમાં લાવ્યા હતા તથા એથીજ તેમણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને એક ભૂમિમાં સાથે બેસાડ્યા હતા. તેમણે એક વખત પાદશાહ ઔરંગઝેબ ઉપર ગર્વસહિત લખ્યું હતું કે "તમે હિંદુઓને મુસલમાન કરો છો, પરંતુ હું મુસલમાનોને હિંદુ કરીશ. તમે મુગલ સામ્રાજ્યને નિષ્કંટક માનો છો, પરંતુ યાદ

રાખજો કે, ચકલી બાજને તોડી પાડશે.” પ્રતિભાશાળી ગોવિંદસિંહનું આ વાકય નિષ્ફળ થયું નહિ. તેમના મંત્રના બળથી ચકલીએ ખરેખર બાજપક્ષીને નીચે તોડી પાડ્યું.

ગોવિંદસિંહનું મૃત્યુ તરુણ અવસ્થામાંજ થયું. જો તેઓ વધુ વખત જીવ્યા હોત તો અનેક મહાકાર્યો તેમણે સિદ્ધ કર્યાં હોત. જો ગોવિંદસિંહે આવી મહાસાધના સિદ્ધ કરી ન હોત તો કદાચ શીખ લોકોનું નામ ઇતિહાસમાં પ્રકાશત નહિ. ગોવિંદસિંહે થોડી ઉંમરમાં અને થોડા વખતમાં શીખસમાજમાં એવી જીવનશક્તિ અને તેજસ્વિતા ભરી દીધી, કે જેથી નિર્જીવ, નિશ્ચેષ્ટ અને નિષ્ક્રિય ભારત શીખોનાં પરાક્રમથી એકદમ સચેત થઇ ગયો; અને આજે પણ શીખ લોકોની જે કીર્તિ રહી છે તે ગોવિંદસિંહના એ જીવનમંત્રનાજ પ્રતાપે છે. ગોવિંદસિંહે શીખસમાજને આપેલા ચૈતન્યને લીધેજ નોશેરા, રામનગર અને ચિનિયલવાળાનાં નામો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. જો કે ગોવિંદસિંહનું વિનાશી શરીર પંચતત્ત્વમાં મળી ગયું છે, તોપણ તેમની કીર્તિનો નાશ થયો નથી. જે સમયે મનુષ્યોથી વસેલાં શોભાયમાન નગરોના સ્થાને બિયાબાન ઉજ્જડ જંગલ બની જશે, જે સમયે નદીઓ સૂકાઇ જઈ રેતીનાં રણો બની જશે અને રાજ્યોના મહાન વિપ્લવો થઇ જશે, તોપણ ગોવિંદસિંહની મહાપ્રાણતા, કર્તવ્યબુદ્ધિ અને ઉદારતા ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠપર સુવર્ણના અક્ષરોથી ચિરકાળપર્યંત અંકિત રહેશે.

૧૮—પંજાબકેસરી મહારાજા રણજિતસિંહ

ઈસ્વીસનની અઢારમી શતાબ્દીથી મુગલ સામ્રાજ્યના અધઃપતનનો પ્રારંભ થયો છે. એક પછી એક એ રીતે અનેક પાદશાહો દિલ્હીના સિંહાસનપર બેસી, પદભ્રષ્ટ થયા અને માર્યા ગયા. સુબાઓ પાદશાહના ફરમાનને જરા પણ માન આપ્યા વિના કે તેની જરા પણ પરવા રાખ્યા વિના પોતાની ઈચ્છાનુસાર રાજ્ય કરવા લાગ્યા. પરાક્રમી નાદિરશાહે દિલ્હીપર આક્રમણ કર્યું અને પાદશાહના પાટનગર સૌંદર્યવાન દિલ્હીના દિવાને-આમ અને દિવાને-ખાસ નામના મહેલોને ભસ્મીભૂત કરી સ્મશાનભૂમિવત્ બનાવી મૂક્યા. તેની પછી દુરાની અહમદશાહ સાહસિક અફઘાનોને લઈ દિલ્હીપર ચઢી આવ્યો. અહમદશાહની સાથે પાણીપતના યુદ્ધમાં મહાબળવાન મરાઠાઓની શક્તિ નાશ પામી અને તેઓ કાળચક્રની ગતિથી પરાજિત થયા. દિલ્હીનો પાદશાહ તખ્તતાઉસ છોડી બિહાર તરફ નાસી ગયો. આવા અંધાધુંધીના સમયમાં-મારામારી, વિદ્રોહ અને લૂંટના સમયમાં-શીખોએ પોતાની સ્વતંત્રતા અખંડ રાખી હતી. ગોવિંદસિંહે શીખોને જે મંત્રની દીક્ષા આપી હતી, તે મંત્ર હજી [illegible] ભૂલી ગયા નહોતા. શીખ લોકોમાં સાહસિક સેનાપતિઓ અને અનુ[illegible] થયા. તેઓ પોતાના આ સાહસિક સેના[illegible] અને [illegible] શાસન-કર્તાઓને અધીન રહી પોતાના [illegible] ઉત્તમ પ્રકારે [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] સન્માન [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] આવતી હતી [illegible] સાહસ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] 'મિસિલ' કહેવામાં

આવતું. પ્રત્યેક 'મિસિલ'નો સ્વામી સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર હતો. આ પ્રકારે શીખસામ્રાજ્ય અનેક ખંડરાજ્યોમાં વિભક્ત થયું તો પણ તેમની અખંડતા સંપૂર્ણ રીતે જળવાઈ રહી હતી. તેમના ભ્રાતૃભાવમાં જરા પણ વિક્ષેપ નડયો નહોતો. તેઓ સર્વ અશેષ જાતિબંધનથી બંધાયા હતા અને સર્વ પ્રતિવર્ષ અમૃતસરના પવિત્ર મંદિરમાં એકત્ર થઇ પોતાની ઉન્નતિ કરવાના વિચારો કરતા હતા.

અઢારમી શતાબ્દીના અંતિમ ભાગમાં જ્યારે અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ દક્ષિણમાંથી ફ્રેંચ લોકોની પ્રધાનતા દૂર કરવાને ઉદ્યત થયા હતા, જે વખતે એક મુસલમાન યોદ્ધાએ મહીસુરના સિંહાસન પર અધિકાર સ્થાપિત કરી સર્વના હૃદયમાં આશ્ચર્ય અને ભય ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તેજ વખતે શીખોના ખંડરાજ્યમાં એક મહાશક્તિવાન અને કાર્યકુશળ પુરુષ પેદા થયો હતો. આ મહાપુરુષના પ્રાકટયથી શીખ લોકો અધિક બળવાન અને અધિક તેજસ્વી બન્યા હતા. આ મહાપુરુષનું નામ રણજિતસિંહ હતું. મહારાજા રણજિતસિંહની ગણના સમગ્ર પૃથ્વીમાં જેટલા મહાપુરુષો પ્રકટ થયા છે, તેમાં એક ઉત્તમ રાજ્યનેતાતરીકે છે. રણજિતસિંહના પિતા બહાદૂર મહાસિંહ એક મિસિલના રાજકાર્યનો પ્રબંધ કરતા હતા. રણજિતસિંહનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૮૦ ના નવેમ્બરની ૨ જી તારીખે થયો હતો. મહાસિંહ અતિ ઉદાર અને યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ હતા. રણજિતસિંહ પણ પોતાના પિતા જેવા ઉદાર, સાહસિક અને રણપંડિત થયા. શૈશવકાળમાં શીતળાના રોગથી એમનું એક નેત્ર ફુટી ગયું હતું. આથી એઓ " કાણા રણજિતસિંહ "ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. જ્યારે રણજિતસિંહની વય આઠ વર્ષની હતી, તે સમયે તેમના પિતા મરણ પામ્યા. હવે રણજિતસિંહ પોતાની માતા અને મહાસિંહના દિવાન લક્ષ્મીપતિસિંહના હાથ નીચે શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. રણજિતસિંહ કદે ઠીંગણા હતા, પરંતુ તેઓ પોતાની બુદ્ધિ, સાહસિકતા અને પરાક્રમપર શ્રદ્ધા રાખીને પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ કરવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા. આ વખતે પંજાબમાં દુરાનીઓનું રાજ્ય હતું. અંગ્રેજ લોકો પણ શનૈઃ શનૈઃ બળવાન થઇ પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા હતા. સિંધિયા અને હોલ્કર પોતાનું બળ વધારી અંગ્રેજોની સામે થયા હતા. રણજિતસિંહે દુરાનીઓના સ્વામી જેમાનશાહને વિશેષ સહાય કરી હતી, તેથી પારિતોષિકમાં તેમને લાહોરનું રાજ્ય મળ્યું હતું. શનૈઃ શનૈઃ શીખસમા-

જ્યાં તેમની શક્તિ અને પ્રતિષ્ઠા વધી ગઈ અને કેટલાક વખતમાં સર્વ હિંદુ રાજાઓ આધીન થઈ ગયા.

પરંતુ લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં આવી આબુની અને પ્રથમથી હિંદુરાજાઓના હાથમાંથી આ દેશ છીનવી લીધો. હવે, એ વાત ઇતિહાસના પાઠકોને અજાણ નથી. [illegible]

આગળ કરી શત્રુસેનાપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. પ્રચંડ શરીરવાળા અફ્ઘાન લોકો અટલ પર્વતની માફક ખડા રહી ઘોર પરાક્રમ કરી શીખોના અસ્ત્રપ્રહારોને રોકવા લાગ્યા.

આખો દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું; શીખોએ મુસલમાનોપર ખુબ મારો ચલાવ્યો. રાત્રિ થઈ તોપણ યુદ્ધ તો ચાલુજ રહ્યું. રણજિતસિંહના યોદ્ધાઓ શત્રુસેનાના માણસોને ઘાસની પેઠે કાપી નાખતા હતા. અંતે અફ્ઘાન લોકો પંજાબકેસરીના પરાક્રમની આગળ પરાસ્ત થયા અને અંધકારમાં અહીંતહીં છુપાતા છુપાતા રણક્ષેત્રમાંથી નાસી ગયા. પંજાબકેસરીની વિજયપતાકા રાત્રિના શીતળ પવનથી ફરફર ફરકી રહી અને શત્રુઓના અંતઃકરણમાં ત્રાસ પેદા કરવા લાગી. ઇસ્વીસનની ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં ભારતવર્ષના વીર પુરુષોએ આવું મહાન પરાક્રમ કર્યું હતું. આ રીતે ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં પઠાણોએ શીખોની આગળ મસ્તક નમાવ્યાં હતાં.

મહારાજા રણજિતસિંહનો અધિકાર ઉત્તરમાં કાશ્મીર, દક્ષિણમાં મુલતાન, પૂર્વમાં સતલજ અને પશ્ચિમમાં પેશાવર સુધી પ્રસરી ગયો હતો. તેમની રણચતુર સેના યુરોપીયન પદ્ધતિ અનુસાર શિક્ષણ પામી હતી, જેથી તે વીરસમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પામી હતી. એમણે અંગ્રેજોની સાથે સંધિ કર્યા પછી, પોતે બળવાન હોવા છતાં પણ તેમની સામે શસ્ત્ર ધારણ કરી મિત્રતાને કલંકિત કરી નહોતી.

રણજિતસિંહના જીવનચરિત્રના લેખકોએ જણાવ્યું છે કે "રણજિતસિંહ વાસ્તવમાં સિંહસમાન હતા અને તેમણે સિંહની પેઠેજ આખેટનો ત્યાગ કર્યો હતો. આ પરાક્રમી વીરશિરોમણિનું સર્વ જીવનચરિત્ર અહીંઆં લખવું અશક્ય છે. જેમણે નિયમસર શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી જગતમાં અસાધારણ કાર્ય કરી બતાવ્યું છે, તેમની સાથે રણજિતસિંહની તુલના કરવી યોગ્ય નથી; કારણકે રણજિતસિંહ અન્યની આપેલી શિક્ષાથી પ્રકાશિત નહોતા. તેઓ તો સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ હતા. રણજિતસિંહ પોતાની બુદ્ધિ અને પોતાનીજ ચતુરાઇથી જગતના એક મહાપુરુષના પદપર સ્થિત થયા હતા. તેમણે પોતાની સેનાને અતિઉત્તમ પ્રકારે કેળવી હતી. હરીદખાંએ એકલે હાથે શેર(વ્યાઘ્ર)નો શિકાર કરી શેરબાહુ નામ ધારણ કર્યું હતું અને અંતે તે દિલ્હીના સિંહાસનપર પણ બેઠો હતો. જગતપ્રસિદ્ધ નૂરજહાનના પ્રથમ સ્વામી શેર અફ્ઘાને પણ આવુંજ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું; એટ

જ નહિ પણ ઇતિહાસમાં આ ઉભય વીરોના સાહસનું વૃત્તાન્ત આજસુધી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાખે છે; પરંતુ રણજિતસિંહના આનુષંગિક શીખ શૂરવીરો શિકારમાં પશુરાજ સિંહની સાથે યુદ્ધ કરી તેની શક્તિ નષ્ટ કરી નાખતા હતા. તેમણે અશ્વારોહણ કરવામાં, શસ્ત્રો વાપરવામાં અને શત્રુદલને ભેદવામાં પણ સમસ્ત પૃથ્વીના કોઈ પણ વીર કરતાં ઓછી યોગ્યતા બતાવી નથી.

વાસ્તવમાં રણજિતસિંહ વીરલીલાની જન્મભૂમિ ભારતવર્ષના સાચા શૂરવીર હતા. ઇસ્વીસનની અઢારમી શતાબ્દીમાં ભારતવર્ષમાં એમના જેવો બીજો કોઇ પણ વીર પુરુષ થયો નથી. હિંદુશિરોમણિ પૃથ્વીરાજે જ્યારે તિરોરીના પવિત્ર ક્ષેત્રમાં શત્રુઓને પરાજિત કરીને નસાડી મૂક્યા હતા અને અંતે પુણ્યસલિલા દૃષદ્વતીના તટપર પૂજ્ય જન્મભૂમિને માટે રણક્ષેત્રમાં સૂવાને માટે સૂતા હતા, ત્યારે તેમની વીરતાએ મુસલમાનોને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દીધા હતા. પરમ પરાક્રમી પ્રતાપસિંહે જ્યારે ભારતવર્ષના 'થર્મોપોલી' પુણ્યપુંજમય મહાતીર્થ હલદીઘાટમાં પોતાના દેશવાસીઓના રુધિરની નદીઓને ઉછળતી જોઇને ગંભીર ભાવથી કહ્યું હતું કે "આ પ્રકારે શરીરનો ત્યાગ કરવાને માટેજ રાજપૂતોએ જન્મ લીધો છે" તે વખતે તેમની મહાપ્રાણતા અને વીરતા જોઇ વિધર્મી શત્રુઓ પણ એમની સહસ્ર મુખે પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા. મહાન શિવાજીએ જે વખતે પહાડોમાં ભ્રમણ કરીને વિજયદુંદુભિના ગંભીર નાદથી સૂતેલા ભારતને જાગ્રત કર્યો હતો, તે વખતે ઓરંગઝેબ જેવો બળવાન શત્રુ પણ તેમનાં દેશભક્તિ અને શૌર્યથી ચકિત થઇ ગયો હતો. ભારતભૂમિએ એક વખત આવા વીર પુરુષોને જન્મ આપ્યો હતો. ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ, એ સર્વ દિશાઓએ ગંભીરસ્વરે તેમની અપાર કીર્તિ ગાઇ હતી. જે વીર્યવહ્નિની પ્રકાશિત ચિણગારીએ અન્યાયી મોગલોનાં હૃદય બાળીને ભસ્મ કર્યાં હતાં, તે મહાશક્તિદાયિની ચિણગારી આ વીર પુરુષોના મરણની સાથેજ બુઝાઇ ગઈ! શિવાજીની પછી ગોવિંદસિંહના મહામંત્રથી ઉત્તેજિત થઇને રણજિતસિંહે ભારતભૂમિમાં પુનઃ એ મહાશક્તિને જાગ્રત કરી હતી. તેમણે પુનઃ એક વાર વીરતાનો મહિમા દેખાડી શીખોને શૌર્યથી ઉન્મત્ત કરી મૂકયા હતા.

૧૯—ગુરુભક્ત ૪૦ શીખવીરો

આસામ પ્રાંતના એક શીખ તરફથી ગુરુ ગોવિંદસિંહને એક પ્રખ્યાત સફેદ હાથી ભેટ મળ્યો હતો. તે હાથીને તેમની પાસેથી જીતી લેવાને પંજાબની ટેકરીઓમાં વસતા રાજાઓ યત્ન કરવા લાગ્યા; પણ પોતે નિષ્ફળ નીવડ્યાથી તેમાં મદદ કરવા માટે દિલ્હીના બાદશાહને તેઓએ વિનતિ કરી. શીખસત્તા નાશ કરવામાં જેનો સ્વાર્થ હતો, એવા તે બાદશાહે તે વિનતિ સ્વીકારી અને એક મજબૂત લશ્કર તે રાજાઓને મદદ કરવા મોકલ્યું.

એ લશ્કરે આનંદપુર જે શીખગુરુનું ધામ હતું તેનાપર ઘેરો ઘાલ્યો અને તેથી બહારનાં શહેરો સાથેનો ગુરુનો વ્યવહાર બંધ થઈ ગયો. રાજાઓ અને બાદશાહનું સંયુક્ત લશ્કર આશરે એક લાખ લડવૈયાઓનું હતું; જ્યારે ગુરુ પાસે માત્ર થોડા હજાર માણસો હતા અને તે પણ કેળવાયલા લશ્કરી નહિ. ગુરુનો કિલ્લો પણ એવો મજબૂત નહોતો કે લાંબો ઘેરો ટકાવી શકે. આવી સ્થિતિ હતી. તોપણ ગુરુના માણસોનાં હૃદયમાં—લશ્કરીઓમાં જે સર્વથી વધારે મહત્ત્વના ગુણ જોઈએ તે હતા. જેમકે કર્તવ્ય તરફ અનહદ ભક્તિભાવ, ઉજ્જ્વળ નૈતિક ગુણ અને અડગ શ્રદ્ધા.

ઘણા દિવસોસુધી ઘેરો ઘાલનારા લશ્કરની ટુકડીઓ કિલ્લાપર હુમલો લઈ આવતી; પણ શીખો જીવપર આવી લડતા અને ઘેરો ઘાલનાર લશ્કર નિષ્ફળ થઈ પાછું ફરતું.

પણ ઘેરાયલા લશ્કર પાસેનો ખોરાક એક મહિનામાં ખૂટવાથી તેમને ઓછો ખોરાક મળવા માંડ્યો, બીજે મહિને તો સખત લડાઈ અને ફનસ ઉપરાંત અતિશય ઠંડી તથા કડકડતી ભૂખ શરૂ થઈ ગઈ! માનુષી શક્તિની સહનશીલતાની હદ આવી ગઈ!

ગુરુના ચાળીસ શિષ્યો ગુરુ પાસે આવ્યા અને જીંદગીને જોખમે પણ કિલ્લો છોડી જવાની પરવાનગી માગી. પણ જવાબ એવો મળ્યો કે આપણે ભાગીએ કે પ્રાણ આપીએ, તે ઉપર આપણા પંથની ચડતી-પડતીનો આધાર છે છતાં પણ તમારે

પણ પિતાજી-ગુરુજી-આથી ઘણા દિલગીર થયા હશે."

શીખોનું અંતઃકરણ આ શબ્દોથી ભેદાઈ ગયું અને તેઓ કર્તવ્યમૂઢ થઇ ઉભા રહ્યા. તેમની સ્થિતિ તેમને ઘણી દુઃખમય લાગવા માંડી, મનમાં પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. જે હૃદય ભારેમાં ભારે કસોટીમાં પણ કદી કંપી ગયું નહોતું અને જેણે કદી પણ આંસુ પાડ્યાં નહોતાં તેવા આ શીખોની આંખમાંથી અતિદુઃખથી ઉન્હાં ઉન્હાં ચોધાર આંસુ પડવા માંડયાં. જે દૈત્રી મૃત્યુને તેઓ ઠેસ મારી નાસી આવ્યા હતા, તેની આગળ આ જીવન તુચ્છ લાગવા માંડ્યું. મૃત્યુ તેમને હવે અત્યંત આકર્ષક જણાયું અને ખૂણમાં અક્ષય કીર્તિનો સ્વાદ જણાવા લાગ્યો.

પશ્ચાત્તાપથી દુઃખિત અને અંતરાત્માના ઘાથી વેદના પામીને તેઓ આખરે આનંદપુર તરફ પાછા ફર્યા. તેઓ થોડા ગાઉ ગયા એવામાંજ દુશ્મનોનું લશ્કર જણાતાં તેની સાથે તેઓ લડ્યા. સૂર્યદેવતાએ પણ આવાં વીરત્વનાં કામો આગળ કદી જોયાં નહોતાં. એક છેડાથી બીજા છેડાસુધી શત્રુદળનાં મુડદાંઓ રણક્ષેત્રપર પથરાઈ ગયાં અને પેલા ચાળીસ શીખોમાંથી પણ કોઇ બચેલો જણાયો નહિ; પણ તેમના વીરત્વથી દુશ્મનો એટલા તો ત્રાસી ગયા કે તેઓ રણભૂમિ છોડીને કોઈ નિર્ભય જગાએ નાસી ગયા! એવામાં ગુરુ પણ રણભૂમિમાં પધાર્યા. પોતાને ત્યાગી જનાર શીખોએ અદ્ભુત પરાક્રમથી આત્માર્પણ કરી બાયલાપણાનું લાંછન કાઢી નાખેલું જોઇને તેમાંના કોઈ જીવતા બહાદૂર શીખને તેઓ શોધવા લાગ્યા કે જેને તેઓ આશીર્વાદ આપી શકે. તેઓ શીખના દરેક મુડદાપાસે ગયા અને સર્વને ચુંબન કરી આશીર્વાદ આપ્યો. આખરે મહાનસિંહ નામના એક શીખ કે જે મૃત્યુની વેદનામાં પડ્યો હતો, તેની પાસે તે જઇ પહોંચ્યા. તે પશ્ચાત્તાપની દૃષ્ટિથી ગુરુ સામે જોવા લાગ્યો. ગુરુએ કહ્યું કે "તારે જે માગવું હોય તે માગ." મહાનસિંહે કહ્યું કે "આપના દર્શનથીજ હું તો કૃતકૃત્ય થયો છું. [illegible] તો મેં લખી આપેલું ત્યાગપત્ર ફાડી નાખો [illegible] ગુરુએ તેની રૂબરૂ તરતજ તે ફાડી નાખ્યું [illegible] [illegible]

૨૦—ફુલાસિંહ

ઇ. સ. ૧૮૦૯ ની સાલમાં જ્યારે અંગ્રેજ એલચી સર ચાર્લ્સ અમૃતસરમાં રહેતો હતો અને જ્યારે તે અંગ્રેજ સેનાપતિ ઓક્ટરલોની સાથે મળીને ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ મિંટોની આજ્ઞાથી મહારાજ રણજિતસિંહની સાથે તહ કરવાની તજવીજ માટે રોકાયો હતો; ત્યારે એક આદશી યુવક પોતાના હાથમાં એક નાગી તલવાર લઈને પોતાની સાથે કેટલાક અનુચરો લઈને નિર્ભયતાથી પંજાબકેસરી રણજિતસિંહની સમક્ષ જઈ પહોંચ્યો અને હાથમાં તલવાર ઠોકતાં ઠોકતાં ગંભીર સ્વરથી અંગ્રેજોની વિરુદ્ધમાં કેટલાંક કારણો બતાવીને તેઓ સાથે તહ ન કરતાં લડાઈ કરવાનું રણજિતસિંહને આગ્રહપૂર્વક કહેવા લાગ્યો; એટલું જ નહિ પરંતુ છેવટે તેણે એમ પણ કહ્યું કે, જો આપ તેમ નહિ કરો તો આ તલવારથી આપની સાથે આપના કુટુંબના સર્વે માણસોનો વિધ્વંસ કરી નાખીશ. મહારાજ રણજિતસિંહ સહસા આવી વાત સાંભળીને આશ્ચર્યપૂર્વક તેની સામે જોવા લાગ્યા. મહારાજ રણજિતસિંહે થોડી વાર પછી ગંભીર ભાવથી અને પ્રેમથી જણાવ્યું કે "બંધુ! હું તમારા સાહસની પ્રશંસા કરું છું; પરંતુ અંગ્રેજ એલચીને મેં મિત્ર તરીકે ગણી તહ કરવાની કબૂલાત આપી છે, તેથી હવે તમારી માગણીનો મારાથી સ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી. હું ગરદન નમાવું છું, ખુશીથી તમારી તલવાર મારી ગરદનપર ચલાવો" મહારાજ રણજિતસિંહનાં પ્રેમભર્યાં આવાં મધુર વાક્યો સાંભળી યુવકનું ઉશ્કેરાયેલું મન કિંચિત્ શાંત થયું; અને તેણે પોતાની ઉદ્ધતાઈનો ત્યાગ કરી મહારાજને નમન કર્યું. મહારાજ રણજિતસિંહે પ્રસન્ન થઈ તેને બે સોનાનાં કડાં અને તેના અનુચરોને યથોચિત ઇનામ આપ્યાં. યુવક આ ઇનામ લઈને ચાલ્યો ગયો.

આ તેજસ્વી યુવકનું નામ ફુલાસિંહ હતું. તે જાતે જાટ હતો.

શીખગુરુ ગોવિંદસિંહે અકાલી નામના જે સંપ્રદાયની સ્થાપના કીધી હતી, તે પંથનો અનુયાયી આ ફુલાસિંહ હતો. અકાલી સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ લીલાં વસ્ત્ર પહેરે છે, તેઓ સાહસમાં અટલ, પરાક્રમી, અજીત, કર્તવ્યપરાયણ અને આલસ્યરહિત હોય છે. શત્રુના વ્યૂહને તોડવામાં અને તેમના કિલ્લા હસ્તગત કરવામાં તેઓ કેવા કુશળ હોય છે, તેઓની શક્તિથી શત્રુઓની વિજયશક્તિ કેવી રીતે નષ્ટ થઇ જાય છે, તેનું વર્ણન ઇતિહાસકારોએ અતિ રસિક વાણીમાં કર્યું છે. તેઓ દુઃખી અને રંક માણસોના પરમ મિત્ર અને અત્યાચારી શ્રીમંત લોકોના પરમ શત્રુ હોય છે. કર્તવ્ય બજાવવામાં તેઓ પ્રાણની પણ પરવા કરતા નથી. પોતાના અકાલી સૈનીકો ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાથીજ ગુરુ ગોવિંદસિંહ ઔરંગઝેબની સામે થયા હતા. ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં ફુલાસિંહ આ સંપ્રદાયનો નાયક બન્યો અને સાહસ, કર્તવ્યપરાયણતા અને વીરતાથી ઇતિહાસના પાનામાં એ સંપ્રદાયનું નામ અમર કર્યું. ફુલાસિંહે જે દિવસે રણજિતસિંહ સમક્ષ પોતાની સાહસિકતા અને તેજસ્વિતા દર્શાવી, તે દિવસથી અકાલી સંપ્રદાયના અનુયાયીઓમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધવા લાગી અને તેમણે તેને પોતાનો નાયક બનાવ્યો. ધીમે ધીમે ફુલાસિંહના તાબામાં પ્રાયઃ ચારસેં અકાલી સાંપ્રદાયિકો ભેગા થયા. આશ્રયહીન દુઃખી મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવું, એ તેમનું મુખ્ય કાર્ય બની રહ્યું હતું. જ્યાં જ્યાં નિર્ધન, નિરાશ્રયી અને દુઃખી મનુષ્યો રહેતાં હતાં, ત્યાં ત્યાં ફુલાસિંહનો ઉદાર હાથ લંબાતો અને જ્યાં જ્યાં ધનવાન લોકો ભોગવિલાસ માણતા હતા, ત્યાં ત્યાં ફુલાસિંહ પોતાના અનુયાયીઓ સાથે દોડી જઇ તેમને લૂંટી લેતો અને સજા કરતો હતો. જ્યાં પણ નિર્ધન, અસહાય, અનાથ અને દુઃખી માણસ નિર્જન ઝુંપડીમાં પોતાના હૃદયનું દુઃખ ખાલી કરવાને અશ્રુધારાઓ વહેવરાવતો જણાતો કે સાંભળવામાં આવતો ત્યાં ત્યાં ફુલાસિંહ દોડી જતો હતો. ધીમે ધીમે ફુલાસિંહનાં આ કૃત્યોની વાત મહારાજા રણજિતસિંહના કાનસુધી પહોંચી. તેમણે ફુલાસિંહને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને મીઠાં વચનોથી બીજાનું ધન નહિ લૂંટવાની શિખામણ દીધી. પરંતુ ફુલાસિંહને તેમની આ શિખામણ ગળે ઉતરી નહિ. રણજિતસિંહે તેને ઘણું દ્રવ્ય આપવાની ઇચ્છા જણાવી અને અનેક રીતે શાંતિમય જીવનની મહત્તા દર્શાવી; પરંતુ તેમની સલાહ અને મોહિત કરે તેવી વાતો આદિ સઘળું

ફુલાસિંહની આગળ રદ જાય. ફુલાસિંહ તો બસ પોતાની આપના-માં પર્વતની માફક મક્કમ રહીને ઉન્નત પતિકોનો સર્વ ઉનાર-નોજ રહ્યો અને ગરીબોની સેવા કરતોજ રહ્યો. હવે ફુલાસિંહની સાથે ચાર-પાંચ હજાર માણસ ભેગાં થયાં. આ માણસો પોતાના સ્વામીની દરેક આજ્ઞા ઉઠાવવાને ખડે પગે તૈયાર રહેતાં હતાં. મહારાજા રણજિતસિંહ સારી પેઠે સમજતા હતા કે, ફુલાસિંહને ભય દેખાડવાથી નહિ પણ મિત્રભાવથીજ કામ થશે; આથી તેમણે પ્રથમ તો ફુલાસિંહની સાથે લશ્કર મોકલ્યું હતું; પણ પાછળથી તેની સાથે નમ્રતાથી કામ લેવા માંડ્યું. આ યુક્તિથી રણજિતસિંહનો મનોરથ સિદ્ધ થયો અને ફુલાસિંહ ધીમે ધીમે પંજાબ કેસરી રણજિતસિંહનો આજ્ઞાંકિત અને પ્રીતિપાત્ર સેવક બની ગયો.

આ પ્રમાણે થવાથી મહારાજ રણજિતસિંહની શક્તિ વધી ગઇ અને ફુલાસિંહ અને તેનાં માણસોએ અતુલ સાહસ અને અસીમ વીરતાથી ઠેક ઠેકાણે રણજિતસિંહની કીર્તિ પ્રસારી દીધી. ફુલાસિંહના લશ્કરમાંના એક વીર પુરુષે અલૌકિક સાહસથી મુલ્તાનપર પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો. ફુલાસિંહે અપૂર્વ વીરતાથી ભારતવર્ષના નંદનવન કાશ્મીરપર પોતાનો અધિકાર બેસાડ્યો. મહારાજ રણજિતસિંહે જે વખતે પેશાવર પર પોતાનો અધિકાર બેસાડવાનો ઉદ્યોગ કર્યો હતો, તે વખતે નૌશેરાના યુદ્ધમાં ફુલાસિંહે પોતાની વીરતા અને પરાક્રમનો બહુ સારો પરિચય કરાવ્યો હતો.

પેશાવરમાં એ સમયે અફઘાનોની સત્તા હતી. કાબૂલનો મુખ્ય પ્રધાન મહમદ આજમખાન પોતાની સેનાને લઇ પંજાબ-કેસરી મહારાજા રણજિતસિંહની સામે ચઢી આવ્યો. અટક અને પેશાવરની વચ્ચે નૌશેરાની પાસે થેરાઈ નામના સ્થળે પરાક્રમી અફઘાન અને યુદ્ધકુશળ શીખ સેનાનો મેળાપ થયો. બન્ને પક્ષ પોતપોતાના ગૌરવને માટે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ મહાયુદ્ધમાં પ્રથમ શીખો હાર ખાવા લાગ્યા અને અફઘાનોનો જય થવા લાગ્યો રણજિતસિંહના બે યૂરોપીયન સેનાપતિઓ પણ પ્રથમ તો અફઘાનોને હરાવવાની આશા છોડી બેઠા હતા. આવા સંકટના સમયમા રણજિતસિંહે શત્રુની ગતિ રોકવાને માટે પોતાની સેના એકઠી કરી હતી, પણ તેમનો મનોરથ સફળ ન થયો. ઇશ્વરનુ અને પોતાના ગુરુનું પવિત્ર નામ લઇને પોતાની

સેનાને આગળ વધવાની તેમણે આજ્ઞા કરી, પણ તે વૃથા ગઇ. આથી તેઓ ક્ષોભ અને ક્રોધથી પોતાની તલવાર ઘૂમાવતા એકલાજ શત્રુની સેનામાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા. આ વખતે "વાહ ગુરુજી કી ફત્તે" આવો રણમંત્ર તેમને કાને પડયો. આ મંત્ર સીધો તેમના હૃદયમાં પ્રવેશી ગયો અને તેથી તેમને અતિ આનંદ થયો. રણજિતસિંહે નજર ઉંચી કરી જોયું તો તેણે ફુલાસિંહને પાંચસો અકાલી યોદ્ધાઓ સાથે લીલા રંગનો વાવટો ઉડાડતો આવતો દીઠો. તેની અકાલી સેનામાંથી "વાહ ગુરુજી કી ફતેહ" નો પ્રચંડ ધ્વનિ આકાશને ભેદી નાખતો હતો. રણજિતસિંહે થોડા વખતપર ફુલાસિંહને ગોળી વાગવાથી ઘોડા પરથી નીચે પડતાં જોયો હતો. ગોળી વાગવાથી તેના માણસો રણક્ષેત્રમાંથી તેને દૂર લઇ ગયા હતા; પણ આ વખતે રણજિતસિંહે તેને હાથીપર બેસીને અધિક ઉત્સાહથી પોતાની સેનાને ઉત્સાહિત કરતો સમરભૂમિ તરફ આવતો જોયો. ગોળીઓના જખમોથી તેનું શરીર ચાળણી સમાન થઇ રહ્યું હતું; પણ તેથી ફુલાસિંહના મુખ પર જરા પણ અસર થઈ નહિ, તેના વિશાળ લલાટપર ભયની બિલકુલ નિશાની જણાઇ નહિ. તેજસ્વી નેત્રોમાં નિરાશાનો પડછાયો પણ જણાયો નહિ. ફુલાસિંહ હાથીપર બેસીને ગંભીર સ્વરથી "વાહ, ગુરુજી કી ફત્તે" ની ઘોષણા કરી રહ્યો છે. તેની સેના ગુરુ ગોવિંદસિંહના આ મંત્રથી ઉત્સાહિત બનીને અફઘાનોની તરફ ધસતી જાય છે. ફુલાસિંહની આ તેજસ્વિતા જોઇને રણજિતસિંહના હૃદયમાં પ્રસન્નતા, વિસ્મયતા અને ધીરતાનો આવિર્ભાવ થયો. કોણ કહેશે કે ગુરુ ગોવિંદસિંહનું મૃત્યુ થયું છે? કોણ કહેશે કે ગુરુ ગોવિંદસિંહની મહત્તા તેમના સ્થૂલશરીરના નાશ સાથે સદાને માટે નષ્ટ થઇ છે! ઇ. સ. ની ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં નોશેરા નજીકની યુદ્ધભૂમિમાં પણ જાણે ગુરુ ગોવિંદસિંહ પોતેજ હાજર હોય તેવો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. તેના ઉત્સાહપરિપૂર્ણ મંત્રેજ અકાલી સૈનિકોને મદોન્મત્ત બનાવી દીધા જણાય છે. આજે ફુલાસિંહ ગોવિંદસિંહની મહત્વતાથી ગૌરવયુક્ત બનેલા મહામંત્ર વડે ઉત્તેજિત થઇને પોતાના કર્તવ્ય ટેક સાચવી રાખવાનો ઉદ્યોગ કરી રહ્યા છે. મહારાજા રણજિતસિંહ ફુલાસિંહને અફઘાનોની સેનાપર વીરતાથી તૂટી પડતા જોઇને પોતે પણ પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ફુલાસિંહના પરાક્રમથી અફઘાનો ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકા-

રવા લાગ્યા. અકાલી લોકો અફધાનોનો ઘાણ વાળવા લાગ્યા. થોડી-જ વારમાં રણજિતસિંહની સેના પણ અકાલીઓમાં ભળી ગઇ. પછી તો આ બન્ને સેનાના એકત્રિત થયેલા બળની વાતજ શી કરવી! ફુલાસિંહ જે હાથીપર બેઠો હતો, તેના માવતના શરીરમાં એક પછી એક ત્રણ ગોળીઓ વાગી. એક ગોળી ફુલાસિંહને પણ વાગી, છતાં તેણે પોતાના હાથીને શત્રુઓની સેનાની વચમાં લઇ જવાની માવતને આજ્ઞા આપી. ઘાયલ થયેલા માવતે આ આજ્ઞાનું પાલન કરવાની સાફ ના પાડી. ફુલાસિંહના વારંવાર કહેવા છતાં જ્યારે માવતે તે વાત કબૂલ કરી નહિ, ત્યારે ફુલાસિંહે માવતના મસ્તકપર પિસ્તોલ છોડી. માવતનો પ્રાણ છૂટી ગયો અને તે નીચે પડી ગયો. ફુલાસિંહ પોતાની તલવારની અણીનો અંકુશ બનાવી હાથીને આગળ ચલાવવા લાગ્યો. તે શત્રુસેનાના મધ્ય ભાગમાં જઇ પોતાની સેનાના માણસોને ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યો. એટલામાં શત્રુઓના તરફથી એક ગોળી આવી તેના મસ્તકમાં ઘુસી ગઇ. તેનુ પ્રાણશૂન્ય શરીર હાથીના હોદ્દાની અંદર ગબડી પડ્યું; પણ આ વિપત્તિથી અકાલી લોકો નાસી જવાને બદલે બમણા ઉત્સાહથી લડવા લાગ્યા અને અફધાનોને ત્રાહ ત્રાહ પોકારાવવા લાગ્યા. અફધાન સેના અકાલીઓનો માર સહન ન કરી શકવાથી રણમાંથી દૂર નાસવા લાગી. આ યુદ્ધમાં ફુલાસિંહના અદ્‌ભુત પરાક્રમથી પંજાબકેસરી રણજિતસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થયો.

પઠાણોએ ફુલાસિંહના અદ્‌ભુત પરાક્રમની પ્રશંસા કરી અને જ્યાં તેનો દેહાન્ત થયો હતો, ત્યાં એક સ્થંભ બનાવ્યો. આ સ્થાન હજી પણ હિંદુ અને મુસલમાનોનું એક પવિત્ર સ્થળ ગણાય છે. આજે પણ તે પવિત્ર સ્થળે હજારો હિંદુ-મુસલમાનો એકઠા થઇ ફુલાસિંહનાં યશોગાન ગાય છે. જ્યાંસુધી એકચક્ર વૃદ્ધ શીખરાજ રણજિતસિંહ જીવ્યા ત્યાંસુધી તેમના આગળ નૌશેરાના યુદ્ધની વાતમાં ફુલાસિંહનુ નામ આવતું ત્યારે તેમનાં નેત્રો લાલચોળ બની જતા અને અશ્રુધારાઓ છૂટીને ગાલો ભીંજવી દેતી હતી.

૨૧—સ્વામીભક્ત સીતારામ રાય

જે વખતે બાદશાહ ફરૂખશેર દિલ્હીના તખ્તપર હતા, જે વખતે ગુરુ નાનકદેવનો સ્થાપન કરેલો ધર્મસંપ્રદાય ગુરુ ગોવિંદ સિંહના મહામંત્રથી પોષણ પામી પ્રગતિ કરતો હતો, જે વખતે મહારાષ્ટ્રીય લોકો શિવાજી મહારાજની આગેવાની હેઠળ અસીમ સાહસ અને અલૌકિક તેજસ્વિતા સાથે સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યા હતા, તે સમયે બંગાળામાં જેસોર જીલ્લો ઘણો સમૃદ્ધિવાન હતો. આ જીલ્લામાં સુંદર સરોવર, જોવા લાયક મહેલો અને મજબૂત કિલ્લા પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિને આહ્‌લાદ આપી ભારતવર્ષની શોભામાં વધારો કરી રહ્યા હતા. આ જીલ્લામાં મધુમતી નદીને પશ્ચિમકિનારે મહમુદપુર શહેરમાં એક વિશાળ કિલ્લો હતો. કિલ્લાની ચારે બાજુએ દિવાલ અને દિવાલની આસપાસ ઉંડી ખાઇઓ આવી રહી હતી. આ કિલ્લાના વિશાળ મહેલમાં રાતને વખતે એક મજબૂત યુવક શેતરંજનાં સોગઠાં ચલાવી રહ્યો હતો, તે વખતે તેને ખબર મળી કે, બાદશાહની સેના કિલ્લા તરફ ચાલી આવે છે અને થોડી વારમાં કિલ્લાને ઘેરી લેશે. આ ખબર સાંભળી યુવકની શાંતિમાં જરા ભંગ તો પડયો, પણ તેણે પોતાનો ખેલ બંધ કર્યો નહિ. શત્રુને હરાવવા માટે તેણે પોતાનો દાવ શેતરંજ ઉપરજ ચલાવ્યો, પણ શત્રુ હાર્યો નહિ. આથી તે યુવક ક્રોધમાં આવી જઇ બોલ્યો કે "આથી મને જે કષ્ટ થાય છે તે બાદશાહનું શિર કાપવાથી પણ મટવાનું નથી." પાસેજ એક પરાક્રમી પુરુષ ઉભો હતો તે આ વચન સાંભળ્યાં કે તરત ત્યાંથી ગુપચુપ ચાલ્યો ગયો.

રાત્રિ વીતી પ્રાતઃકાળ થયો. જે યુવક રાત્રે શેતરંજ ખેલતો હતો; તે હમણાં મુખ ધોઈ રહ્યો છે, એટલામાં પેલા પ્રચંડ શરીરવાળા વીર પુરુષે આવી એક મનુષ્યનું કાપેલું મસ્તક એ યુવકની સમીપ મૂકી પ્રણામ કર્યા.

આ ઘટના જોઈ આપણો યુવક આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલ્યો કે, "સેનાહાની ! આ શું ?" સેનાહાનીએ મસ્તક નમાવી બે હાથ જોડી કહ્યું કે "મહારાજ ! શત્રુસેના હારીને નાસી ગઈ છે અને આ મસ્તક સેનાપતિ આબુતુરાબનું છે."

યુવકનાં તેજસ્વી નેત્રો અધિક તેજસ્વી થયાં. તેનું ગંભીર અને શાંત મુખમંડળ અધિક ગંભીર દેખાવા લાગ્યું. યુવકના મનમાં કાંઈ વિચાર આવ્યો, પણ તેણે તે વિચાર પ્રગટ કર્યો નહિ. તેણે પ્રસન્ન થઈ સેનાહાતીની યોગ્ય પ્રશંસા કરી અને આવું પરાક્રમી તથા સાહસિક કામ કરવાને માટે પારિતોષિક આપી કહ્યું કે " થોડા વખતમાં નવાબની સાથે ઘોર સંગ્રામ થશે એવું અનુમાન થાય છે. ખેર, ચિંતા કરવાની કાંઇ જરૂર નથી. જે કાંઈ થશે તે જોઈ લઇશું. હવે તમે આપણી સેનાની વૃદ્ધિ કરતા રહો."

આ પૂર્ણ યૌવનમાં મહાલતા યુવકનું નામ સીતારામ રાય હતું; અને આ ભીમપરાક્રમી વીરપુરુષ સેનાહાતી તેનો સેનાપતિ હતો. સીતારામ જાતે ઉત્તરરાઢી કાયસ્થ હતો. તેની અટક 'વિશ્વાસ'ની હતી. મધુમતી નદીના પૂર્વતટપર આવેલા હરિહરનગર નામના એક નાના ગામમાં સત્તરમી શતાબ્દીના અંતમાં સીતારામ રાયનો જન્મ થયો હતો. સીતારામનો પિતા એક નાનો જમીનદાર હતો. સીતારામ તે વખતની પ્રચલિત રીતિ અનુસાર ગુરુની શાળામાં ભણવા બેઠો હતો, પણ તે ઘણા દિવસ ગેરહાજર રહેતો હતો. મંદ અને નિસ્તેજ પંડિત બનવા કરતાં સાહસિક, તેજસ્વી વીર-પુરુષ બનવાની તેની અધિક ઇચ્છા હતી. મહારાષ્ટ્રના ઉદ્ધા-રક છત્રપતિ શિવાજી મહારાજે નાનપણમાં અલૌકિક તેજસ્વિતા બતાવી ભારતવર્ષના હિંદુ–મુસલમાનોને અચંબામાં નાખ્યા હતા; પંજાબકેસરી રણજિતસિંહે યુવાવસ્થામાં અલૌકિક શૌર્ય બતાવી પંજાબના ગૌરવસૂર્યને અધિક તેજસ્વી બનાવી દીધો હતો. અઢા-રમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં સીતારામે પોતાની વીરતા અને સાહ-સના પ્રભાવથી બંગાલીઓનાં મુખ ઉજ્જ્વલ કર્યાં હતાં.

સીતારામ બાળપણમાંજ ધનુષ્યબાણ ભાલા અને લાઠીની કળામાં પ્રવીણ થયા હતા. બંગાળાનો નવાબ અને દિલ્હીનો બાદ-શાહ તેનાં વખાણ સાંભળી ભય પામતા હતા વિદેશી ઇતિહાસ-કારો બંગાળીઓને કાયર કહે છે; પરંતુ પૂર્વકાળમાં બંગાળીઓ તેવા નહોતા. જે વખતે દિલ્હીના મુસલમાન બાદશાહોએ ભારત-

વર્ષમાં પોતાની સત્તા જમાવી હતી, જે વખતે એક પછી એ
એમ ઘણા દેશો તેમના હાથમાં જઇ પડતા હતા, તે સમયે બંગ
ળીઓએ અનેક સ્થળે પોતાની સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કર્યું હ
બંગાળાના વિજયસિંહે દુસ્તર સાગર ઓળંગી પરદેશમાં પોતા
સત્તા જમાવી હતી. બંગાળાના ગંગાવંશના મહાપુરુષોએ ઓ
રસામાં પોતાનો અધિકાર જમાવી ઇતિહાસમાં સન્માન મેળવ્
હતું. બંગાળાના પાલ અને સેન રાજાઓએ ઘણે સ્થળે વિજય મે
વ્યો હતો. બંગાળાના દ્વાદશ ભૌમિકે પોતાનાં શૌર્ય અને વીર્ય
દિલ્હીના પાદશાહને ચોંકાવી દીધો હતો. બંગાળાના સીતારા
પણ પોતાની અપૂર્વ શક્તિ અને તેજસ્વિતાથી વીરસમાજમ
સન્માન મેળવ્યું હતું. બંગાળાના વીરપુરુષો રણનીતિના નિયમ
સારી પેઠે શીખતા હતા અને નકલી યુદ્ધ ખેલી પ્રેક્ષકોને ખુ
કરતા હતા.

સીતારામ જેમ જેમ મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ તેની તેજ
સ્વિતા વધતી ગઇ; અને તે અનેક વીર પુરુષોનો અગ્રેસર બન્યો
ધીમે ધીમે અનેક જાગીરોનો તે માલિક બનતો ગયો અને અને
નગરોમાં પોતાનો અધિકાર જમાવી સ્વતંત્ર રાજા કહેવડાવવ
લાગ્યો. તેણે મહમુદપુરમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી. સીતારામે
પોતાના બાહુબળથી " वीरभोग्या वसुंधरा " એ વાક્યને ચરિ
તાર્થ કર્યું. તે દુઃખી માણસોને સહાય આપતા અને નિર્ધન
મનુષ્યોનાં કષ્ટ દૂર કરતા. તે વખતમાં જેસોરમાં બાર ચકલા હતા.
તે ચકલાના માલિકો દિલ્હીના બાદશાહને કર આપતા નહોતા.
બાદશાહ ફરૂખશેરે વીરશિરોમણિ સીતારામની વીરતાની પ્રશંસા
સાંભળી, ત્યારે તેમણે એ ચકલાના સ્વામીઓને યોગ્ય શિકસ્ત
આપવાને માટે સીતારામને પત્ર લખ્યો. બાદશાહનો પત્ર મળવાથી
સીતારામે બારે ચકલાના માલિકોને કબજે કર્યા. આ વાત
સાંભળી બાદશાહ પ્રસન્ન થયો.

બંગાળાના નવાબ મુર્શિદકુલીખાને સીતારામને કર મોકલી
આપવા માટે લખ્યું, પણ તેમણે નવાબપર કહેણુ મોકલ્યું કે "હું
નવાબની રૈયત નથી, હું જેસોરનો સ્વતંત્ર રાજા છું." આ ખબર
સાંભળી નવાબના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે સીતારામનું દમન
કરવાને માટે લશ્કર મોકલી આપ્યું. સીતારામને તેની સાથે યુદ્ધ
થયું, પણ તેમાં મુસલમાનોને વિજય મળ્યો નહિ. સીતારામની

ધીરતા અને સાહસ તથા તેના સેનાપતિ મેનાહાતીના અતુલ પરાક્રમની સામે બિચારા પગાર લઇ કામ કરનારા બાહુનીઓ શું નભી શકે ?

આ ઘટના બની ગયા પછી આબુતુરાવ નામનો એક માબુસ મુસલમાની લશ્કરનો નાયક બન્યો. દિલ્હીના પાદશાહે તેને નિયમાનુસાર સનંદ આપી. આબુતુરાવ સીતારામને જીતવા માટે રાત્રિને વખતે મહમુદપુરના કિલ્લાપાસે પહોંચ્યો. તે વખતે સીતારામ શેતરંજ ખેલી રહ્યો હતો, ખેલમાં હારી જવાથી સીતારામે દુઃખિત થઇ જે કહ્યું તે સાંભળીને સ્વામીભક્ત મેનાહાતી પોતાના સ્વામીની વાત ચરિતાર્થ કરવા માટે આબુતુરાવ હતો ત્યાં પહોંચી ગયો અને તેનું શિર કાપી સવારમાં સીતારામની આગળ સાદર કર્યું. આ મસ્તકને જોતાંજ સીતારામે પોતાના સાહસિક સેનાપતિને પારતોષિક આપ્યું હતું અને નવાબ સાથે અવશ્ય ઘોર યુદ્ધ થશે, એવું અનુમાન કરી લશ્કરની વૃદ્ધિ કરવાની તેને આજ્ઞા કરી હતી. કેટલાક ઇતિહાસકારો લખે છે કે, સીતારામની સાથે યુદ્ધ કરતાં આબુતુરાવનો પરાજય થયો હતો.

આબુતુરાવના મરણની ખબર સાંભળી નવાબ મુર્શીદકુલીખાનને ઘણી ચિંતા થઈ. નાટોરના રાજા રઘુનંદન નવાબના દિવાન હતા. નવાબની આજ્ઞાથી રઘુનંદનના મોટા ભાઇ રાજા રામજીવને સીતારામ ઉપર ચઢાઇ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને તેના હાથ નીચેના સાહસિક સેનાપતિ દયારામ રાયે એ કાર્ય સિદ્ધ કરવાની યુક્તિ બતાવી. બંગાળી બંગાળીની વિરુદ્ધ લડાઇ કરવાને ખડા થયા. હિંદુ હિંદુનું અપમાન અને સર્વનાશ કરવાને ઉદ્યુક્ત થયા અને આ ઉદ્યોગ સર્વ પ્રકારે સફળ થયો. રાજા રામજીવને સન્મુખ લડાઇ કરવાનો વિચાર છોડી દઇ સીતારામના સેનાપતિ મેનાહાતીને ચતુરાઇથી પકડવાનો ઉદ્યોગ કરવા માંડયો. આ ચેષ્ટા સફળ થઇ. શત્રુઓએ શસ્ત્રહીન સેનાપતિ મેનાહાતીને ભાલાના ઘાથી વિંધી નાખ્યો, પોતાના દેશી ભાઇઓના પ્રપંચથી મેનાહાતી માર્યો ગયો. રાજા સીતારામ પોતાના આજ્ઞાંકિત સેવકના મૃત્યુથી ઘણા દુઃખિત થયા. તેમણે પુનઃ યુદ્ધની તૈયારી ન કરતાં શત્રુના હાથમાં આત્મસમર્પણ કર્યું. કેટલાક ઇતિહાસકારો લખે છે કે, નવાબની સેનાએ ચારે તરફથી સીતારામને ઘેરી લીધો હતો. ગમે તેમ હો, પણ સીતારામ નવાબના

લશ્કરના તાબામાં ગયો એ વાત તો નક્કીજ. નવાબનો સેનાપતિ સીતારામને કેદ પકડી નવાબની પાસે લઇ જતો હતો તે વખતે રસ્તામાંજ સીતારામે પોતાના હાથમાંની વિંટીમાંનો હીરો ચૂસી આત્મઘાત કર્યો. પૂર્ણયૌવનમાં આ પુરુષસિંહ સ્વેચ્છાથી અનંતતામાં લીન થઈ ગયો. કેટલાક ઇતિહાસકારો એમ કહે છે કે, મુર્શીદાબાદના કારાગૃહમાં સીતારામે હીરો ચૂસી આત્મઘાત કર્યો હતો.

રાજા સીતારામે જેસોર જીલ્લામાં અનેક સ્થળે મોટાં મોટાં જળાશયો ખોદાવ્યાં હતાં. વળી તેણે અનેક દેવમંદિરો બંધાવી પોતાની પ્રભુભક્તિનો પરિચય કરાવ્યો હતો. મહમુદપુરનો કિલ્લો તેમની કીર્તિનો એક મહાન અને અચળ સ્તંભ છે. તેમની આજ્ઞાથી મોટા મોટા ચતુર કારીગરો આ કિલ્લામાં આવી અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્રો તૈયાર કરતા હતા. ઢાકાના કારીગરો ઉત્તમ પ્રકારની તોપો બનાવતા હતા. આ તોપોથી મહમુદપુરના કિલ્લાની કીર્તિ ચારેકોર પ્રસરી ગઇ હતી. રાજા સીતારામનું બંધાવેલું કૃષ્ણસાગર આજે પણ જેસોર જીલ્લામાં સૌથી મોટું જળાશય છે. સીતારામના શાસનકાળમાં મહમુદપુરમાં અતુલ સંપત્તિ અને ઉચ્ચ ગૌરવ કેંદ્રિત થયાં હતાં. આજકાલની મહાનગરી કલકત્તા, એ સમયે સિંહ, વાઘ આદિ અનેક હિંસક પશુઓથી ભરપૂર હતી અને હાલના રાજ્યકર્તા અંગ્રેજ લોકો તે સમયે બંગાળામાં સાધારણ વેપારીતરીકે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા.

૨૨—બે હરવંશી ક્ષત્રિય વીરો

ઓગણીસમી શતાબ્દીનો અંતકાળ સમીપ આવ્યો છે. ધીમે ધીમે ભારતવર્ષનાં અનેક સ્થાનોમાં બ્રિટિશ શાસનની જડ ચોંટવા લાગી છે. બ્રિટિશ કંપની ધીમે ધીમે વ્યાપારની સાથે રાજખટપટમાં પણ ચંચુપાત કરતી જાય છે. માર્કિવસ ઑફ હેસ્ટિંગ્સ ભારતની રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવે છે. એના શાસનથી પિંઢારાઓનું અધઃપતન થયું છે. નેપાળના પહાડી પ્રદેશમાં બ્રિટિશોની વિજયિની શક્તિનો પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો છે. મરાઠાઓનું પરાક્રમ દબાઈ ગયું છે. ભારતવર્ષની ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ, એ સર્વ દિશામાં બ્રિટિશસામ્રાજ્ય પ્રસરી ગયું છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૦ ના વર્ષનો શ્રાવણ માસ ચાલે છે. મહારાજા કિશોરીસિંહ કોટાના રાજસિંહાસનપર બેઠા છે. નગરમાં સર્વત્ર આનંદોત્સવ ફેલાઈ રહ્યો છે. હાથી ઘોડા વગેરેને સુસજ્જ કરીને રાજસભાની એક બાજુએ ખડા કરવામાં આવ્યા છે. એક તરફ ઘોડેસ્વાર સેના ખડી છે. મહારાજા કિશોરીસિંહે સુશોભિત સભાભુવનમાં રત્નજડિત સિંહાસનપર આરૂઢ થઈ ગવર્નર જનરલના પ્રતિનિધિ આગળ રાજધર્મનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. હરવંશી રાજપૂતોના જયધ્વનિથી પુણ્યભૂમિ હરવતી ગુંજી રહી છે.

પરંતુ આ આનંદ વધુ વખત નભ્યો નહિ. માંહોમાંહે વિરોધ વધી પડ્યો. રાજાને પોતાના મુખ્ય પ્રધાન જાલિમસિંહની સાથે તકરાર થઈ. જાલિમસિંહ કિશોરીસિંહના પિતા ઉદયસિંહનો માનીતો પ્રધાન હતો. રાજ્યનો ઘણોખરો કારભાર તેનાજ હાથમાં હતો. આ રાજા અને પ્રધાન વચ્ચે વૈમનસ્ય થતાં બંને એકબીજાનો નાશ કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં જાલિમસિંહની સેના એક નાની સરખી નદીના તટપર થઈ મહારાવ કિશોરીસિંહને પરાજિત કરવાને માટે જતી જણાઈ. નદીનો તટ ઉંચો હતો. આ ઉંચી ભૂમિપર

થઈને પ્રાયઃ આઠહજાર માણસો જતાં હતાં. તેમની પાસે વીસ તોપો હતી. પરંતુ તેઓની ગતિ એકદમ રોકાઈ ગઇ. તેમનાપર ગોળીનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. આથી ઘણા માણસો ઘાયલ થયા. અનેક માણસો સદાને માટે ત્યાં સૂતા. જાલિમસિંહના માણસોએ જે તરફથી ગોળી આવતી હતી, તે તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી તો તેમને થોડે દૂર એક ઉંચી ટેકરી ઉપરથી બે માણસો ગોળીબાર કરતા જણાયા. તેમાંનો એક માણસ બંદુક ભરી આપતો હતો અને બીજો તેને ફોડતો હતો. એક તરફ આઠ હજાર માણસો અને વીસ તોપો છે અને બીજી તરફ કેવળ બે વીરપુરુષો છે. છતાં આ બે માણસોએ એ પ્રચંડ સૈન્યની ગતિ રોકી છે ! આ બે વીરોના મારથી એ વિશાળ સેના ગભરાઇ ઉઠી છે ! આ બંને વીરો મહારાવ કિશોરીસિંહના સૈનિક અને પુણ્યભૂમિ હરવતીના હરવંશી ક્ષત્રિય છે અને પ્રચંડ સૈન્યની સામે અપૂર્વ વીરતાથી સ્વામીભક્તિનો પરિચય કરાવી રહ્યા છે.

હવે જાલિમસિંહના સૈનિકોએ આ ઉભય વીર પુરુષોની સામે બે તોપો ગોઠવી; પરંતુ તેઓ તોપને બદલે બંદુકનો ગોળીબાર કરવા લાગ્યા. આથી ઉભય વીરો ઘાયલ થયા; છતાં તેઓ પણ હજી જાલિમસિંહના માણસોપર ગોળી છોડયાજ કરતા હતા. તેમના ગોળીબારથી પોતાના અનેક માણસો મરવા છતાં પણ તેમની અસાધારણ વીરતા અને સાહસ જોઇને તેમને જીવિત રાખવાની ઇચ્છા જાલિમસિંહને થઈ. તેણે તરતજ પોતાના સૈનિકોને બંદુક નહિ ચલાવવાની અને આ બે યુવકોની સામે માત્ર બેજ માણસોએ લડવાની આજ્ઞા કરી. આ આજ્ઞા સાંભળી બે રોહિલા સૈનિકો તેની સામે લડવાને ગયા; પરંતુ હરવંશી વીરોના શરીરમાંથી રુધિર વહી જવાથી તેમની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઇ હતી. એટલે હવે તેઓ એ બે રોહિલાની ગતિ રોકી શકયા નહિ અને શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરતા કરતા તેઓ નીચે પડી ગયા, ત્યાંથી પુનઃ ઉઠી શકયા નહિ. આ પ્રમાણે એ બે હરવંશી વીરોએ ધીરજપૂર્વક આત્મબલિદાન આપી ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં અસાધારણ તેજસ્વિતા દર્શાવી આપીને પોતાની જન્મભૂમિને ઉજ્જવલ કરી હતી.

૨૩—દાનવીર શિલાદિત્ય

જેમણે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ વાંચ્યો છે અને જેમણે ભારતના પ્રાચીન ઐતિહાસિક ચરિત્રોનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેઓ પ્રાચીન સમયના ભારતવાસીઓની કીર્તિ સારી પેઠે જાણે છે. ભારતવાસીઓની કીર્તિ કેવળ યુદ્ધમાંજ સમાપ્ત થઈ નથી. પરંતુ જ્ઞાન, સત્યનિષ્ઠા અને દાનશીલતા આદિ અનેક ગુણો માટે તેઓ ભૂમંડળમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. જે પ્રમાણે પ્રતાપસિંહ અને શિવાજી આદિ મહાન યોદ્ધાઓ ભારતવર્ષમાં થયા છે, તેમ શંકરાચાર્ય અને બુદ્ધ જેવા મહાજ્ઞાનીઓ અને શિલાદિત્ય જેવા દાનવીરો પણ આ ભૂમિમાં પેદા થયા છે.

ઈસ્વીસનની સાતમી શતાબ્દીમાં જ્યારે મહારાજા હર્ષવર્દ્ધન શિલાદિત્ય કાન્યકુબ્જના સિંહાસનપર બેસી પૂર્વ અને પશ્ચિમભાગનાં અનેક રાજ્યોપર પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી રહ્યા હતા, જ્યારે મહાવીર દ્વિતીય પુલકેશી પોતાના અસાધારણ બાહુબળથી મહારાષ્ટ્રની સ્વાધીનતાનું સંરક્ષણ કરી રહ્યા હતા, જે વખતે ચીન દેશનો સુપ્રસિદ્ધ વિરક્ત પરિવ્રાજક હુએનસંગ નાલંદાના બૌદ્ધ મહાવિદ્યાલયમાં શીલભદ્રની ચરણછાયામાં બેસી ભારતવાસીઓની અપૂર્વ વિદ્યાનું શિક્ષણ લેતો હતો, તે વખતે મહારાજ શિલાદિત્યે ગંગા—યમુનાના સંગમસ્થાન, હિંદુઓના પવિત્ર તીર્થ પ્રયાગ નગરીમાં એક મહોત્સવ કર્યો હતો. પાંચ—છ ચોરસમાઇલ જેટલી ભૂમિમાં આ મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો. ચિરકાળથી આ ભૂમિ 'સંતોષક્ષેત્ર'એ નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. સંતોષક્ષેત્રનો ઉત્સવ ભારતવર્ષમાં એક પ્રધાન બનાવ ગણાતો આવ્યો છે. પ્રાચીન સમયથી ચાર હજાર ફીટના પરિધમાં ગુલાબના છોડની વાડ બનાવી તેની વચ્ચે મોટાં મોટાં મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. આ મકાનોમાં સુવર્ણ—ચાંદીના અલંકારો, સુતરાઉ, રેશમી તથા જરીનું કાપડ, એવા એવા અનેક પ્રકારના

કિંમતી પદાર્થો ભરેલા હતા. આ સ્થાનની નિકટ અનેક ભોજનાલયો બજારની પેઠે હારબંધ બંધાવવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રત્યેક ભોજનાલયમાં એક ટંકે પ્રાયઃ એક હજાર પુરુષો જમતા હતા. ઉક્ત ઉત્સવ આજ સ્થળે થતો હતો. ઉત્સવની પૂર્વે ઘણા દિવસથી ઢંઢેરો પીટાવવામાં આવતો હતો; અને પ્રાચીન સમયથી બ્રાહ્મણ, શ્રમણ, આશ્રયહીન, દુઃખી, પિતૃહીન, માતૃહીન તથા નિર્ધન માણસોને ત્યાં દાન લેવાને માટે બોલાવવામાં આવતાં હતાં. મહારાજા શિલાદિત્ય પોતાના ખંડીઆ રાજાઓની સાથે મહોત્સવના દિવસોમાં ત્યાં જતા હતા. ખંડીઆ રાજાઓમાં વલ્લભી રાજ્યના સ્વામી ધ્રુવપતિ અને આસામના રાજા ભાસ્કરવર્મા મુખ્ય હતા. આ ઉભય રાજાઓ તથા મહારાજા શિલાદિત્યની સેના સંતોષક્ષેત્રની ચારે તરફ છાવણી નાખીને પડતી હતી. પશ્ચિમભાગમાં અનેક અભ્યાગતો પોતાના ડેરા-તંબુ નાખતા હતા. ત્યાં અસંખ્ય માણસો એકત્રિત થવા છતાં ઉત્તમ પ્રબંધ જાળવવામાં આવતો હોવાથી પ્રજાને કોઇ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ સહન કરવો પડતો નહોતો. દાન આપવાને માટે આણેલાં દ્રવ્યને દુષ્ટ લોકો લૂંટી ન જાય એટલા માટે ચારે તરફ લશ્કરનો પહેરો રહેતો હતો. આ ક્ષેત્ર ગંગા-યમુનાના સંગમસ્થાનથી બરાબર પશ્ચિમદિશામાં આવેલું હતું. શિલાદિત્ય પોતાની સેના સાથે ઉત્તરદિશામાં છાવણી નાખી રહેતા હતા. ધ્રુવપતિ પશ્ચિમદિશામાં અને અભ્યાગત લોકો મધ્યભાગમાં છાવણી નાખી રહેતા હતા. ભાસ્કરવર્માની સેના યમુનાના દક્ષિણતટપર રહેતી હતી.

ઉત્સવનો આરંભ મોટી ધામધૂમ સાથે કરવામાં આવતો હતો. શિલાદિત્ય બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા હતા, તોપણ તેઓ હિંદુધર્મની અવગણના કરતા નહોતા. તેઓ બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ(બૌદ્ધ સાધુ)ને આદરસહિત બોલાવતા અને બુદ્ધની મૂર્તિ તથા હિંદુઓના દેવોનું સન્માન કરતા. પહેલે દિવસે પવિત્ર મંદિરમાં બુદ્ધની મૂર્તિ સ્થાપિત કરવામાં આવતી હતી. આ દિવસે સર્વથી અધિક મૂલ્યની વસ્તુઓ વહેંચવામાં આવતી હતી તથા અતિથિ-અભ્યાગતોને સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરાવવામાં આવતું હતું. બીજે દિવસે વિષ્ણુની અને ત્રીજે દિવસે શિવની મૂર્તિ સુંદર મંદિરમાં પધરાવવામાં આવતી હતી. પહેલે દિવસે જેટલું અન્ન વહેંચવામાં આવતું હતું તેનાથી અર્ધું અન્ન બીજે અને ત્રીજે દિવસે વહેંચ-

વામાં આવતું હતું. ચોથા દિવસથી દાન આપવામાં આવતું હતું. વીસ દિવસ સુધી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણને, દશ દિવસ સુધી હિંદુ અને બૌદ્ધ દેવતાઓના પૂજારીને અને બીજા દશ દિવસસુધી પરિવ્રાજક, સંન્યાસી આદિને દાન આપવામાં આવતું હતું. તે સિવાય ત્રીસ દિવસ સુધી દરિદ્ર, નિરાશ્રય, પિતૃહીન, માતૃહીન તથા બંધુહીન પુરુષોને દાન આપવામાં આવતું હતું. બરાબર પંચોતેર દિવસ સુધી આ ઉત્સવનું કામ ચાલતું હતું. છેલ્લે દિવસે મહારાજા શિલાદિત્ય પોતાનાં બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો અને રત્ન-જડિત સુવર્ણના અલંકારો તથા મોતીના હાર વગેરે સર્વ વસ્તુ-નો ત્યાગ કરીને ભિક્ષુકનો વેશ ધારણ કરતા હતા. આ સર્વ વસ્તુ-ઓ દરિદ્ર મનુષ્યોને આપી દેવામાં આવતી હતી. તે દિવસે મહારાજા શિલાદિત્ય ભિક્ષુકના વેષમાં બન્ને હાથ જોડી ગંભીર સ્વરથી કહેતા હતા કે "આજે સંપત્તિની રક્ષા કરવાની સર્વ ચિંતા દૂર થઈ ગઈ છે. આ સંતોષક્ષેત્રમાં આજે હું મારી સર્વ સંપત્તિનું દાન દઈને નિશ્ચિંત થયો છું. મનુષ્યના કલ્યાણને માટે-અર્થાત્ આ પ્રકારે દાન આપવાને માટે હું હવે પછી સંપત્તિનો સંચય કરીશ." આ રીતે 'પુણ્યભૂમિ પ્રયાગના સંતોષક્ષેત્રમાં ઉત્સવ થતો હતો. મહારાજા શિલાદિત્ય મુક્ત હસ્તે પ્રાયઃ સર્વસ્વ દાનમાં આપી દેતા હતા. રાજ્યરક્ષા અને વિદ્રોહ-દમનને માટે કેવળ હાથી, ઘોડા અને શસ્ત્રોજ બાકી રહેતાં હતાં.

હિંદુઓના પવિત્ર તીર્થ પ્રયાગમાં ચીન દેશનો પરિવ્રાજક હુએનસંગ આવો મહોત્સવ જોઈને અતિ પ્રસન્ન થયો હતો. આવા આવા મહોત્સવો કરીને ભારતવર્ષના પ્રાચીન સમયના રાજાઓ કૃતાર્થ થતા હતા. જો કે રાજાઓ પુણ્યસંચયને માટે આવા મહો-ત્સવો કરતા હતા, તોપણ એની સાથે રાજનૈતિક વિષયને પણ થોડો સંબંધ રહેતો હતો. તે વખતમાં સર્વ રાજાઓ, વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને વિરક્ત શ્રમણોના અંકુશમાં હતા. તેમને આ ઉભય સમૂહની સંમતિ અનુસાર રાજ્યશાસનનું કાર્ય ચલાવવું પડતું હતું. બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો કોઈપણ પ્રકારે અસંતુષ્ટ ન થાય અને તેઓ સદા-સર્વદા રાજ્યનું કલ્યાણ ઇચ્છે, એવી નીતિરીતિથી વર્તીને રાજાઓ નિરંતર તેમને પ્રસન્ન રાખતા હતા. આથી બ્રાહ્મણ શ્રમણો પણ ઉન્નતિના ઉપાય રાજાને સૂચવતા હતા અને તેથી રાજકારભાર સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલવાનેલીધે લોકો પણ રાજાને દેવસમાન

માનતા હતા. આ પ્રકારે ભારતના પ્રાચીન રાજાઓ ઉચ્ચકોટીના વિરક્ત જ્ઞાનીઓના અંકુશમાં રહીને સર્વ લોકોની પ્રીતિ સહજે મેળવી શકતા હતા.

શિલાદિત્યની આ દાનપ્રણાલીથી તેમનો પ્રભાવ એટલો બધો વધી ગયો હતો કે કોઇ માણસ તેમની સામે મસ્તક ઉંચકી શકતો નહોતો. આધુનિક સમયમાં શિલાદિત્ય જેવા નહિ તોપણ સમયના પ્રમાણમાં અસાધારણ ઉચ્ચ કોટીના કોઈ કોઇ દાનેશ્વરી અમેરિકા ઇ૦ પ્રદેશોમાં જન્મે છે. ભારતને એવા દાનેશ્વરીઓની અને કુશળ નિઃસ્વાર્થી આત્માઓની તથા સાચા જીવનમુક્તોની દોરવણીની હાલ બહુ જરૂર છે; પણ તે દેશકાળાનુસાર આવશ્યકતા સમજી વર્તનારાઓનીજ; નહિ કે માત્ર બ્રહ્મભોજન, જ્ઞાતિભોજન અને તીર્થદાનમાં તથા ભર્યામાં ભરનારાઓની કે જ્ઞાન-ભક્તિ-ભેખ-રાષ્ટ્રસેવા-ઇ૦ને નામે સ્વાર્થ સાધનારાઓની!

૨૪—ક્ષમાવીર ભાઈ મધુ

આ સમયમાં ઘણા ઠેકાણે અરાજકતા, કાંગ્રેસ, ... હિંસા, ઉપર ઉપરનાં રોગ મળવામાં ફુલ્યા ફાલ્યા છે, પરંતુ જીવનનું ખરું કર્તવ્ય બજાવનારા ભાગ્યે જ છે. અમે અહીં શીખ કોમની 'ક્ષમા'નું જ્વલંત વર્ણન કરીએ છીએ.

પંજાબનો ઇતિહાસ અનેક રસકથાઓથી ભરપૂર છે, એમ ત્યાંના રાજા અને શૂરવીરોનો ઇતિહાસ સમાન ગાજે છે, તેમજ ત્યાંની પ્રજાનો ઇતિહાસ પણ રસમયપૂર્ણ છે. પંજાબની ઉત્પત્તિ અને ખરી ક્ષત્રીય જાતિ ... ઉન્નતિ અને પડતી થઈ છે. આમાંના આર્યમહાપુરુષોનું પ્રથમ લીલાસ્થાન પણ પંજાબ છે. અને હિંદુઓનું પતન પણ પંજાબમાં શિખર પામ્યું છે! આ દેશનાં બીજાં હિંદુ રાજ્યો ઘણા સમયથી પડી ચૂક્યાં હતાં; પરંતુ વીરકેસરી રાજા રણજિતસિંહે પોતાનું વિશાળ રાજ્ય, પોતાના જીવનપર્યંત અંગ્રેજ સત્તાના હાથમાં જતું બચાવી રાખ્યું હતું. ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની ઇચ્છા તો જીવીજ હતી કે, એ રાજ્ય પણ લઈ લેવું; પરંતુ રાજા રણજિતસિંહના જીવતાં તેમ બનવું અશક્ય હતું અને તેથીજ સંધિઓ કરવી પડી, પરંતુ એ વીર મહારાજાના મરણ પછી લૉર્ડ ડેલહૌસીએ તે રાજ્ય પણ ખાલસા કર્યું અને બાળક રાજા દિલીપસિંહ સપૈસા—કરોડો રૂપિયાનો ખજાનો ધરાવવા છતાં દેવાળીઓ થઈ વિલાયતમાં મરણ પામ્યો! તે પોતાની ઇચ્છાથી કે બીજાની ઇચ્છાથી પણ ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલ્યો!

શીખ લોકો માત્ર લડાઇમાંજ વીર હતા એમ નથી. તેઓના હૃદયમાં કોમળ વૃત્તિ તેમ ક્ષમાનો પણ અદ્ભુત ભાવ હતો. યોદ્ધાઓને લાયકની કઠોરતા સાથે બ્રાહ્મણોને યોગ્ય ધાર્મિક જુસ્સો પણ તેમનામાં હતો. ધર્મરક્ષાને માટે તેઓ દેહત્યાગ કરવાનું પણ ચૂક્યા નથી. "ગુરુજીની ફતેહ" કહીને તેઓ કેસરિયાં કરતા હતા. તેઓનો ઇતિહાસ ઘણો રસમય, શિક્ષામય અને વીરરસથી ભરપૂર છે.

શીખ લોકોની ધર્મપ્રિયતા અને અતિથિસત્કારની યોગ્યતા હદપાર પ્રશંસા પામી છે. આ સઘળા ગુણોથી ભરેલાં, ઉદાહરણો સઘળાં કાંઈ પ્રકટ થયાં નથી. જે થોડાક પુરુષોનાં ઉદાહરણો મળી આવે છે, તે એટલા મહત્ત્વનાં અને ઉત્તેજક છે, કે જગતની સઘળી અવસ્થામાં અને સઘળા સમયમાં તે ઉદાહરણો અનુકરણ કરવા યોગ્ય ગણાશે!

અમે મહારાજા હરિશ્ચંદ્રની સત્યનિષ્ઠા, મહાવીર કર્ણની દાનવીરતા, રંતિદેવનું આતિથ્ય, મહારાજા શિબિની આશ્રિત-રક્ષા અમારા ધર્મ ગ્રંથોમાં વાંચી છે, તેઓનાં ઉદાહરણ ભારતવાસીઓ ભૂલે તેમ નથી. તેઓના જેવા મહાપુરુષ થવાને માટે અનેક ભારતવાસીઓ જીવનસુધી તપસ્યા કરે છે; પણ જેમણે એ યોગ્યતા સિદ્ધ કરી છે, તેઓનો ઈતિહાસ કોણ જાણે છે? અમારા દેશની અધમ અવસ્થા હોવા છતાં પણ અનેક હરિશ્ચંદ્ર, કર્ણ, રન્તિદેવ અને શિબિરાજા ભારતવર્ષમાં પાક્યા છે; અને એવો પણ વખત આવશે કે જ્યારે તેઓનાં ગુણગાનવડે જગત પ્રકાશી ઉઠશે. કેમકે અમે આર્ય સંતાનોએ જીવનનો એજ ઉદ્દેશ માન્યો છે. અમે પરમાર્થ, દયા અને ધર્મનીજ રક્ષા ચાહીએ છીએ. અમે કપટી, પાપી કે પ્રપંચી નથી. અમે પારકાં હૃદયોને બાળનાર નથી. અમે જગતને સુખી થયેલું જોવા ઇચ્છીએ છીએ. કહો, જગતની જાતિઓમાં અમારા જેવો કોણ ઉદ્દેશ રાખે છે? અમારી પેઠે ગમે તેવી દુઃખી-દરિદ્રી અવસ્થામાં પણ ઈશ્વરનોજ આધાર રાખી કોણ શાંત રહેનાર છે?

મહારાજા શિબીએ જેમ પોતાના પુત્રનું બલિદાન આપી પોતાના અતિથિને તૃપ્ત કર્યો હતો, તેમ શીખ વીર ભાઈ મધુએ પણ પ્રિય પત્નીનું બલિદાન આપી અતિથિની સેવા કરી હતી. તેની એ વાર્તા જેટલી હૃદયદ્રાવક છે, તેટલીજ બોધદાયક અને મધુર છે. શીખ લોકો આજે પણ એ વાત આનંદપૂર્વક યાદ કરે છે. કારણ કે જગતમાં "ક્ષમા"ની પરાકાષ્ઠા ભાઈ મધુએ શીખવી છે.

એક દિવસ સંધ્યાસમય પછી મધુ દિવસના ઘણા પરિશ્રમ પછી પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્ની સાથે બેઠો હતો. પતિભક્ત પત્ની પણ થાકેલા પતિને જમાડ્યા પછી તેના પગ દાબતી બેઠી છે. રાત્રિ ઘણી ભયંકર હતી. આકાશમાં કાળાં વાદળાં ચડી આવી ઉઠ્યાં પવન જોસભેર વાવા લાગ્યો. વચમાં વચમાં પવનના સખત ઝપાટા તે નાના ઘરનાં બારણાં ઠચમચાવી મૂકતા હતા. એટલામાં

મુસળધાર વરસાદ પડ્યો! બહાર ઘોર અંધકાર હતો. પતિ–પત્ની સુખે વાતચીત કરતાં હતાં, એટલામાં બહારથી કોઈએ બારણાં ખખડાવ્યાં, અને શબ્દ સંભળાયો કે "અંધકારમાં કાંઈ સૂઝતું નથી. ભાઈ! હું દુઃખી મુસાફર છું, ભૂલો પડ્યો છું, રાતવાસો રહેવા ચાહું છું, દયા કરીને આશ્રય આપો ભાઈ!"

એ શબ્દો કાને પડતાંજ દયાળુ દિલના ભાઈ મધુએ પથારી-માંથી છલંગ મારી બારણું ઉઘાડી દીધાં. તે મુસાફર ઘરમાં આવ્યો. પતિ–પત્નીએ માનપૂર્વક તેને બેસાડ્યો અને રાતેજ રસોઈ બનાવી-ને જમાડ્યો. પછી ઝેડેના ઘરમાં તેને પથારી કરી આપી. મુસાફર ત્યાં નિરાંતે સૂતો.

નિર્વિઘ્ને રાત વીતી અને વહાણું વાયું. એ મુસાફર એક લૂંટારો હતો, પણ એ વાત ભાઈ મધુ જાણી શક્યો નહિ. કેમકે તેણે ગૃહસ્થ શીખ જેવો પોષાક પહેર્યો હતો. પ્રાતઃકાળે મધુ, શય્યામાંથી ઉઠ્યા પછી ઘરકામમાં ગુંથાયો. પેલો મુસાફર બિછાનામાંથી ઉઠ્યા પછી ભાઈ મધુની પાસે જવાની રજા માગી. ઘેર આવેલો પરોણો જમ્યાવગર જાય એ મધુને ઠીક લાગ્યું નહિ. તે પોતાનો ધર્મ સમજતો હોવાથી તેણે કહ્યું કે, મહાશય! થોડી વાર થોભો, આહાર કરીને જજો. મધુએ ઘણો આગ્રહ કરવા-થી મુસાફરે કહ્યું કે, તમારો આટલો બધો આગ્રહ છે તો થોડીક રોટી બનાવી આપો. તે લઇ હું રસ્તે પડીશ. કેમકે ઘણું ઉતા-વળનું કામ છે. મધુની ભોળી અને ભલી પત્ની ઉતાવળે રોટલી કરવામાં ગુંથાઇ અને મધુ બજારમાં શાક લેવા ગયો.

લૂંટારા મુસાફરે જોયું કે ઘરમાં બીજું કોઈ નથી અને મધુની સ્ત્રીના શરીર ઉપર કિંમતી ઘરેણાં છે. આવું જોઇને લૂંટારા મુસાફરનું મન ભ્રમિત થયું! તેણે તે સ્ત્રીના કટકે કટકા કરી નાખ્યા અને શરીર ઉપરનાં બધાં ઘરેણાં કાઢી લઇને ચાલતો થયો!

તે ઉતાવળે ચાલ્યો જતો હતો, એટલામાં રસ્તામાં ભાઇ મધુ મળ્યો. તેની નજર ચૂકાવવા લૂંટારા મુસાફરે ઘણી યુક્તિ કરી, પણ મધુએ તેને જોતાંજ સત્વર તેની પાસે જઇ પોતાને ઘેર લઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો. લૂંટારાએ ઘણાં બહાનાં કર્યાં, પરંતુ મધુ તેનો હાથ ઝાલી પોતાના ઘર તરફ ખેંચવા લાગ્યો. મધુને એમજ થયા કરતું હતું કે "બિચારો મુસાફર! ઉતાવળને લીધે જમવાનું જતું કરી ચાલ્યો જાય છે! બિચારો ઘરમાં એકલો બેસી રહેતા શરમાયો હશે!" મુસાફરે ઘેર પાછા આવવા વારંવાર ના

કહી; પરંતુ મધુએ પોતાની ગરીબ ઘરની રોટી સ્વીકારવાનો ઘણોજ આગ્રહ કર્યો. અને કાંડુ છોડયું નહિ, તેથી લાચાર બનીને મુસાફર કંપતો કંપતો તેને ઘેર આવ્યો.

ઘરમાં પ્રવેશ કરતાંજ ભાઈ મધુએ પોતાની વહાલી પત્નીના કટકા જોયા! તેનું સુંદર શરીર લોહીથી ખરડાયલી જમીનપર કટકા થઇ પડેલું જોયું! પ્રિયતમાનાં જે ચંચળ નેત્રોથી તેને સ્વર્ગીય આનંદ થતો હતો, તેજ નેત્રો અત્યારે બિહામણાં થઇ પડ્યાં હતાં! વાચક! પોતાની પ્રાણપ્રિયાની આવી ભયંકર સ્થિતિ જોઇ કયો પુરુષ સ્થિર રહી શકે? કયો મહાપુરુષ ગુસ્સાને રોકી શકે? પુરુષ હૃદયની લાગણીઓને દબાવી શકે? અને કયો પુરુષ છલકાઇ જતાં આંસુઓને રોકી શકે? પરંતુ તે ક્ષમાની મૂર્તિ, ભાઇ મધુએ માત્ર "ઇશ્વરની ઇચ્છા" એટલાજ શબ્દો કહ્યા, જો કે તેના હૃદયમાં સખત આઘાત થયો હતો, પરંતુ તેણે ધૈર્ય, ક્ષમા અને દયા ધારણ કર્યા હતાં. પેલા ધ્રૂજતા મુસાફરને પોતાને હાથે રોટલી–શાક બનાવી આપીને ભોજન કરાવ્યું અને એક પણ શબ્દ કહ્યો નહિ. કલેશનાં સામાન્ય ચિહ્ન પણ તેના ચહેરા ઉપર જણાયાં નહિ! કહો વાચક! આટલી ધીરજ અને ક્ષમાનાં દૃષ્ટાન્ત આપણા જગતમાં શોધીને પણ કેટલાં મળી આવશે?

મધુની આટલી બધી ઉદારતા અને ક્ષમા જોવાથી પાષાણ જેવા હૃદયવાળા લૂંટારા મુસાફરનું મન પીગળી ગયું. પાપના પશ્ચાત્તાપથી તેનું હૃદય બળવા લાગ્યું. છેવટે તેણે બે હાથ જોડી મધુ પાસે ક્ષમા માગી અને પોતાને તેના ગુરુ પાસે લઇ જવા આગ્રહ કર્યો. મધુ તેની ઉત્કટ ઇચ્છા જોઇને તેને ગુરુ પાસે લઇ ગયો. ગુરુએ બધી વાત સાંભળી અને લૂંટારા મુસાફરના મનનું આવું પરિવર્તન થયેલું જોઇ તેને ગુન્હાની ક્ષમા કરી અને તેને શીખ ધર્મની દીક્ષા આપી. તે લૂંટારાએ તેજ વખતે, પાપકર્મ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ બનાવ શીખ લોકોના છઠ્ઠા ગુરુ હરગોવિંદના વખતમાં બન્યો હતો.

વાચક! પાપીને પાપકર્મથી છોડાવવા માટે મહાપુરુષોએ સહન કરવું જોઇએ, અને નુકસાન પણ વેઠવું જોઇએ. ભાઈ મધુના ઉદાહરણથી આપણા સ્વધર્મી માનવબંધુઓ કાંઇ પણ શીખશે તો ઘણોજ ફાયદો થશે. "ભૂલી જાઓ અને ક્ષમા કરો" એ કહેવત ખરી છે. તે પ્રમાણે વર્તવું એજ સજ્જનનું કામ છે.

૨૫—સ્વામીભક્ત-વીર જવાનસિંગ

રાજપૂતાનામાં નાગોર નામનું એક શહેર છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપર મરાઠા લોકોએ તે ઉપર ચઢાઈ કરી હતી. તે સમયે ત્યાંના રાજા વિજયસિંહે તે શહેરનું ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષણ કર્યું હતું. તે એટલે સુધી કે તે મરાઠા એટલે "મરતાં સુધી હઠે નહિ" એવા લોકોને તેણે છ મહિના સુધી આગળ વધવા દીધા નહિ.

ત્યાર પછી તેણે પોતાના કેટલાક જાસુસોને બીજા રાજાઓ પાસે મોકલી વિનતિ કરી કે, મરાઠા લોકો આગળ આપણું સૈન્ય નભશે નહિ; માટે તમે તમારાં લશ્કર સાથે આવીને શત્રુઓને હાંકી કાઢવામાં મદદ કરો. આવું કહાવવા છતાં કોઇ પણ રાજા મદદે આવ્યા નહિ અને વિજયસિંહના વૈભવની ઇર્ષ્યા કરતા તમાશો જોવા લાગ્યા.

વિજયસિંહે એ સઘળું જાણ્યું. અંતે તેણે શત્રુઓના સૈન્ય વચ્ચે થઇને બીજા રાજાઓને મદદે બોલાવવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. કેમકે તેને લાગતું હતું કે તે રાજાઓને હું જાતે તેડવા જઇશ, તો મદદ કરવા આવશે. આથી વિજયસિંહે એક હજાર સાંઢણીઓ તૈયાર કરી. તે ઉપર સ્વારો બેસાડ્યા અને મધ્યરાત્રિના સમયે મરાઠાના લશ્કર વચ્ચે થઈ બિકાનેર ગયો. ત્યાંનો રાજા તેને મદદ કરવાને તૈયાર નહોતો; તેથી તેને દિલગીર થઈ પાછું જવું પડયું. ત્યાંથી તે જયપુર ગયો. ત્યાં ઇશ્વરસિંહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે તેને સ્પષ્ટ રીતે ના કહી નહિ. કારણ કે તે તેનો ગુપ્ત શત્રુ હતો. ઇશ્વરસિંહ પણ વિજયસિંહનો વૈભવ, રાજ્યવિસ્તાર આદિ જોઇને તેની ઈર્ષ્યા કરતો હતો અને તેનાથી ડરતો પણ હતો. આથી તે મનમાં એમ વિચારતો હતો કે, સુદૈવયોગે અત્યારે વિજયસિંહ આપણા હાથમાં આવ્યો છે તો તેને પકડી મરાઠાઓને સોંપી દઇ આપણું કામ કાઢી લીધું હોય તો ઠીક. આથી બહારથી મિત્રનો ડોળ કરીને તેણે વિજયસિંહના આવ્યા પછી

તરતજ તેની મુલાકાત કરી અને સત્કાર કરવા લાગ્યો.

વિજયસિંહના અનુયાયીઓમાં જવાનસિંગ નામનો એક રાજપૂત મુખ્ય સરદાર હતો. તેનાં લગ્ન જયપુરના એક સરદારની પુત્રી સાથે થયાં હતાં. તે જયપુરના સરદારને અને ઈશ્વરસિંહને ઓળખાણ હતી. ઈશ્વરસિંહ વિજયસિંહને પકડવા ધારે છે, તેથી બંને બાજુના અનેક વીરો માર્યા જશે; તેના ભેગો પોતાનો જમાઈ પણ માર્યો જશે; એવી બીકે તે સરદાર પોતાના જમાઈ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે, કોઈ પણ બહાને તમારે આ પ્રાણઘાતક સમયે ગેરહાજર રહેવું. તેના મનમાં એવું હતું કે, રાજાનું ગમે તેમ થાય, પણ પોતાનો જમાઈ બચી જાય, તો ઠીક.

જવાનસિંગને આ બાબતની ખબર પડતાંજ તેણે વિજયસિંહ અને ઈશ્વરસિંહની મુલાકાત સમયે હાજર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સસરાના કહેવાથી તેના એ નિશ્ચયમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થયો નહિ. આથી વધુ નહિ બોલતાં તે પોતાના સ્વામીને કોઈ પણ પ્રકારે બચાવવા માટે તેજ વખતે ઈશ્વરસિંહ પાસે જવા નીકળ્યો.

જે મકાનમાં વિજયસિંહ ઉતર્યો હતો, તેજ મકાન તરફ ઈશ્વરસિંહ આવ્યો અને બંનેની દૃષ્ટિ એક થઈ. પરસ્પર આલિંગન દીધું અને બંને એકબીજાને "ભાઈ" કહીને એકજ ગાદી ઉપર બેઠા. તે સમયે વિશ્વાસુ જવાનસિંગ પણ ત્યાં હાજર હતો. બન્ને રાજાઓ બેઠા પછી તે જયપુરના રાજાની પાછળ ગયો અને એકાએક તે રાજાના અંગરખાના એક છેડા ઉપર બેઠો.

રાજા ઈશ્વરસિંહે પાછળ ફરી જોયું અને પોતાના અંગરખા ઉપર કોણ બેઠું છે તે જોઈ કહ્યું કે, કેમ જવાનસિંગ! આજે પાછળ કેમ બેઠા? તમારી જગ્યા તો તમારા રાજાના જમણા હાથ તરફ છે.

જવાનસિંગે કહ્યું કે, મહારાજ! આજના પ્રસંગને માટે આમજ કરવાની જરૂર છે. પછી તેણે પોતાના રાજા તરફ ફરીને કહ્યું કે, મહારાજ! સ્વામી! આપ અહીંથી ઉઠીને ચાલતા થાઓ નહિ તો નાહક આપના પ્રાણ જશે.

જવાનસિંગને આજે કાંઈક અગત્યના સમાચાર મળ્યા છે, એમ સમજી વિજયસિંહ તરતજ ઉઠયો. એટલે ઈશ્વરસિંહે પણ ઉઠવાનો યત્ન કર્યો. પરંતુ તેનાથી ઉઠાયું નહિ. તરતજ તેણે વિજયસિંહને પકડવાની આજ્ઞા પોતાના સિપાહીઓને અને સરદારો

ને આપી. પરંતુ જવાનસિંગે અંગરખામાંથી છુપાવેલું ખંજર બહાર કાઢીને જયપુરના રાજાની છાતી સામું ઉગામ્યું અને બોલ્યો કે, મ્હારા સ્વામીને કંઇ પણ નુકસાન થયા વગર જવા દો, નહિ તો આ ખંજર તમારી છાતીમાં ભોંકી દઇશ.

એટલું કહીને તે પોતાના અનુયાયીઓ તથા વિજયસિંહ તરફ ફરીને બોલ્યો કે, તમે ઘોડા ઉપર સ્વાર થયાની ખબર મને આપો; એટલે હું પણ તરત તમારી પાછળ આવ્યો સમજજો. વિજયસિંહ ઘોડા ઉપર તો બેઠો; પણ નાસી ગયો નહિ. જવાનસિંગને ખબર આપી અને ઉઘાડી તલવારે જવાનસિંગના આવવાની વાટ જોતો ઉભો.

આ ખબર મળતાંજ જવાનસિંગે પોતાનું ખંજર મ્યાનમાં ઘાલી દીધું અને જયપુરના મહારાજાને નમીને પ્રણામ કર્યા.

જવાનસિંગની આવી સ્વામીભક્તિ જોઇ જયપુરના મહારાજાએ પણ ખુશી થઇ જઇને સામા નમીને સલામ ઝીલી અને કાંઈ પણ હરકત ન થાય તેમ તેને જવા દીધો. મહારાજાએ પોતાના સરદારો તરફ જોઇને કહ્યું કે, સરદારો! સ્વામીભક્તિનું આ કેવું ઉદાહરણ છે? જુઓ, એમના ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવાને કોની હિંમત ચાલશે વારૂ? જગતમાં સ્વામીભક્તિ પણ એક મોટો સદ્ગુણ છે અને દેવતાઓ પણ તેમના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે. જેણે જેનું લૂણ ખાધું છે, તે તેણે હલાલ કરવું જોઇએ. ક્ષુદ્ર પશુ–પક્ષીઓ પણ સ્વામીભક્તિ ચૂકતાં નથી; તો પછી મનુષ્યે જેનું અન્ન ખાધું છે, તેની ભક્તિ કરવાને શામાટે પછાત પડવું જોઇએ?

૨૬–રાજભક્ત–સરદાર ગુલાબસિંહ

આપણા દેશની, આપણી જાતિની અને આપણા કુળની અપ-કીર્તિ કરાવવી કિંવા કલંક લગાડવું એના કરતાં મૃત્યુ હજાર દરજ્જે સારૂં છે; એવો મનમાં નિશ્ચય કરવો, એ કાંઇ સાધારણ વાત નથી. સાધારણ મનુષ્યો જીવના જેટલી કોઇ પણ વસ્તુને વહાલી ગણતા નથી. અને જીવ બચાવવા માટે ગમે તેટલું દુઃખ અને અપમાન વહોરી લેવા તૈયાર રહે છે; પરંતુ અસાધારણ પુરુષો જેઓ વીર માતા–પિતાનાં સંતાનો હોય છે; જેઓને દેશનું, જાતિનું અને કુળનું અભિમાન હોય છે; તેઓ તો અપકીર્તિ કરતાં મૃત્યુનેજ પસંદ કરે છે. કેમકે અપકીર્તિ કરતાં જીવનને તેઓ તુચ્છ સમજે છે. જગતના ઇતિહાસમાં એક આપણો હિંદુસ્તાનજ દેશ એવો છે કે જ્યાં સત્ય, દયા, કીર્તિ, વીરતા, પરોપકાર અને સહિષ્ણુતા જેવી અમૂલ્ય વસ્તુઓ ડગલે ડગલે મળી આવે છે. આજે અમારા દેશના એક એવા પુરુષનું ચરિત્ર અર્પણ કરીએ છીએ.

ઉદેપુરનો મહારાણો પ્રતાપસિંહ એ અકબરનો મોટો શત્રુ હતો. એ સમયે રાણા પ્રતાપસિંહે પ્રસિદ્ધ રીતે બાદશાહ સાથે દુશ્મનાઈ કરી અને પોતાનું રાજ્ય છોડીને અરણ્યવાસ પસંદ કર્યો હતો. જેટલા દિવસ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું બની શક્યું, તેટલા દિવસ કર્યું; પરંતુ જ્યારે રાણાએ જોયું કે, હવે બાદશાહને શરણે ગયાવિના રાજ્ય રહેશે નહિ, ત્યારે રાજવૈભવને લાત મારી તે અરણ્યવાસી થયો! આ રાણાનાજ જેવા વિચારો ધરાવનાર બીજા હજાર–પાંચસો રાજપૂત વીરો હતા. તેમણે પણ મહારાણા પ્રતાપસિંહના જેવોજ ટેક રાખી તેમની પેઠે દુઃખ વેઠવાનું કબૂલ કર્યું, પણ સ્વતંત્રતા વેચી નહિ. રાજનિષ્ઠ સેવકોએ પણ અરણ્યમાં રાણાની સાથે રહી દુઃખ વેઠવા માંડ્યું. આ શૂરવીરોમાં ગુલાબસિંહ નામનો એક શૂરવીર સરદાર હતો. આ ગુલાબસિંહની અચલ રાજભક્તિ વિશેષ જાણવા જેવી છે.

રાણા પ્રતાપ પોતાના દુઃખને નહિ ગણતાં પોતાની સાથે રહેલા રાજપૂતોનું ક્ષેમકુશળજ તપાસતો હતો. "તમારી સ્થિતિ તેજ અમારી" એમ સમજી રાણાની સાથે રહેનારા વીરપુરુષોની માત્ર લાગણી રાખવાસિવાય રાણાના હાથમાં બીજું કાંઇ નહોતું, તેથી રાણાને દુઃખ થતું હતું. સાથે આવેલા મનુષ્યો પોતેજ પોતાનો ઉદરનિર્વાહ ચલાવતા અને રાણાજીને પોતાની ચિંતા ન રાખવી પડે તેજ પ્રમાણે વર્તતા હતા. સ્વામીભક્ત ગુલાબસિંહ પણ રાણાને કષ્ટ ન પહોંચે તેવી રીતે ઘણીજ સાવધાનીથી રાણાની સેવા-ચાકરી કરતો હતો. કંદ-મૂળ-ફળ વગેરે મેળવીને પોતાનો ઉદર-નિર્વાહ કરવો; શત્રુનાં માણસો મળી આવે તેમને લૂંટી લેવાં અને કોઇ હલ્લો કરે તો તેને રસ્તામાંથીજ હરાવી પાછો વાળવો, એ રાણા સાથેના પ્રત્યેક રાજપૂતનું કર્તવ્ય હતું. ગુલાબસિંહ એ સર્વ સૈનિકોનો ઉપરિ હતો. તેના અનેક સદ્ગુણોને લીધે તે સર્વ સૈનિકોમાં પ્રિય થઇ પડ્યો હતો અને પ્રતાપસિંહનો તો તે જમણો હાથજ હતો. રાણાની સઘળી હિંમત તેના ઉપરજ હતી.

અકબર બાદશાહને ચિંતા થઈ કે રાણા પ્રતાપ જેવા વીર પુરુષને કાં તો તાબે કરવો જોઇએ અને નહિ તો છેવટે તેની મૈત્રી પણ કરવી જોઇએ. બાદશાહ તરફથી વારંવાર પોતાના સલાહ-કારોની આ બાબત વિષે સલાહ લેવામાં આવતી હતી. સલાહ-કારો કહેતા કે "પ્રતાપસિંહનો જમણો હાથ ગુલાબસિંહ વશ થાય તો બસ છે; પણ પ્રતાપસિંહ કદાચ વશ થાય, પણ ગુલાબ-સિંહના મનને વશ કરવું અશક્ય છે." એટલું છતાં અકબર બાદશાહે પાંચસો પાંચસો સૈનિકોની બે-ત્રણ ટુકડીઓ જંગલમાં તપાસ કરવા રાખી હતી. એ ટુકડીઓને સૂચના આપી હતી કે, જંગલમાં ગમે તેમ ભટકવું અને વખત આવતાં પ્રતાપસિંહને તથા ગુલાબસિંહને પકડી લાવવા.

એક દિવસ અકબરશાહની એક ટુકડી અને ગુલાબસિંહના કેટલાક સિપાઇઓ એક ખીણ આગળ સામસામા થઇ ગયા. અકબરનું સૈન્ય ખજાનો લઇ જાય છે એવી શંકાથી ગુલાબસિંહના સિપાઇઓએ ખીણમાંથી બહાર નીકળી તેના ઉપર હલ્લો કર્યો. અહીં અકબર બાદશાહે પણ આજેજ હુકમ લખી મોકલ્યો હતો કે "ઘણા દિવસ થયા તમોને જંગલમાં મોકલ્યા છે, પરંતુ તમારાથી કાંઇ વળ્યું નહિ! પંદર દિવસમાં ધારેલું કામ થશે

નહિ તો તમને બધાને પાછા બોલાવી યોગ્ય શિક્ષા આવશે. તમારા અત્યારસુધીના કામથી બાદશાહ ઘણું થયા છે." બાદશાહનો આ હુકમ ત્રણે ટુકડીવાળાઓએ પોતાના સિપાઈઓને વાંચી સંભળાવ્યો હતો. તેમ થવાથી સઘળાઓને ઘણો ગુસ્સો ચઢયો હતો. સઘળાએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે, તેમ થાય પણ પંદર દિવસમાં પ્રતાપસિંહને જીવતો અથવા મરણ પામેલો બાદશાહની હજુરમાં લઈ જવો. ત્રણ ટુકડીના સિપાઈઓ ત્રણે દિશામાં તપાસ કરવા લાગ્યા. પ્રતાપસિંહ જે ખીણમાં રહેતો હતો તે ખીણમાં જવાનો માત્ર એકજ માર્ગ હતો. તે ખીણની ત્રણે બાજુએ ઉંચા ઉંચા ડુંગરો હતા. તેથી એ સિવાય બીજા માર્ગેથી શત્રુઓ હુમલો કરી શકે તેમ નહોતું. પ્રતાપસિંહના સિપાઈઓ તે એકજ માર્ગે જતા-આવતા હતા અને સઘળું અનાજ ત્યાંજ ભેગું કર્યું હતું. કોઈક માણસો અનાજ વગેરે લેવા જતા ત્યારે પણ એ પ્રવેશ કરવા માર્ગની રક્ષા માટે ઘણોજ બંદોબસ્ત કરીને જતા હતા. આજે પણ ગુલાબસિંહ કેટલાંક માણસો સાથે બહાર નીકળ્યો હતો. બહાર નીકળ્યા પછી ઉપર કહેવા પ્રમાણે થોડા વખતમાંજ અકબરની ત્રણમાંની એક ટુકડી સાથે મેળાપ થયો. પ્રતાપસિંહનાં માણસો કયે રસ્તે કયાં જાય છે અને કયાં આવે છે, તેની માહિતી અકબરના સિપાઈઓને આજસુધી મળી નહોતી તે આજે તેઓ જાણી ગયા. અકબરનાં માણસોને જોતાંજ ગુલાબસિંહને એમ લાગ્યું કે "આજે આપણું સર્વ નાશ થયું! જો અત્યારેજ આ માણસોને મારી નાખવામાં આવશે નહિ, તો તેઓ રાણાશ્રીને પકડી જવામાં વિલંબ થશે નહિ. માટે સ્વામીભક્તિ બતાવી આપવાનો આજ સમય છે. આજનો પ્રસંગ ગુમાવશો તો રાણા પ્રતાપસિંહને શત્રુના હાથમાં આપવા બરોબર થશે." આથી ગુલાબસિંહ અને તેમના સૈનિકોએ ખીણના મુખસુધી શત્રુઓ આવે તે પહેલાં તેમને કોઈ પણ ભોગે રામશરણ કરવા, એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. સઘળા રાજપૂત વીરો ઉત્સાહપૂર્વક લડવા માંડ્યા. તેમના હૃદયમાં રાજભક્તિનું સાગર લેહરી ઉછળવા લાગ્યું. રાજપૂત સિપાઈઓનું વીરત્વ જોઈ અનેક મુસલમાન સિપાઈઓ ચકિત થયા. તે ટોળીના સરદારે નિશ્ચય કર્યો કે, આ મહાબળવાન રાજપૂત શત્રુએ ગમે તેટલા ઓછા છે, તોપણ તેમની આગળ આપણું કંઈ ચાલતું નથી તેથી બીજી બે ટુકડીઓને બોલાવી મોકલવું કે,

અમે શત્રુઓને ઘેર્યા છે, પણ તમારી મદદ નહિ મળે તો અમારી કતલ થઇ જશે અને પછી પ્રતાપસિંહનો પત્તો સ્વપ્નામાં પણ લાગશે નહિ.

આવો સંદેશો કહાવવા છતાં પણ મદદ મળી નહિ. એ જોઇ સિપાઇઓ ગભરાવા લાગ્યા. રાજપૂતો શૌર્યપૂર્વક લડે છે, ગુલાબસિંહ પણ માણસોને ઉત્સાહપૂર્વક ઉશ્કેરે છે. હવે થોડી વારમાંજ જય-પરાજયનો નિકાલ થઇ જવાનો છે, અકબરનાં માણસો એક એક ડગલું પાછા હઠતા જાય છે, ગુલાબસિંહનાં માણસો પણ તેની પાછળ પાછળ જાય છે; પરંતુ ઇશ્વરના મનમાં તેમ નહોતું! છેલ્લી ઘડીએ અકબરનાં માણસો નાસવાની તૈયારીમાં હતાં, તેજ ક્ષણે બીજી બે ટુકડીઓની મદદ પવનવેગે આવી પહોંચી. જેમ જળ વગર તરફડતા માણસને ઠંડા જળનું પાત્ર મળી જાય, તેમ અકબરનાં માણસોને મદદ મળવાથી થયું! મુખ્ય અમલદારે પાછું ફરી લડવાનું શરૂ કર્યું, પ્રતાપનાં માણસો પણ બમણા ઉત્સાહથી લડવા લાગ્યાં. એટલામાં બે ટુકડીઓ પાસે આવી પહોંચી અને લડાઇનો રંગ ફરી ગયો! અકબરનાં માણસો ગુસ્સે થઇ ગયાં અને શૌર્યપૂર્વક લડવા લાગ્યાં. પ્રતાપસિંહનાં થોડાં માણસો હતાં, થાકેલાં હતાં અને વળી પોતાના સામાં ત્રણગણાં માણસો થઇ ગયાં! હવે એટલું બળ ક્યાંથી લાવવું? થાકેલા રાજપૂતોની ધીરજ ખૂટી ગઇ. આ રંગ જોતાંજ ગુલાબસિંહનું હૃદય કંપવા લાગ્યું. જો તે પોતાના માણસોને લઇ ખીણમાં જાય તોપણ શત્રુઓ પાછળ આવે અને પ્રતાપસિંહને પકડી લઇ જાય! ગુલાબસિંહે નિશ્ચય કર્યો કે "ગમે તેમ થાય તોપણ આ વખતે રાજભક્તિ બતાવવીજ જોઇએ. પ્રાણ જતાંસુધી શત્રુઓના હુમલાથી મહારાણાને સહીસલામત રાખવા." ગુલાબસિંહે રાજપૂત સિપાઇઓને ફરી ઉત્સાહ આપ્યો, રાજનિષ્ઠાનું વર્ણન કર્યું, સ્વામીભક્તિનાં ગીત ગવાયાં, સ્વદેશપ્રેમનો મહિમા કહેવાયો. રણક્ષેત્રમાં મરવાનું પુણ્ય ફરી સંભળાવ્યું, રાજપૂતોનો ધર્મ યાદ દેવડાવ્યો, પ્રતાપસિંહ મહારાણાએ આજપર્યંત કેટલું દુઃખ વેઠીને રાજપૂતોનું નામ રાખ્યું છે તેનું હૃદયભેદક વર્ણન કર્યું અને "પ્રતાપસિંહે કોઇને બોલાવ્યા નથી, પણ તમે તમારી મેળેજ તેની પાસે આવ્યા છો, તમારા આવવાથીજ તેમને કાદ્ય પાડવુ પડ્યો, નહિ તો તે એકલા ગમે ત્યાં સુખે રહેત. માટે હવે તમારે તેમનુ સંરક્ષણ કરવુંજ જોઇએ" વગેરે અનેક શબ્દો

[illegible] ઉપદેશ, સ્તુતિ, ભક્તિ અને ઉત્તેજ[illegible]
[illegible] સાચું નિષ્ઠુર! [illegible]
[illegible]
[illegible] ગુજરાતીઓને [illegible]
[illegible]
[illegible] પણ [illegible]
[illegible] અને [illegible]
[illegible]

૨૭—ધર્મવીર હકીકતરાયજી

પંજાબ અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ધર્મમાટે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપનારા જે અનેક ધર્મવીર થઇ ગયા છે, તેમાં હકીકતરાય પણ એક બાળક છતાં મહાન ધર્મવીર હતો. તેનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૮૦૨ માં પંજાબ દેશના પ્રસિદ્ધ નગર સિયાલકોટમાં થયો હતો. એના પિતાનું નામ વાઘમલ અને માતાનું નામ ગૌરાં હતું. વાઘમલજી સિયાલકોટના હાકેમના દરબારમાં એક ઉંચા હોદ્દા ઉપર હતા. એમના કુલદીપક પુત્ર હકીકતરાયજીનો વિવાહ પણ એક ઉચ્ચ ક્ષત્રિયવંશની કન્યા સાથે થયો હતો. હકીકતરાયની મોહક મૂર્તિ જોઇને તેમનો સસરો મોહિત થઇ ગયો હતો; તેથી કેટલાક દિવસ સુધી તેણે પોતાના જમાઇને પોતાને ઘેરજ રાખ્યો અને તેને પોતાના ધર્મની ખુબીઓનું જ્ઞાન આપતો રહ્યો. હકીકતરાયજીના નિર્મળ અંતઃકરણમાં શ્વશુરના એ ઉપદેશનું ઘણુંજ ઉચ્ચ પ્રતિબિંબ પડ્યું; અને તે ધર્મનો પ્રેમી બની ગયો. ત્યાંથી હકીકતરાય જ્યારે પાછો પોતાના પિતાને ત્યાં આવ્યો, ત્યારે તેને ઉર્દુ ભાષા શીખવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. હકીકતરાય ત્યાં નિયમપૂર્વક જતો અને વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો. એક દિવસ શાળાનો શિક્ષક (મૌલવી) બાળકોને એકલાં મૂકીને બહાર ગયો હતો. ત્યારે કેટલાક મુસલમાન બાળકોએ વિનાકારણ હકીકતરાયને છેડવા માંડ્યો. ઘણીક વાર સુધી હકીકતરાય ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. પણ મુસલમાન બાળકો તો એવું જોઇને વળી વધારે બહેકયા અને તેને "કાફિર, બેઇમાન, બુતપરસ્ત (મૂર્તિપૂજક)" ઇત્યાદિ શબ્દો કહીને દેવી–દેવતાઓને પણ ગાળો દેવા લાગ્યા. આથી હકીકતરાયે પણ તેવુંજ કેટલુંક કહ્યું. આથી મુસલમાન બાળકો ચીડાઇ ગયાં. અને હકીકતરાયને માર–પીટ કરવા લાગ્યાં. હકીકતરાય પણ તેમની સામો થઈ ગયો અને જે તેની સામું આવ્યું તેની તેણે સારી પેઠે પૂજા કરી. મૌલવી સાહેબ

જગ્યા પણ રહેશે નહિ !"

અમીરબેગે કાજી, મૌલવી અને બીજા મુસલમાનોની ખા
વહોરી લઇને કહ્યું કે "આપ જાણો છોજ કે, આ ગુન્હો
નાદાન છોકરાને હાથે થયેલો છે, કોઈ સમજદાર હિંદુથી
થયો; માટે મારૂં કહેવું એમ છે કે, એને સાધારણ દંડ આપ
છોડી દેવામાં આવે તો કાંઇ ચિંતા જેવું નથી. એને કઠિન શિક્ષા
વાથી હિંદુ પ્રજાના મન ઉપર બહુજ ખરાબ અસર થશે અને તે
તેઓ બીજું નહિ તો આપણા નગરને તો અવશ્ય ત્યાગી જશે. એ
એક તો નગરની શોભા જતી રહેશે અને બીજું રાજ્યની આ
ઘટી જશે. ત્રીજું દેશમાં દંગો-ફીસાદ જાગશે અને ચોથું શી
લોકો વધારે ત્રાસ વર્તાવશે અને રાજ્યને ઘણીજ હાનિ થશે."

કાજીએ કોપથી લાલચોળ થઇને કહ્યું કે "મારે ઘણાજ ખેદ
કહેવું પડે છે કે, સાંસારિક લાભ-હાનિનો વિચાર કરી, પરલોક
લાભ-હાનિને ધિક્કારી આવી રીતે કાફિરોનો પક્ષ ખેંચો છો; પ
આપની તાકાત નથી કે આપ પોતાની ઇચ્છાથી ધાર્મિક નિયમ
વિરુદ્ધ કાંઇ પણ કરી શકો ! જેની આગળ મોટા મોટા શહેનશાહો
પણ માથું નમાવવું પડે છે, ત્યાં તમે તે શી ગણત્રીમાં ?"

કાજીનાં એ વચનો સાંભળી મૌનપૂર્વક અમીરબેગ દરબારમ
આવી બેઠો. એની જમણી બાજુએ મોટા મોટા મુસલમાને
ધર્મશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોને આગળ રાખી બેઠા હતા અને હજારો મુસલ
માનો જોશમાં ને જોશમાં અહીં-તહીં ફેરા મારતા હતા તથા
પરસ્પર ગુપ્ત વાર્તાલાપ કરતા સંભળાતા હતા અને ડાબી બાજુએ
ગૌરાં અને વાઘમલ કેટલાક હિંદુઓ સાથે ઉભાં રહી વારંવાર
જમીનને ચૂમી હાથ જોડીને વિનતિ કરતાં હતાં કે "મીર સાહેબ!
પરમેશ્વરે આપને પોતાની સૃષ્ટિના હાકેમ બનાવી આ ન્યાયાસનપર
બેસાડયા છે, તો તેને કલંકિત કરશો નહિ ! પક્ષપાતને ત્યાગી
ન્યાયના ભાગી થશો, તો પરમાત્મા આ લોકમાં અને પરલોકમાં
તમારૂં ભલું કરશે !" જેને સંસારસંકટની કલ્પના પણ નહોતી
એવો એક પંદર વર્ષની વયનો અને સ્વરૂપસુંદર તરુણ બાળક એ
સમસ્ત ઘટનાને શાંતિથી અવલોકતો ઉભો હતો, એ કોણ વારૂ?
એજ આપણા પ્રસ્તુત વિષયનો નાયક હકીકતરાય હતો. અમીર
બન્ને તરફથી ફસાયલો હતો; કારણ કે એક તરફ શરા (ધર્મવ્ય
વસ્થા) મુખ વિકાસીને ઉભી હતી અને બીજી તરફ અન્યાયી ન

ધવાનો પોકાર થતો હતો. જો અમીરબેગ કાજીનો અનાદર કરે, તો પોતેજ ફાંસીએ ચડીને મારી જાય; અને અન્યાયથી હકીકતરાયને વધ કરે, તો ઈશ્વરના ન્યાયનો અનાદર કરી પાપી બને. હવે તે કરે શું ? અંતે તે ઠીને પોતાના શિરપરથી એ ભાર ઉતારવાના હેતુથી તેણે એ મુકદ્દમાને લાહોરના નાજિમની કચેરીમાં ફેરવી દીધો અને પોતે જવાબદારીમાંથી છૂટો થયો.

ક્ષત્રિયકુલદીપક ધર્મવીર હકીકતરાય, જે ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયો, જ્યાં પોતાના બાળમિત્રો સાથે આનંદથી કાળ વીતાવ્યો, તે જન્મભૂમિ છોડવાને માટે તૈયાર થયો. તેના પગમાં લોઢાની મજબૂત બેડીઓ અને હાથોમાં હાથકડીઓ પહેરાવવામાં આવી હતી; તથા આસપાસ નાગી તલવારો લઈને પહેરેગીરો ચાલતા હતા. જ્યારે એને ચાલવાની આજ્ઞા થઈ, ત્યારે તેણે નમી નમીને સર્વને પ્રણામ કર્યા અને આનંદપૂર્વક ચાલવા લાગ્યો. એ સમયે જેનાં નેત્રોમાંથી શોકનાં બે-ચાર અશ્રુ નહિ ટપક્યાં હોય, એવો પાષાણહૃદયી પુરુષ એ નગરમાં કોઈકજ હશે ! હકીકતરાયની પાછળ પાછળ તેનાં માતા, પિતા, સસરો અને કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો આક્રંદ કરતા ચાલવા લાગ્યા.

લાહોર જતાં માર્ગમાં જે જે નગરો આવતાં હતાં, ત્યાંના લોકો હકીકતરાયના સમાચાર સાંભળતાંજ તેને જોવાને દોડી આવતા હતા; અને તેની ભોળી, નિર્દોષ અને મોહક મૂર્તિને નિહાળીને ચોધાર આંસુ વર્ષાવતા હતા. તે અંતે ત્રીજે દિવસે સાંજે હકીકતરાય પોતાના કુટુંબી અને શત્રુઓસહિત લાહોરમાં આવી પહોંચ્યો. તે સમયે એક મુસલમાન સરદાર નગરના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોને લઈને કાજી પાસે ગયો અને ઘણી રીતે તેને સમજાવ્યો; પરંતુ હઠે ચડેલા કાજીએ એક પણ વાત માની નહિ. તેણે ચોથે દિવસે સવારમાં હકીકતરાયને દરબારમાં નાજિમ સંમુખ ઉભો કર્યો અને મુકદ્દમો ચાલુ થયો.

જે સમયે હકીકતરાયજીને દરબારમાં ઉભો કરવામાં આવ્યો, તે સમયે ત્યાં એ દૃશ્ય જોવાને હાજર નહિ થયો હોય, એવો કોઈ પુરુષ નગરમાં ભાગ્યેજ હશે. નાજિમ એક ઉચ્ચ સિંહાસનપર બિરાજમાન થયેલો હતો. એ મહાન સભાને દેખી ક્ષણભર એવો ભાસ થતો હતો કે જાણે ન્યાય અને સત્ય બન્ને ત્યાં બે હાથ જોડીને ઉભાં છે ! તેથી એવી પણ કલ્પના થતી હતી કે, હકીકતરાયને અવ-

શ્ય ન્યાય મળશે; પણ અફસોસ ! દુરાગ્રહે સત્યને નસાડી દીધું. કાજીએ મુકર્દમાનો આરંભ કર્યો અને સિયાલકોટમાં થયેલી તપાસના કાગળ-પત્રો નાજિમના હાથમાં આપ્યા. નાજિમે કેટલીક વાર સુધી તેને જોઇ-ફેરવીને મુકર્દમાની નવેસરથી તપાસ ચલાવવાની શરૂઆત કરી અને પછી પોતાની સભાના વિદ્વાનોને એ મુકર્દમાનો સાર કહી સંભળાવ્યો તથા તેમના અભિપ્રાયની તેં માગણી કરી.

મુખ્ય કાજીએ સમસ્ત વૃત્તાંત સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો : "સિયાલકોટના વિદ્વન્મંડળે જે વ્યવસ્થા કરી છે, તે મુસલમાન ધર્મને બરાબર અનુકૂળ છે અને તેથી એમાં કાંઇ પણ ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી."

જોકે નાજિમ પોતે ઘણોજ ક્રૂર મનુષ્ય હતો, છતાં પણ કોણ જાણે એ મુકર્દમાએ તેના મનમાં પણ કોઇક રીતે દયા ઉપજાવી તેણે દુઃખી હૃદયે કહ્યું કે "ગુન્હેગાર એક નાદાન બચ્ચું છે. એને પ્રાણદંડની શિક્ષા આપવી મને યોગ્ય નથી લાગતું."

કાજીએ કહ્યું કે "હજુર ! આપનું કહેવું બરાબર છે; પરંતુ ધર્મવ્યવસ્થામાં બુદ્ધિ અને ન્યાયની પ્રબળતા ચાલી શકતી નથી." નાજિમે ઘણીક રીતે કાજીને અને મૌલવીને પણ સમજાવ્યા; પરંતુ તેમણે પોતાની હઠ છોડી નહિ અને ઉલટા તેની સામા થઇ ગયા; તેથી લાચારીએ નાજિમને શરા આગળ શિર ઝુકાવવું પડયું. તેણે પોકાર કરીને કહ્યું કે "હકીકતરાયજી ! શરાની આજ્ઞા સાંભળો, તે શું કહે છે? યા તો તમે મુસલમાની મજહબનો સ્વીકાર કરો યા તલવારની આગળ મસ્તક ઝુકાવો !" નાજિમનાં એ વચનો સાંભળીને હકીકતરાયે નિર્ભયતાથી ઉત્તર આપ્યો કે "મરણના ભયથી હું મારો ધર્મ ત્યાગીશ નહિ." નાજિમ અને હકીકતરાયનાં એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનો સાંભળી માતા ગૌરાં કોઇ ગાંડા માણસ પ્રમાણે દોડીને હકીકતરાય પાસે ગઇ અને તેને હૃદય સરસો દબાવીને રોતી રોતી કહેવા લાગી કે "અરે પુત્ર ! તેં એ તે શો જવાબ આપ્યો ? એવો જવાબ ન આપ. બેટા ! તું મુસલમાન થઇ જા-મુસલમાન થતાં પણ હું તને જીવતો તો જોઈ શકીશ ! મારા લાલ ! તારા વિના મારી કેવી દુર્દશા થઇ જશે ! ! પુત્ર ! મારું વચન માની જા. જો, શ્રીરામચંદ્રજીએ ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યો હતો; પરંતુ માતાપિતાની આજ્ઞાને ઉલ્લંઘી નહોતી.

માટે પુત્ર ! તું પણ અમ વૃદ્ધોપર દયા કર. અમ અંધોને માત્ર તું એકજ નેત્ર છે, માટે અમારી આજ્ઞા માનીને તું મુસલમાન થઈ જા અને અમારી રક્ષા કર ! "

હકીકતરાયજી માતાની ગોદમાંથી ઉઠીને જમીનપર ઉભો થઈ રહ્યો અને હાથ જોડીને શૌર્યપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે " માતા ! તમારૂં કહેલું યથાર્થ છે. પુત્ર તેજ કહેવાય કે જે માતાપિતાની આજ્ઞા માને; પરંતુ વિદ્વાનોના મુખથી મેં એમ પણ સાંભળેલું છે કે, જો માતાપિતા અધર્મમાં વિચરવાની આજ્ઞા કરે, તો તે પુત્રે ન માનવી. એવી આજ્ઞા ન માનવાથી પુત્ર અપરાધી થતો નથી. હે જનની ! પ્રહ્લાદ, ધ્રુવજી ઇત્યાદિ મહાનુભાવો મારા કરતાં પણ નાની અવસ્થામાં છતાં તેમણે માતાપિતાની અધર્મ આજ્ઞાઓને માન્ય કરી નહોતી; ત્યારે હું તો વયમાં તેમના કરતાં મોટો છું, તો પછી તમારી અધર્મ આજ્ઞાને માન્ય કેમ કરી શકું વારૂ ? માતેશ્વરી ! કૃપા કરીને તમે મને સુશિક્ષાને સ્થાને કુશિક્ષાની આજ્ઞા ન કરો. શું તમે પોતેજ મને નરકનો અધિકારી બનાવવા માગો છો કે ? મા ! તમેજ મને ધ્રુવજીની કથા નહોતી કહી સંભળાવી ? છતાં આજે તેજ કથાથી વિરુદ્ધ ઉપદેશ તમે કેમ આપો છો ? શું મુસલમાન થઇને પણ હું સદૈવ જીવતોજ રહીશ ? શું મારે કોઇ દિવસે નહિજ મરવું પડે ? પ્રિય માતુશ્રી ! મારા હસ્તે અધર્મ કૃત્ય કરાવીને તમે અપયશનાં ભાગી ન થાઓ. મા! તમે શું તે ક્ષત્રાણી નથી કે જે ધર્મને માટે ચિતામાં બળીને જીવતાંજ ભસ્મ થઇ જતી હતી ! બસ, બસ ! પવિત્ર ક્ષત્રિયકુળને કલંક ન લગાડો–મારી પાસેથી ચાલ્યાં જાઓ. હું તમારી આજ્ઞાને માનનાર નથી !" તે ક્ષણેક શાંત થઇ ગયો અને પાછો શાંતિથી કહેવા લાગ્યો કે " જન્મદાત્રી જનની ! મારા અપરાધોની ક્ષમા આપો. હું તમને હવે અંતિમ પ્રણામ કરૂં છું." એમ કહીને તેણે માતાના પવિત્ર ચરણોપર મસ્તક મૂકીને પ્રણામ કર્યા; પણ માતા ગૌરાં ત્યાંથી એક ડગલું પણ દૂર ખસી નહિ.

એટલામાં પુનઃ નાજિમે કહ્યું કે " અય નાદાન છોકરા ! હજી પણ વિચારી લે, ધર્મની વ્યવસ્થા અનિવાર્ય છે; માટે મુસલમાની ધર્મને સ્વીકારી લે. એમાંજ તારૂં ભલું છે, મુસલમાની ધર્મના સ્વીકારવિના બીજું કોઈ તને બચાવી શકે તેમ નથી; માટે વિનાકારણ પ્રાણનું બલિદાન ન આપ–સમજ, વિચાર. "

આસપાસના હિંદુ-મુસલમાન લોકોએ હકીકતરાયને ઘણું સમજાવ્યું છે, તેમાં તેની નાની ઉંમર, વિદ્વત્તા અને કોમળપણું જોઈને ઉપરાંત તેની ધર્મપરાયણતા અને સાહસનું પણ હૃદયદ્રાવક નિરૂપણ કર્યું છે. એક લેખક લખે છે કે, પંજાબના લાહોરના દરબારમાં નાજિમના મુખમાંથી શબ્દ નીકળતાંજ લોકો મોટે નિઃશ્વાસ નાખી ઉઠી જતું હતું. તે દરબારમાં હકીકતરાય નિર્ભયતાથી ઉભો ઉભો ઉત્તર આપતો હતો. નાજિમે જ્યારે બીજી વાર તેને તેજ વચનો ઉચ્ચાર્યાં, ત્યારે હકીકતરાયે કહ્યું કે "નાજિમ સાહેબ! આપ કહો છો કે, મુસલમાની ધર્મના સ્વીકારથીજ મારા પ્રાણની રક્ષા થનાર છે; પણ હું વેદની આજ્ઞા માનું કે શરાને કબૂલ કરૂં? આપજ વિચાર કરો કે, જો પરમેશ્વરની ઇચ્છા મને મુસલમાન બનાવવાની હોત તો તે મને કોઈ મુસલમાનનાજ ઘરમાંજ પેદા કરત; પણ તેની ઇચ્છાથી મારો જન્મ તો એક હિંદુને ત્યાં થયેલો છે. છતાં જો હું એ મારા પવિત્ર આર્યધર્મને ત્યાગી, માત્ર પ્રાણ બચાવવા સારૂજ આપની આજ્ઞાને અંગીકાર કરૂં, તો જે ઈશ્વરે મને ઉત્પન્ન કરેલો છે, તેની આજ્ઞા વિરુદ્ધ હું વર્તેલો ગણાઉં અને ઈશ્વરની સભામાં એ અપરાધમાટે સવાલ થાય, તો હું શો જવાબ આપું? માટે આ ચાર દિવસના જીવન માટે હું તે કૃપાળુ પરમાત્માની આજ્ઞાને કોઈ પણ રીતે લોપી શકીશ નહિ!"

તેનો આવો દૃઢ નિશ્ચય જાણ્યા છતાં પણ વાત્સલ્યપ્રેમને લીધે વાઘમલે પુત્રની પાસે આવી તેના માથાપર હાથ રાખીને કહ્યું કે "મારા લાડકવાયા પુત્ર! મારા અને તારી માતાના બુઢાપાનો અને તારી વિવાહિતા સ્ત્રીના વૈધવ્યનો તો કાંઈ વિચાર કર! હે પુત્ર! જો તું જીવતો હોઈશ તોજ અમે સર્વ જીવી શકીશું. તારાવિના વૃદ્ધાવસ્થામાં અમારી સેવા કોણ કરશે? અમે જાણીએ છીએ કે, તું મુસલમાન થતાંજ તારો અને અમારો સંબંધ તૂટી જશે; છતાં બીજી રીતે પણ તું અમારી સેવા કરી શકીશ; અને સેવા નહિ બની શકે, તો તને જોઈને પણ અમે વૃદ્ધાવસ્થાના દિવસો સંતોષથી પૂરા કરીશું; માટે હે પુત્ર! અમારે ખાતર પણ તું મુસલમાન થવાનું કબૂલ કર–એટલું અમારૂં વચન માન."

પરંતુ ધર્મવીર હકીકતરાયનો નિશ્ચય જરા પણ ડગ્યો નહિ. નાજિમને અને પોતાની માતાને તેણે જેવા ઉત્તરો આપ્યા

હતા, તેવાજ ઉત્તરોથી પોતાના પિતાને પણ તેણે નિરુત્તર કરી દીધો; અને બીજાઓ સમજાવવા લાગ્યા તેમનું પણ તેણે માન્યું નહિ. ધર્મમાટે મરવાને તે તત્પર થઇ રહ્યો !

નાજિમના મનમાં દયા આવવાથી પુનઃ પણ એક વાર તેણે કહ્યું કે "હકીકતરાય ! શી ઇચ્છા છે ? મુસલમાન થવું છે કે મરવું છે !"

"નાજિમ સાહેબ ! હું પવિત્ર ક્ષત્રિયકુળને અને આર્યધર્મને કલંકિત કરવા નથી ઇચ્છતો; પણ ગર્દન તલવારની નીચે ધરવાને તૈયાર છું." હકીકતરાયે દૃઢતાથી ઉત્તર આપ્યો.

કોઇ પણ રીતે નાજિમ તેને ડગાવી શક્યો નહિ. ત્યારે નિરૂપાયે તેણે જલ્લાદને હકીકતરાયના વધની આજ્ઞા આપી અને આજ્ઞા મળતાંજ જલ્લાદ (વધક) હકીકતરાયને વધસ્થાન તરફ લઈ ચાલ્યો. હકીકતરાય પણ ભજન ગાતો ગાતો નિર્ભયતાથી તેની સાથે પ્રાણ અર્પવાને ચાલતો થયો.

એ સમયે સર્વ આર્યજનો રોતા-કકળતા તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. સમસ્ત નાગરિકોનાં ચિત્ત ઉદાસીન બની ગયાં. આકાશ પણ એકાએક વાદળાંથી ઘેરાઇ જઇ જળનાં મંદ મંદ બિંદુઓ વર્ષવા લાગ્યું. અન્યાયથી જાણે આકાશવાસી દેવો પણ અશ્રુપાત કરતા હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો. જલ્લાદ હકીકતરાયને વધગૃહની અંદર લઇ ગયો અને મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી, ત્યારે તેના હૃદયમાં પણ દયા ઉપજી આવી અને તે નમ્રતાથી કહેવા લાગ્યો કે "હે ભોળા અને નિર્દોષ સુંદર બાળક ! હજી પણ તું હઠ છોડી દે અને મુસલમાન બની જીવ બચાવી લે. જો, તારાં માતાપિતા અને સંબંધીજનો કેટલું હૃદયવેધક રુદન કરે છે ! તેમનાપર તો જરા દયા કર."

હકીકતરાયે ગંભીરતા અને શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો કે "ભાઇ ! તું જે કાર્ય માટે અહીં આવેલો છે, તે પૂર્ણ કર-ઉપદેશ આપવાની કશી જરૂર નથી." જલ્લાદે જોયું કે, કોઇ પણ રીતે એ માને તેમ નથી; ત્યારે તે લાચાર થઇને કહેવા લાગ્યો કે "ખયર, તારી જ્યારે એવીજ ઇચ્છા છે, તો હેઠો બેસી જા; અને પોતાના ભગવાનનું ધ્યાન ધરીને ગર્દન ઝુકાવ."

જલ્લાદની એ આજ્ઞા સાંભળતાંજ હકીકતરાય ગોઠણ-મંડીએ બેસી ગયો અને એકધ્યાનથી માથું નમાવીને ઇશ્વરના ધ્યાન-સ્મરણમાં નિમગ્ન થયો. પ્રાર્થના કરી લઇને તે બોલ્યો કે

"ભાઈ! હવે તું તારા કાર્યમાં વિલંબ ન કર." બસ, થઇ ચૂક્યું. જલ્લાદે એકજ–માત્ર એકજ ઘાથી તેનું માથું ધડથી જૂદું કરી નાખ્યું! ધર્મવીર હકીકતરાયનો આત્મા આ નશ્વર જગતમાંથી તે અક્ષય સુખકારી પ્રભુના ધામમાં પ્રયાણ કરી ગયો. આ પ્રમાણે તે આ લોકમાં અક્ષય કીર્તિવાન અને પરલોકમાં પણ યશભાગી થયો!!!

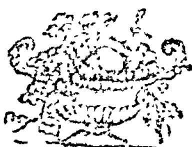
અહા! ધન્ય છે એ ધર્મપરાયણ વીર હકીકતરાયને કે જેણે પવિત્ર આર્યધર્મનું મહત્ત્વ અને ક્ષાત્રકુળનું ધૈર્ય દર્શાવી આપ્યું! પ્રાણ જતાં પણ પોતાના ધર્મને તજવો નહિ, એ આર્ય ધર્મના તત્ત્વની ભાવના સર્વને યાદ કરાવીને પોતે ચાર દિવસનું દુનિયાઇ જીવન તજી દઇ અક્ષય કીર્તિને વિસ્તારી ગયો! ગીતામાં કહેલું છે કેઃ—

" स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः।

પોતાના ધર્મમાં મરણ પણ શ્રેષ્ઠ છે અને પરધર્મ ભયકારક છે." એ તત્ત્વને હકીકતરાયે કર્તવ્યદ્વારા પાળી દેખાડયું.

એક તરફ માતાનું હૃદયભેદક રુદન, બીજી તરફ પિતાનો હૃદયદ્રાવક વિલાપ, ત્રીજી તરફ કુટુંબીઓનો અશ્રુપ્રવાહ અને ચોથી તરફ પત્નીનો વિયોગ; એવી રીતે ચારે તરફનાં અસહ્ય દુઃખો છતાં, અને સંસારનો કાંઇ પણ ઉપભોગ લીધેલો ન હોવા છતાં એક તરુણનું આવી રીતે માત્ર ધર્મને ખાતર બલિદાન થવું, એ કાંઇ સામાન્ય કર્તવ્ય નથી. દૃઢધર્મિષ્ઠ અને વીરનરવિના બીજાની તાકાત નથી કે, એવું સાહસ કરી શકે.

હે આર્યજનની! હે ભારતભૂમિ! તું હકીકતરાય જેવા ધર્મશીલ સંતાનોને ઉત્પન્ન કરી પોતાના નામને એક વાર ફરીથી પણ સંસારમાં વિખ્યાત કર! હે ઈશ્વર! હે પરમાત્મન્! તું અમો આર્ય હિંદુઓમાં હકીકતરાય જેવા સાહસની સ્થાપના કર, કે જેથી અમે તારા પવિત્ર વૈદિક ધર્મના મહત્ત્વને જાણી સાચા આર્ય બનવાની યોગ્યતા મેળવીને તારી કુખને દીપાવી શકીએ!! તથાસ્તુ.

૨૮—પિતૃભક્ત મરાઠા બાળક

ઇ. સ. ૧૬૭૯ માં ઔરંગઝેબની સ્વારી દક્ષિણમાં પોતાના સર્વ વૈભવસહિત, મરાઠાઓને હરાવી વિજયનો ડંકો વગાડવા આવી હતી. ઔરંગઝેબ કેટલે દરજ્જે સાહસી અને ક્રૂર બાદશાહ હતો, તે ઇતિહાસપ્રિય જનોને વિદિત છે. શંભાજી મહારાજનો નિર્દયપણે વધ કરી તેણે ક્રૂરતાની હદ કરી હતી. એકાદ વાઘને ઘણા દિવસસુધી પાંજરામાં પૂરી દુઃખ દેવામાં આવે અને પછી તેનો છૂટકારો થતાં જે કોઇ સપાટામાં આવે તેને તે ફાડી ખાય, તેપ્રમાણે મરાઠાઓએ પણ ઘણા દિવસ ઔરંગઝેબના ત્રાસથી અકળાયા પછી હવે આજે આ ગામ લૂંટવું, કાલે પેલો કિલ્લો સર કરવો, પરમ દહાડે પેલા સુબેદારને મારવો અને ચોથે દહાડે પરગણું બાળી દેવું; એવી ધામધુમ મચાવીને ઔરંગઝેબને ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવી હતી.

એ પ્રસંગે ઔરંગઝેબની સ્વારી પોતાના ખાનગી પરિવારસહિત નર્મદાના કિનારા ઉપર એક વિસ્તીર્ણ આંબાવાડીઆમાં પડાવ નાખી રહી હતી. સૂર્યોદય થયો હતો. જગત ઉપર પ્રકાશ ધીમે ધીમે પ્રસરવા લાગ્યો હતો. રાત્રિની શાંતિ ધીમે ધીમે પલાયન કરી ગઇ હતી. પક્ષીઓના મધુર કલરવથી વૃક્ષની ડાળો ગાજી રહી હતી. બાદશાહની છાવણીના માણસોમાં કેટલાંક ઉઠ્યાં હતા, કેટલાંક પડ્યા પડ્યા નિદ્રા લેતાં હતાં અને કેટલાંક નમાજ ભણતા હતા. એટલામાં ૯-૧૦ વર્ષનો એક મરાઠા છોકરો, બાદશાહના તંબુ પાસે જઇ બાદશાહની મુલાકાત લેવા પહેરેગીરને વિનતિ કરતો હતો. કોઇક પહેરેગીર પૂછતો હતો કે, એવું શું કામ છે ? ત્યારે કોઇ પહેરેગીર તે બિચારા છોકરાની મશ્કરી કરતો હતો. કોઇ તેનો ફેંટો લઇ નીચે ફેંકતો હતો તો કેટલાક તેના શરીર સામે જોઇ હસતા હતા. એટલામાં બાદશાહનો કારભારી તંબુ બહાર આવ્યો. કારભારીને તે છોકરાની દીનતાભરેલી

મુખમુદ્રા જોઇ દયા આવવાથી તેને કાંઇક પૂછપરછ કરીને પછી તંબુમાં લઇ ગયો. બાદશાહે તે છોકરાને કેટલાક સવાલ પૂછી નિશ્ચય કર્યો કે, એ ફાંસીએ જનારા બંડખોરો પૈકી એકાનો છોકરો છે; અને પિતાને બદલે પોતે ફાંસીએ જવા તૈયાર થયો છે. બાદશાહે તેની પરીક્ષા કરવાને એક તીક્ષ્ણ છરો મંગાવી તેનો કાન ઝાલી કહ્યું કે "છોકરા ! સાચું બોલ, તું ખરેખર ફાંસીએ જવાનેજ આવ્યો છે કે તને કોઇએ શીખવીને અહીં મોકલ્યો છે?"

'નહિ મહારાજ ! કૃપા કરીને મારા પિતાને મુક્ત કરો. હું તેમને બદલે ફાંસીએ જવા તૈયાર છું.' છોકરાએ કોમળ સ્વરે કહ્યું.

એ સાંભળતાંજ દુષ્ટ ઔરંગઝેબે તે છોકરાનો એક કાન એક કાપી નાખ્યો અને હજુ પણ તે છોકરો મરવાને તૈયાર છે કે કેમ તે જોવા પૂછ્યું કે "છોકરા ! હજુ એકજ કાન કાપ્યો છે કેટલું દરદ થાય છે તેનો વિચાર કર ! તું ઘણો દુઃખી થઈ મરશે તે કરતાં સીધો ચાલ્યો જા."

"મહારાજ ! પિતાને માટે પ્રાણ આપવો એજ પુત્રનું લક્ષણ છે. જો મારા પિતા જીવતા રહેશે તો મારા જેવા અનેક પુત્રોને જન્મ આપશે; અને દેશની સ્વતંત્રતાને માટે પ્રાણ જતાં સુધી લડશે. શત્રુઓથી અથવા મરણથી ડરી જઇને જેઓ માતૃભૂમિની રક્ષા કરતા નથી, તેઓ બાયલા અને કાયર હોય છે. નદી કે તળાવ પર પડેલા જડ પથ્થરો પણ ધોવાના ઉપયોગમાં આવી નદીઓને દીપાવે છે; ત્યારે કાયર પુરુષો બુદ્ધિ હોવા છતાં પણ પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ થઇ પડે છે ! જેઓ માતૃભૂમિને માટે લડતાં લડતાં મરે છે, તેઓ આ લોકમાં પણ યશસ્વી થાય છે અને સ્વર્ગમાં પણ તેમને આનંદ મળે છે. મહારાજ ! હું બાળક છું, પણ વીર ક્ષત્રાણીને પેટે જન્મ્યો છું. માટે મારા રાઇ રાઈ જેટલા કટકા થાય તોપણ ચિંતા નહિ; પરંતુ મારા પિતાને છોડી દો." બાળે ધૈર્યપૂર્વક કહ્યું. તેના એક કાનમાંથી ધડ ધડ લોહી નીકળતું હતું છતાં તેણે જરા પણ મોં બગાડયું નહિ ! અસહ્ય વેદના થવા છતાં પણ તે મરવાથી પાછો હઠ્યો નહિ અને ઉપલો જવાબ આપ્યો.

બાદશાહે એ શબ્દો સાંભળીને હસતાં હસતાંજ તે બાળા વીરનો બીજો કાન કાપી નાખ્યો; છતાં પણ તે છોકરો ધીરજથી ઉભો રહી દુઃખ સહન કરવા લાગ્યો. એ જોઇ બાદશાહને વધારે આશ્ચર્ય થયું. પરંતુ તેને દયા આવી નહિ. ઉલટું તેણે તો કારભારી-

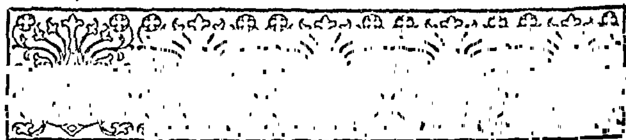
ને ફરમાન કર્યું કે "આના બાપને ... પિતાને તો કેદ ... તેને છોડવો એ મને ઉચિત નથી. કેમકે તેને છોડવાનું પરિણામ સારું આવતું નથી. માટે તેને હમણાં ને હમણાંજ ફાંસીએ લટકાવો અને આ છોકરાને અહીંથી દૂર લઈ જાઓ."

છોકરો અકસ્માત મહેલે ... નીકળતું જોઈ રાજી. રડતો બાદશાહને ફરીથી કહેવા લાગ્યો કે "મહારાજ! મારા પિતાએ શું કર્યું છે? તેને છોડી દો! હવેથી ફરી એવું ખંડ નહિ કરે! હું જામીન થાઉં છું! મારી માતા આંધળી છે, મારો એક મોટો ભાઈ ઘરડો છે, મારા વૃદ્ધ દાદાજી અપંગાવસ્થામાં છે, તે તેમનું મુખ જોવા માગે છે. મહારાજ! દયા કરો, ઈશ્વર તમારું ભલું કરશે!" એમ કહીને તે ઔરંગઝેબને પગે પડવા લાગ્યો. હવે તેનાં નેત્રમાંથી આંસુની ધારા ચાલવા લાગી, કારણ તેના પિતાને ફાંસીનો હુકમ થઈ ચૂક્યો હતો. પિતાને છોડાવવાને માટે તેણે અને કાને ઘણી અસહ્ય વેદના સહન કરી; પરંતુ દુષ્ટ મનુષ્યને ગરીબો-ની દયા ક્યાંથીજ આવે! લોભમાં ને લોભમાં ગરીબોની હાય લેવાનુંજ તેમના કપાળમાં લખાયલું હોય છે! લક્ષ્મીલોભ, ભૂમિ-લોભ અને રાજ્યલોભનો મદ કાંઈ જેવો તેવો છે! એ તો સર્વ નશાઓના કરતાં સહુથી મોટો નશો છે! બીજા નશાથી માણસ કે રાજા દિવાના બને છે, પણ આવા અનેક નશાઓથી તો માણસ કિંવા રાજાઓ આંધળાજ બની રહે છે! તેઓ છતાં દેખતા નથી! માત્ર સ્વાર્થનેજ જુએ છે!

છોકરો રડતો હતો એવામાંજ પાછળથી એક તોપનો મોટો ધડાકો થયો. છોકરાએ પાછળ ફરી જોયું તો એક મોટા ઝાડની ડાળ નીચે તેનાં પિતાનું શરીર છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલું લટકતું જોયું! એ જોતાંજ તેના નેત્રનાં આંસુ સુકાઈ ગયાં. આ સમયે એ છોકરા-ના હૃદયની કેવી સ્થિતિ હશે તે વાંચનારેજ વિચારી લેવું. સિપાઈઓ-ની વચમાં થઈને દોડતાં દોડતાં તે પિતાને પગે બાઝયો; અને વારંવાર માથું નમાવી ચુંબન કરવા લાગ્યો. દુષ્ટ ઔરંગઝેબે તેને ત્યાંથી પરાણે કાઢી મૂકાવ્યો.

રાજ્ય અને ધનવૈભવ માટે મનુષ્યો શું નથી કરતા?

૨૯—ગુરુ ગોવિંદસિંહના ચાર વીર બાળકો

(૧–ફતેહસિંહ, ૨–જબરસિંહ)

લૌકિક સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યાવિના આ જગતમાં કોઇ પણ મહાપુરુષ થઇ શકયા નથી. આ જગત કાંઇ માત્ર સ્વાર્થસાધુઓ માટે નથી. જો મહાપુરુષ થવાની ઇચ્છા હોય; જો જગતમાં પોતાનું નામ અમર રાખવું હોય; તો મનુષ્યે પોતાનો સ્વાર્થ પરમાર્થના રૂપમાં ફેરવી નાખીને પોતાના હૃદયને વિશાળ બનાવવું જોઇએ. માત્ર પોતાનું કે કુટુંબનુંજ નહિ, પણ પ્રાણીમાત્રને આત્મવત્ ગણી તેમનું અનિષ્ટ થતું અટકે અને ઇષ્ટ થાય એવાં કાર્યો કરવાં જોઇએ. માત્ર સ્વાર્થને માટે લોકો ગમે તેવાં મોટાં કામ અને સાહસ ઉઠાવે તેથી શું ? અમે તો જેથી અનેક પ્રાણીનાં કલ્યાણ થાય એવાંજ કામોને ધન્ય માનીએ છીએ. વિપત્તિ અને સંકટો વેઠીને પણ જે કોઇ લોકહિતનાં કામ કરશે, તેજ ચિરકાળપર્યંત નામ, યશ અને કીર્તિ મૂકી જશે.

ભરતખંડમાં, સ્વાર્થત્યાગની બાબતમાં શીખ લોકો છેલ્લા સમયમાં સર્વોપરિ ગણાવાનું કારણ તેમની પરોપકારવૃત્તિજ છે. એ ગૌરવ તેમણે બહુ મોટી કિંમતે–બહુ ભારે આત્મભોગે મેળવ્યું છે. ધર્મને માટે, કર્મને માટે, પરોપકારને માટે અને અતિથિસત્કારને માટે, તેઓએ જેવી ત્યાગવૃત્તિ બતાવી છે, તેવી ત્યાગવૃત્તિનાં દૃષ્ટાંત જગતના ઇતિહાસમાં ભાગ્યેજ મળશે. તેઓના મહાન ધર્મગુરુઓએ દેશને માટે અને ધર્મને માટે અસાધારણ બલિદાન આપીને જે અક્ષય કીર્તિ મેળવી છે, તે શીખ ઇતિહાસના પ્રત્યેક પૃષ્ઠપર ચળકતા અક્ષરે આલેખાયલી છે. તે અક્ષરો કહે છે કે "પરોપકાર માટે સ્વાર્થત્યાગ કરવો, એજ મહાપુણ્યનું કામ છે."

ગુરુ ગોવિંદસિંહે અસાધારણ સ્વાર્થત્યાગ બતાવીને શીખ-

સમાજમાં જે અસામાન્ય જોશ ઉમેર્યું હતું, તેમનું દૃષ્ટાંત જોઈને તેમના શિષ્યો પણ તેમને પગલે ચાલીને અજિત વીર પુરુષ થઇ ઉઠ્યા હતા. તેમનીજ સહાયતાવડે પંજાબમાંથી મોગલ રાજ્ય ઉખડી જઈને સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય સ્થાપન થયું હતું; પરંતુ તેમના ખંડિયા રાજાઓએ અવળો રસ્તો લઇ મોગલરાજા ઔરંગઝેબની મદદ લઈ ગુરુ ગોવિંદસિંહની રાજધાની આનંદપુરને ઘેરો ઘાલ્યો!

આ ઘેરા વખતે શીખ લોકોએ મહાન વીરત્વ બતાવ્યું; પરંતુ અપાર શત્રુસેનાના વિચારથી ગુરુ ગોવિંદસિંહની માતા ગુજરીને પોતાના બે લાડકવાયા પૌત્રોને બચાવવાની ભારે ચિંતા પેઠી. છેવટે તેમણે ઘેરો ઘાલનારા રાજાઓને ગુપ્ત રીતે કહાવ્યું કે, તેઓને કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી જવા દેવી. આ પ્રાર્થના મંજુર થવાથી માતા ગુજરી, ગોવિંદસિંહના બે નાના છોકરાઓ—ફતેહસિંહ અને જબરસિંહ લઇ ગુપ્તરીતે કિલ્લો છોડી ચાલ્યાં ગયાં. એ વખતે તેમની સાથે ગંગુ નામનો એક રસોઈઓ હતો.

ગંગુ બ્રાહ્મણનો છોકરો હતો, પણ તેનામાં બ્રાહ્મણપણાના ગુણ નહોતા. તે પૈસાનેજ પરમેશ્વર માનતો હોવાથી અને પૈસામાટેજ નોકરી કરતો હોવાથી છેક પામર પ્રાણી જેવો થઇ રહ્યો હતો.

ગંગુ સિરહિંદ ગામમાં રહેતો હતો. કિલ્લામાંથી નીકળી પડ્યા પછી ગુરુમાતા બે પૌત્રો તથા ગંગુ બ્રાહ્મણ સાથે તે ગંગુનેજ ઘેર આવી પહોંચ્યાં. ગંગુ આદરસત્કારપૂર્વક માતાને પોતાના નાનકડા ઘરમાં લઇ ગયો. ગુરુમાતાએ પણ તેનો ભાવ જોઇને ત્યાં રહેવાની ઇચ્છા બતાવી. ગંગુએ માતાને બેસવા એક ભાગ્યોતૂટ્યો ખાટલો પાથરી આપ્યો.

મુસાફરીથી થાકેલા બંને બાળક તે ખાટલા ઉપર તરતજ નિદ્રાવશ થયા. બાળકો ઉંઘ્યા, પણ માતાનાં નેત્રમાં ઉંઘ નથી, અનેક ચિંતાઓમાં તેમનું હૃદય સ્નાન કરે છે. પોતાના પુત્ર ગુરુ ગોવિંદસિંહને તેઓ જે સ્થિતિમાં મૂકી આવ્યાં હતાં, તે સ્થિતિ કેટલી ભયંકર હતી! ગોવિંદનું મુખ જોવાનું હવે તેના નસીબમાં હશે કે નહિ, આ બે બાળકોનું રક્ષણ થશે કે નહિ, આવી અનેક ચિંતાઓ કરતાં કરતાં પ્રેમપૂર્વક બંને પૌત્રોના મુખ ઉપર અને શરીર ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યાં.

પૈસાની જરૂરને અંગે ગુજરી માતાએ કિલ્લો છોડતી વખતે

એક દાબડો સાથે લીધો હતો. તેમાં હીરા, માણેક અને મોતીના ઘણા અલંકારો ભરેલા હતા અને તે દાબડો ઘણી સાવચેતીથી સંતાડી રાખ્યો હતો. ગંગુના ઘરમાં આવ્યા પછી તે દાબડો ઓશિકા નીચે મૂકીને ગુરુમાતા સૂઇ ગયાં. ચિંતાને લીધે તેમને જરાવાર ઝોકું આવતું અને પાછી આંખ ઉઘડી જતી.

ગંગુની પાપી નજર પેલા પિત્તળના દાબડા ઉપર પડી ચૂકી હતી; પરંતુ એ દાબડો ગુમ કરવાથી માતાજીને અને એ રાજપુત્રોને ખાવાના પણ વાખા પડે તેનો વિચાર તે સ્વાર્થમાં અંધ બનેલા બ્રાહ્મણને ક્યાંથીજ આવે ! એ તો પેલો દાબડો ઉઠાવી જવાનો લાગ શોધવા લાગ્યો; પરંતુ તે માતાજી પણ જૂના જમાનાનાં હતાં તેમને ઉંઘ આવતી નહોતી. ગંગુ ઉંઘવાનો ઢોંગ કરી સૂતો હતો અને લાગ જોતો હતો. એટલામાં બ્રાહ્મણભાઇને લાગ મળ્યો ! ગુરુમાતા મોડી રાત સુધી જાગ્યાં, પણ રસ્તાના થાકે છેવટે ઉંઘી ગયાં ! પાપી ગંગુ મહારાજે એક, બે, પાંચ વખત પોતાનું માથું ઉંચું કરીને જોયું, અને ગુરુમાતા ઉંઘી ગયેલાં જણાતાં તેમની પાસે જઇને ઓશિકા નીચેથી દાબડો કાઢી લીધો અને પછી તરતજ બૂમ પાડી કે “ચોર ચોર, કોઇ દોડો ! કોઇ પકડો !” ગંગુની બૂમથી ગુરુમાતા એકદમ જાગી ઉઠયાં. બે છોકરાઓ પણ આંખો ચોળતા બ્હી ઉઠયા ! ગુરુમાતાએ સૌથી પહેલાંજ ઓશિકા નીચે જોયું તો “દાબડો” ગુમ થયેલો જણાયો. તેમણે જાણી લીધું કે “સત્યાનાશ ગયું !” સ્તબ્ધ હૃદયે તેમણે ઘણી વારસુધી ગંગુના મ્હોં સામું જોયા કર્યું અને નિશ્ચય કર્યો કે, ચોર એ પોતેજ છે ! પરંતુ શું કરવું ? પછી શાન્તચિત્તે ગુરુમાતાએ તેનો ઉપકાર માન્યો અને કહ્યું કે “બેટા ! ચોરના હાથમાંથી બચાવીને દાબડો તેં સંતાડી દીધો તે ઠીક કર્યું. હવે તે લઇ આવ. તારો ઉપકાર ભૂલાશે નહિ.” ડોસીમાએ આ પ્રમાણે તેને ઘણી વિનતિ કરી; પરંતુ તેથી તેનું હૃદય પીગળી જવાની વાત તો વેગળી રહી; અને તે તો ઉલટો ગુસ્સે થઇ ગયો અને ગુરુમાતાને ગાળો પણ દીધી ! ગંગુના એવા આચરણથી પેલા બે વીર બાળકોનો મિજાજ જતો રહ્યો; અને તેમણે ગંગુને તેજસ્વીપણાથી કહ્યું કે “ખબરદાર ! જો માતાજીને એક પણ શબ્દ કહ્યો છે તો તો તને ભારે શિક્ષા મળશે.” બાળકોના વીરત્વભરેલા શબ્દો સાંભળીને ગંગુએ કહ્યું કે “અરે મૂર્ખાઓ ! તમને ખબર છે કે, તમે મારા

આશ્રયમાં છો અને, આવીજ કૃપાને [illegible] છો? આખું જગત તમારું દુશ્મન છે. તમને નિરાધાર જોઈને મેં મારે મકાન રહેવા આપ્યું છે. તેમાં પણ મને કેટલો ભય છે તેની ખબર છે? મારો ઉપકાર માનવાને બદલે તમારાં છોકરાં મને "ચોર" બનાવે છે! ખરેખર તમે નાલાયકજ છો! ઠીક, હવે જોઉં છું કે, કોણ તમારું રક્ષણ કરે છે? હું હમણાંજ મુસલમાન કોટવાલને બોલાવી તમને પકડાવી દઉં છું. તમારો પિતા મોગલ રાજનો બળવાખોર છે, તમે મોગલના હાથમાંથી કદી પણ છૂટવા પામશો નહિ. જુઓ કે હવે તમારી નાલાયકીનું શું ફળ મળે છે!" એટલું કહીને નીચ ગંગુ મહારાજ ઝપાટાબંધ બહાર જવા તૈયાર થયો.

એક બ્રાહ્મણનાં આવાં વાક્યો સાંભળી વીર બાળકોની આંખોમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. અપમાનની અને તિરસ્કારની આગ તેમની નસેનસમાં સળગી ઉઠી. મોટો પુત્ર ફતેહસિંહ કમરેથી તલવાર બહાર કાઢી ગંગુ ઉપર ધસી ગયો; પરંતુ ગુરુમાતાએ તેને રોક્યો. માતાના કહેવાથી બાળક અટકી ગયો, નહિ તો ગંગુ મહારાજ એકના બે થઈ જાત! માતાએ રસોઇયાને પણ સમજાવ્યો. તેને શાંત પાડવા માટે કાલાવાલા કર્યા; એટલુંજ નહિ પણ પોતાનો દાબડો પણ તેને આપી દીધો, પણ મારાં બાળકોને બતાવી દઈશ નહિ, એમ કાલાવાલા કરીને કહ્યું; પરંતુ પાપી બ્રાહ્મણનું હૃદય ગુરુમાતાની અશ્રુધારાઓથી શીતળ થયું નહિ. એ તો તરતજ શહેરના કોટવાળ પાસે ગયો અને કહ્યું કે 'જો મને ઇનામ આપશો તો ત્રણે જણને પકડાવી આપીશ.'

તત્કાળ કોટવાળ સિપાઇઓ સાથે ગંગુને ઘેર આવી પહોંચ્યા અને ગુરુમાતા તથા બે છોકરાઓને પકડી ગયા! કિલ્લાના એક ઓરડામાં ગુરુમાતાને અને એક અંધકારવાળા ઓરડામાં બે છોકરાઓને કેદ કરી દીધા.

કેદખાનામાં પણ ગુરુ બાળકોની અવસ્થા વિચારવા જેવી અને સમજવા જેવી હતી. અંધારા ઓરડામાં પૂરાયા છતાં તેઓ ત્યાં નાના પ્રકારની ધર્મચર્ચા કરતા હતા. "સિંહનાં બાળક સિંહ જેવાંજ હોય છે." પિતા અને પિતામહનું અપૂર્વ સાહસ અને ધર્મપ્રેમ તેમનામાં પણ જણાતો હતો. તેઓ અડગ ધૈર્યપૂર્વક આ અત્યાચાર સહન કરવા લાગ્યા.

બીજે દિવસે ઠાઠમાઠ સાથે રાજદરબાર ભરાયો. નવાબ વાઝી-

દખાં સિંહાસન ઉપર છોકરાઓનો ન્યાય કરવા બેઠા. બે કેદી બાળકોને રાજસભામાં લાવવામાં આવ્યા. બાળકોની તેજસ્વી મૂર્તિ જોઇ સભામાં બેઠેલા બધા ગૃહસ્થો આશ્ચર્ય પામ્યા. તેઓનું શરીર કષ્ટથી સૂકાઈ ગયેલું હોવા છતાં પણ તેમનું વદન દૃઢતાભરેલું હતું.

નવાબ કોટવાળની ફરિયાદ ઉપરથીજ તેઓને પ્રાણદંડની આજ્ઞા કરવા જતા હતા, પણ તેવામાં એક બીજી વાત તેમને સૂઝી. તેમણે ગુરુ ગોવિંદસિંહના હૃદયમાં હમેશાં અગ્નિ પ્રકટાવવાની યુક્તિ કરી. આ બન્ને બાળકોને "ઇસ્લામ" ધર્મમાં વટલાવવાથી ગુરુ ગોવિંદના મનમાં પ્રાણદંડથી પણ વધારે દુઃખ થશે; એમ વિચારીને નવાબે કહ્યું કે "બાળકો! તમે ઘણા નાના છો તમને પ્રાણદંડની શિક્ષા આપતાં મારૂં હૃદય બહુ દુઃખાય છે અને તમારા ઉપરના સ્નેહથી ભીંજાઇ જાય છે. પિતાના પાપથી તમારી આજે જે દુર્દશા થઇ છે, તેમાંથી હું તમને મુક્ત કરવા ચાહું છું. તમારો પિતા એક સખ્ત કાફર અને મોગલરાજ્ય સામે બળવાખોર હોવાથી તેના પુત્રતરીકે તમને પ્રાણદંડનીજ શિક્ષા થવી જોઇએ; પરંતુ તમારી નાની ઉંમર ધ્યાનમાં લઇને હું ભયંકર શિક્ષા કરી શકતો નથી; પરંતુ તે દયાને બદલે તમારે અમારો ધર્મ ગ્રહણ કરવો પડશે. જો તમે ઇસ્લામી ધર્મ ગ્રહણ કરશો–તો તમને અમે પુત્રની પેઠે પાળીશું અને આ જગતમાં જેટલાં સુખ–ભોગ-વિલાસ છે, તે બધાં તમને આપીશું. તમે પૃથ્વી ઉપર રહેવા છતાં સ્વર્ગનું સુખ ભોગવશો અને સર્વ પ્રકારના વિલાસવૈભવ તમારા દાસ થઈ રહેશે. તમારો પિતા ઇસ્લામી ધર્મ નહિ સ્વીકારવાથી અને મોગલરાજા વિરુદ્ધ વર્તવાથી નરકનું દુઃખ ભોગવશે; પરંતુ તમે તો નિર્દોષ બાળકો છો! પિતાના પાપે પુત્રોએ શામાટે દુઃખી થવું? જેનો ધર્મ આ જીવનમાં સુખ આપતો નથી અને ટુકડા રોટલામાટે ભટકવું પડે છે, તેનો ધર્મ પરલોકમાં શું સુખ અપાવશે? માટે તમે તમારા પિતાના શબ્દો ઉપર વિશ્વાસ નહિ કરતાં હું જે સલાહ આપું છું તે સ્વીકારી લઇ તમે ઇસ્લામ ધર્મ ગ્રહણ કરો. હું તમને બધુંજ આપીશ, હું તમારેમાટે બધુંજ કરીશ."

દુનિયાઈ સુખ-વૈભવ એ કંઇ ધર્મનાં અંગ કે ધ્યેય નથી. મુસલમાન ધર્મ પણ દુનિયાઈ પદાર્થ પાછળ ભટકાવનારો જડવાદીઓનો ધર્મ નથી. પણ પારલૌકિક સત્ય–સુખને સધાવનારો છે

અને પવિત્રતા તથા સંયમનો પક્ષપાતી છે. હા, હિંદુઓની પેઠે મુસલમાનોએ પણ પોતાના દેશવટે ઇસ્લામ ધર્મને ખરાબ અર્થમાં લઈને અનેક રીતે વગોવ્યો છે. જ્યારે હજરત મહંમદ સાહેબ મુસલમાન પંથવાળાઓ માલેશ્વર થઈ ઉઠ્યા, ત્યારે તેમનો પણ સંયમ છેવટે ક્યાંય ડૂબી ગયો! હિંદુ રાજાઓની પેઠે તેમણે પણ ધીમે ધીમે વિલાસિતાના પ્રવાહમાં ઇસ્લામનું સત્ય સ્વરૂપ ડૂબાવી દીધું; અને દુનિયાઇ પદાર્થો કોઈ પણ રીતે મેળવવા-ભોગવવા, એજ ધર્મનો પ્રધાન ઉદ્દેશ તેઓએ માની લીધો! સંયમની સાચી દિશા સાધવાને બદલે જેવું જેની મરજીમાં આવ્યું તેમ રાજ્ય કર્યું. વચમાં એકાદ બે વીર પુરુષો જન્મ્યા હતા; પરંતુ તેમનો યત્ન અધઃપતનની ગતિ અટકાવી શક્યો નહિ. હમણાં પણ હિંદુઓની પેઠે મુસલમાન ધર્મને નામે પણ કેટલો અન્યાય થાય છે, તે ખરા મુસલમાનો તો સ્વીકારે છેજ. હિંદુ ધર્મની પણ પુષ્કળ અવનતિ થઈ છે; પરંતુ વચમાં વચમાં નાનક, ચૈતન્ય, શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, દયાનંદ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, રામતીર્થ, વિવેકાનંદ આદિ મહાપુરુષોએ એક યા બીજી રીતે હિંદુધર્મમાં જે ચૈતન્ય આપ્યા કર્યું છે, તેથીજ હજીસુધી હિંદુધર્મ જાગૃત છે અને તેથીજ આજે પણ હિંદુઓના ધર્મઢગ ભગભગતો તથા શુષ્ક વેદાંતીઓ સુદ્ધાં માત્ર ગુપ્તપણેજ દુરાચાર સેવે છે; પરંતુ મોઢેથી ઐહિક સુખને જીવનનું પ્રધાન લક્ષ્ય કહી શકતા નથી અને તેથીજ તેમના ધર્મઢોંગ રાજદરબારો કરતાં પણ વધારે પૂજ્ય છે!

અસ્તુ. એ વાત જવા દો. નવાબના એવાં લલચાવનારાં વાક્યો અને પિતૃનિંદા સાંભળીને બન્ને બાળકોના મનમા ક્રોધનો અગ્નિ ભડકી ઉઠ્યો. તેમના ક્ષીણ મુખપર શરીરમા રહેલું થોડુંઘણું લોહી ચઢી આવ્યુ. બન્ને છોકરા નવાબને ઉત્તર આપવાને આગળ વધ્યા; પરંતુ ફતેહસિંહ પોતાના ભાઇને અટકાવીને જે કાંઇ બોલી ઉઠ્યો, તે શબ્દો આજે પણ બીકણ મનુષ્યના હૃદયમાં સાહસનો સંચાર કરે છે. બાળકે કહ્યું કે "નવાબ! દરિદ્ર પ્રજાનું લોહી પીને પણ હજુ તમે નવાબ કહેવાઓ છો! તમારા અત્યાચાર અને લૂંટફાટના કાર્યોથી દેશ રસાતળ ગયો છે. તમારા મહેલો ઉપર હજારો સ્ત્રી-પુરુષોના ઉન્હા નિઃશ્વાસ વરસી રહ્યા છે. તમે કેટલાં બધાં જીવન અન્યાયની રીતે નષ્ટ કર્યાં છે! હજારો બાળકો

માતા-પિતાના વિયોગથી દુઃખી થઇ અતિશય કલ્પાંત કરી રહ્યાં છે અને ચારે દિશા કંપાવી રહ્યા છે. તમે બળપૂર્વક હિંદુઓની કન્યાઓને અને બહેનોને પકડી લાવી તમારૂં અંતઃપુર શોભાવ્યું છે. કેટલી સ્ત્રીઓએ પોતાનું સતીત્વ જાળવવા માટે તમને દેતાં દેતાં દેહત્યાગ કર્યો છે! તમે રક્ષક કહેવાઇને પ્રજાની ધનસંપત્તિ હરણ કરો છો. તમે તમારી તલવારથી પ્રજાનું રક્ષણ નહિ પણ ભક્ષણ કર્યા જાઓ છો. અમારા પિતા; તમારાં રાક્ષસ જેવાં કુકર્મોની તમને શિક્ષા આપીને જગતમાં ધર્મનાં સાચાં બીજ વાવવા માટે આવ્યા છે. તમારાં ઘોર પાપોને માટે સત્વર તમને પશ્ચાત્તાપ અને દિલગીરી થશે; અને બીજાઓને જેટલાં કષ્ટ આપ્યાં છે, તે બધાં તમારે માટે ભેગાં થઇ ચૂક્યાં છે. જ્યારે રક્ષણનો કોઇ પણ રસ્તો રહેશે નહિ, ત્યારેજ તમારૂં હૃદય પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી બળવા માંડશે; પરંતુ તે વખતે તે પશ્ચાત્તાપ વૃથા જશે. પૃથ્વી ઉપર કેટલાંએ રાજ્ય અને કેટલાએ રાજા થઇ ગયા છે અને તે બધાંએ રાજ્ય અને બધાએ રાજા નાશ પામ્યા છે. એક દિવસ તમારૂં પણ તેમજ થશે, કોઇનું રાજ્ય કે કોઇ પણ રાજા અમર રહ્યો નથી. અમારા પરમ ધાર્મિક અને પરોપકારી વિક્રમ જેવા ચક્રવર્તી રાજાઓનાં રાજ્ય પણ ચાલ્યાં ગયાં છે; તો પછી તમે શી ગણત્રીમાં ? એક સમય તમારાં રાજસિંહાસનો વાગોળો અને કબૂતરોના માળા બાંધવાને લાયક થઇ પડશે અને તમારા કિલ્લા, રાજમહેલો અને રાજસત્તા, એ બધું માત્ર એક "વાર્તા" જેવું ગણાશે ! અનેક માણસો તમારાં કાર્યો તરફ ધિઃક્કાર બતાવશે અને નરકયાતનાનાં ઘોર દુઃખ ભોગવતા હશો તે વખતમાં ભાગ્યેજ કોઇ તમને દિલાસો આપશે. હમણાં તમે રાજસત્તાના અહંકાર આડે તમારાં ભાવી ભયંકર દુઃખ-દાવાનળને જોઇ શકતા નથી; કેમકે અત્યારે તે ભાવી દુઃખો પડદામાં રહ્યાં રહ્યાં વસ્ત્રાલંકાર સજી રહ્યાં છે! નવાબ! તમે અત્યારે અમને જે સુખ-સ્વચ્છંદની આશા અને લોભ બતાવો છો, તે બધાં ચાર દિવસના ચાંદરણા જેવાં હોઇને જ્યારે માનસિક અશાંતિ, શારીરિક રોગ અને મૃત્યુનો માર આવી પહોંચશે, ત્યારે એ બધાં સુખ એકેસપાટે લોપ થઇ જશે. જો આ જગતમાં "મૃત્યુ" અને "કર્મફળ" મળતાં ન હોત, તો કદાચ હું તમારી આપેલી લાલચોમાં લોભાઈ જાત અને તમો કહો છો તે સ્વીકારી લેત; પરંતુ

જ્યારે એ જાણતો તો નક્કીજ છે, ત્યારે પછી એવું ક્ષણિક સુખ ભોગવવું તે શા કામનું? તલવારથી મરવું એ તો રોગના ભોગ થઇ ખાટલે પડી મરવા કરતાં ઘણુંજ બહેતર છે. દુનિયાઇ લોભ-લાલચને ખાતર જીવવું, એના કરતાં ધર્મશ્રદ્ધાને ખાતર મરવું એ તો મોટું અહોભાગ્ય છે. અમે શરીરનાં તુચ્છ સુખોને માટે કદી પણ કલંકિત થઇશું નહિ. તમે મોટા હુશિયાર માણસ-માં ગણાવા છતાં અમને પવિત્ર ધર્મશ્રદ્ધા ત્યાગ કરવા કહો છો, એ શું થોડું આશ્ચર્ય કહેવાય? જ્યારે બધાજ જાણે છે કે, મૃત્યુ અનિવાર્ય છે, ત્યારે શામાટે લોકો જીવનને મૂલ્યવાન ગણે છે અને તેની રક્ષાને માટે અનેક યત્નો કરે છે; તેનો હું વિચાર કરું છું, ત્યારે ઘણુંજ આશ્ચર્ય થાય છે. જેણે સ્વધર્મને માટે પ્રાણ આપ્યો છે, તે મહાપુરુષ તેગબહાદુરના અમે પૌત્રો છીએ. જેઓ શ્રી ગુરુ નાનકદેવના હાલના વારસ છે, તે મહાત્મા ગુરુ ગોવિંદસિંહના અમે પુત્રો છીએ. જેઓનાં માતપિતા એવાં મહાન ચારિત્રવાળાં હોય; જેમના વંશમાં જન્મવાનું અહોભાગ્ય મળ્યું હોય; જેમના પૂર્વજોના મહિમાવડે જગત ગૌરવાન્વિત થયું હોય, જેઓ હમેશાં દેવ-દૂતોવડે રક્ષાતા હતા, જેઓના માથા ઉપર હમેશાં પવિત્ર પૂર્વજોનો શુભાશીર્વાદ વર્ષે છે, જેઓને પાર-લૌકિક જ્યોતિ જીવનની ઉચ્ચ અવસ્થા તરફ ખેંચે છે, તેઓ શું સાધારણ શરીરને માટે અથવા કૂતરાં-બિલાડાંની પેઠે ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિને માટે, એવાં સર્વોચ્ચ સુખોનો ત્યાગ કરશે? નવાબ! મૃત્યુ-ની બીક શામાટે બતાવો છો? અમે તો ભય કેવો હોય છે તે જાણતા નથી. ધર્મ-જીવનની પવિત્ર શક્તિ શું કદી પણ નષ્ટ થાય છે? તે પવિત્ર જીવન તલવારના આઘાતથી કે તોપના ગોળાવડે પણ શું નષ્ટ થાય તેમ છે કે? અમારો આત્મા અમર છે અને બહાર જણાતું શરીર તો માત્ર તે ઉપરનું વસ્ત્રજ છે. સુખે અથવા દુઃખે શાંતિમાં કે અશાંતિમાં એ વસ્ત્ર, એ શરીર ફાટવું એ તો નિશ્ચય-જ છે. ગમે તો શરીર અગ્નિમાં બળે, ઘોરમાં સડે કે પછી તેના કટકે કટકા થઇ કપાઇ જાય, એ બધું અમારેમાટે સરખુંજ છે. અમે તો માત્ર એક ઇશ્વરી આશીર્વાદના ઉમેદવાર અને હકદાર છીએ અને અમે હમેશાં ઇશ્વરના હૃદયમાં વસીએ છીએ. એજ અમારે માટે મોટામા મોટું સુખ અને આશ્વાસન છે; માટે હવે તમે ચાહો તેવી રીતે શરીરનો નિકાલ કરી નાખો. ગુરુ ગોવિંદ-

સિંહના પુત્ર થઇને અમે ગુરુએ બતાવેલા માર્ગથી એક વાળપૂર પણ વેગળા જઇશું નહિ. ધર્મ એજ અમારૂં સર્વસ્વ છે.”

સાચો ધાર્મિક મનુષ્ય કદી પણ દેહના સુખમાટે લોભાતો નથી. દૈહિક દુઃખનો ભય બતાવીને કદી પણ તેને સત્યના માર્ગેથી વિચલિત કરી શકાતો નથી. તે તો હમેશાં પરમાત્માના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઇ અંતે પરમાત્માની જ્યોતિમાં મળી જવાનીજ પ્રાર્થના કરે છે અને તેમાંજ અનંત સુખ માને છે. તેની આગળ શયતાન, માર અથવા સાક્ષાત્ કામદેવ પણ પરાજય પામે છે. જગતમાં તેઓજ આદર્શ પુરુપ છે. ઉપર કહેલા બન્ને બાળકોએ શીખ ગુરુઓની ધર્મવીરતા ઉત્તરાધિકારમાં મેળવી હતી. તેઓ હજુ સુધી બ્રહ્મચારીજ હતા. તેઓને જન્મની સાથેજ ધર્મજિજ્ઞાસા મળેલી હતી અને તેથી તેઓ બાળકો છતાં પણ તેમને શરીરનાં સુખ–વૈભવનો લોભ બતાવી મોહ પમાડવાનું કામ અશકય હતું.

બાળકનાં તેજસ્વી વાકયો સાંભળીને નવાબનો ક્રોધાગ્નિ ઉલટો ભડકી ઉઠયો. તેણે કઠોર શબ્દે કહ્યું કે “ચૂપ રહે, બદમાસ છોકરા! તારા ઉપર દયા લાવીને મેં ઉદારતાથી વર્તવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તું તો ઉલટો માથેજ ચઢી જાય છે કે ? અમારી સત્તાની તને હજુ કલ્પનાજ નથી. તારો પિતા મૂર્ખ છે. તું કહે છે કે, અમે મરણનો ભય રાખતા નથી; પણ તારા જેવા છોકરાઓ તો એક કાંટો વાગતાં પણ ચીસ પાડી મૂકે છે. છતાં તું તો તલવારના ઘાની વેદના પણ મનમાં લાવતો નથી. વાહરે છોકરા! થવું હોય તો મુસલમાન થા, નહિ તો મર! એજ મારો છેલ્લો હુકમ! બોલ, શું ઇચ્છા છે ?”

આ સમયે બાળક જોરાવર(જબર)સિંહે તીવ્ર સ્વરે ઉત્તર દેતાં કહ્યું કે “નવાબ! જેટલી વખત ઇચ્છા હોય તેટલી વખત અમને તલવારના ઘા મારો. અમે એને માટે કદી પણ આંખમાંથી આંસુ પાડીશું નહિ કે રડીશું નહિ, અમે મરણનો ભયજ રાખતા નથી. અમને ફાંસીએ લટકાવો અથવા ચામડી ઉતારી લ્યો, જેમ મરજી થાય તેમ કરો. અમે અમારા પૂર્વમહાપુરુષોના પ્રતાપથી અને તેમના આશીર્વાદથી તમારી એ શિક્ષાને હસતે મોઢે સહન કરીશું. માટે તમને ફાવે તે રીતે હત્યા કરો; પરંતુ અમારા પૂજ્ય પિતૃદેવતાની નિંદા કરશો નહિ. તમારો છેલ્લો હુકમ તરતજ અમલમાં મૂકો કે જેથી અમે તમારી દુષ્ટ નજર આગળથી મુક્તિ મેળવીએ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તેણે કઠોર અવાજે કહ્યું કે "હમણાંજ તમને ખૂબ રીબાવી રીબાવી ને મારી નખાવીશ, છતાં તે કોઇ પણ જોઇ શકશે નહિ; અને પછી તમારાં મુડદાં કાગડા અને ગીધને ખાવા માટે ફેંકાવી દઇશ."

અતિ સાહસ સાથે બાળકોએ કહ્યું કે "કુચ્છ પરવા નહિ ફાવે તેમ કરો. ધર્મને ખાતર ગમે તેટલું સહન કરી પ્રાણ આપવા તત્પર છીએ. અમને જે કાંઇ કષ્ટ અપાશે, તે વાત ભલે બીજું કોઈ જાણશે નહિ; પણ યાદ રાખજો કે, તે સર્વ રાજાઓને રાજા, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર તો અમારા દુઃખની વાત જાણ્યા વગર અને તમને પાપની શિક્ષા આપ્યા વગર નહિ રહે. અને આવાં અનેક પાપકર્મોને પરિણામે મોગલરાજ્યને પણ અંત આવશે.

"ઠીક, ત્યારે તમારી એવી બેઅદબીનું ફળ ભોગવો. કોઇ પણ રીતે તમને બચાવવાની મેં ધારણા રાખી હતી, પરંતુ તમારી આવી અસહ્ય બેઅદબી તરફ જોતાં તમારૂં મૃત્યુજ સરઅંયલ જણાય છે. હું હમણાંજ કોટની દિવાલમાં તમને ચણાવી દઇશ."

આજ્ઞા થતાંજ રાજમિસ્ત્રીએ કિલ્લાની દિવાલ તોડી બે ગજ ખાડો પાડયો, અને બન્ને બાળકોને તેમાં એક બીજાથી બે હાથ છેટે ઉભા રાખી ચૂનો, માટી અને પથ્થર નાખી ચણવા માંડયું. તેમને પગથી તે કમ્મરસુધી ચણી લીધા. આવા ભયંકર મૃત્યુથી પણ બન્ને બાળકોએ ધૈર્ય અને ધર્મ છોડયાં નહિ. આ ક્રૂર દેખાવ જોઇને અનેક માણસોનાં શરીર કંપી ઉઠયાં અને નેત્રોમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલી રહી; પરંતુ નવાબ વાજીદખાંના મુખ ઉપર પૈશાચિક હાસ્ય જણાતું હતું!

ચણતર કમ્મરસુધી આવ્યું, ત્યારે પણ નવાબે તે બન્ને છોકરાઓને ઇસ્લામી થવા કહ્યું; પરંતુ ફતેહસિંહે લાલચોળ થઇ જઇને ઉત્તર આપ્યો કે "કાયર પુરુષ! હવે તું અમને વધારે સતાવ નહિ. કારણ કે ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન થવામાં અને તેનું સ્મરણ કરવામાં અત્યારે અમે ઘણું સુખ માણી રહ્યા છીએ; માટે ઇશ્વરની ઇચ્છા જલદી પૂર્ણ થાઓ. આ અસત્ય-જડ-દુઃખમય અસાર સંસારમાં રહેવાની હવે અમારી ઇચ્છા નથી."

જબરસિંહે પણ છેલ્લો ઉત્તર દીધો કે "નરાધમ! અત્યાચારી! તું શું માણસોને મારી નાખવાનેજ જન્મ્યો છે? કોઇને જીવતદાન આપવાને જન્મ્યોજ નથી? જો તને ખબર હોય કે, જીંદગી

ચાર દિવસના ચાંદરણા જેવી છે, તો પછી શામાટે અમર વાનો હોય એવાં દુષ્ટ કામો કરે છે ?"

મિસ્રી ચણુતો ચણુતો ફતેહસિંહના ગળાસુધી આવ્યો, ારે નવાબે વળી પણ એવોજ પ્રશ્ન પૂછ્યો. જોરાવરસિંહ-(જોરાવરસિંહ)નું આખું શરીર ચણાઇ ગયેલું હોવાથી તે છેલ્લા ાસ લઇ રહ્યો હતો; તેથી એટલાંજ શબ્દો સંભળાયાં કે "હે ્વર! આપનીજ ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ." પછી બન્ને બાળકોનાં માથાં ણુ ચણાઈ ગયાં ! આ પ્રમાણે એ જગ્યા એ સિંહ બાળકોનું માધિસ્થાન બની રહી; અને પછી તેમની એજ અંતિમ વાણી જગના શીખોને સંભળાયા કરી છે કે "હે ઇશ્વર! આપનીજ ્છા પૂર્ણ થાઓ."

જે સમયે એ બાળકો આ અસાર સંસારને છોડી જવાની ૈયારીમાં હતા, તે વખતે એક શીખ ગુરુ ગોવિંદસિંહની આજ્ઞા-થી બાળકોને શોધતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે એ બન્ને બાળકોનું કરુણાજનક વૃત્તાંત અને તેમના વીરોચિત શબ્દો સાંભ-ળ્યા. જો તે શીખ માત્ર બેજ ઘડી પહેલાં આવ્યો હોત, તો તે કદાચ પોતાના જીવનને ભોગે પણ તે છોકરાઓને બચાવી શકત; એવા વિચારથી તેને એટલું બધું દુઃખ ઉપજ્યું કે જેથી તેજ ક્ષણે તેણે પોતાની તલવારથી પોતાના શરીરના બે કટકા કરી નાખ્યા અને તેનો આત્મા પેલા બે *બાળકોની સાથે અમરલોકમાં ચાલ્યો ગયો ! પછી ત્યાં એક હિંદુ પણ પુષ્કળ ધન લઈને આવી પહોંચ્યો. એ ધનને બદલે પોતાના ગુરુપુત્રોને બચાવવા માટે તે ઘણીજ ઉતાવળથી આવ્યો હતો; પરંતુ તેણે જોયું કે ખેલ ખલાસ થઇ ગયો છે ! એ કરુણાજનક હકીકત સાંભળીને તેને બહુજ દુઃખ થયું અને તે ગાંડો બની ગયો.

આ તરફ ગુરુમાતા ગુજરી પણ એ બાળકોની બહુ ચિંતા કરી રહ્યાં હતાં; એટલામાં તેમણે બાળકોના દેહાંતની ખબર સાંભળી. આ વાત સાંભળતાંજ તેમને મૂર્છા આવી ગઇ; અને પછી શુદ્ધિ કદી પણ આવી નહિ !

ધનના લોભી ગંગુએ ધનને ખાતર આજે પોતાના અન્નદાતા ગુરુનું આ પ્રમાણે સર્વનાશ કર્યું. ચાર નિર્દોષ પ્રાણીઓનાં

* મરણ વખતે ફતેહસિંહનું વય લગભગ દશ વર્ષનું હતું અને જોરાવરસિંહનું વય આઠેક વર્ષનું હશે.

કિલ્લાને ઘેરો ઘાલનાર મોગલ સેનાપતિ ખાજા મહમ્મ અને નાહરખાંએ અનેક વિચારો કર્યા પછી, ગોવિંદસિંહને એ દૂત મોકલી કહાવ્યું કે "તેણે બાદશાહને શરણે આવવું." ગુરુની પાસે દૂત ગયો, ગુરુએ તેને માન આપ્યું; પરંતુ મહાન મોગલ શહેનશાહે દર્શાવેલો વિનય બાજુપર રાખીને એ દૂત તો ઉલટે અસભ્ય શબ્દો ગુરુ-દરબારમાં બોલવા લાગ્યો અને ભય બતાવવા લાગ્યો. ત્યાં હાજર રહેલા શીખ વીરોને આથી ઘણું અપમાન જણાયું; પરંતુ દૂતને મરાય કે પકડાય નહિ, એવો રાજનિયમ હોવાથી તેઓ કાંઈ બોલ્યા નહિ.

પરંતુ આ સભામાં ગુરુ ગોવિંદના બે છોકરા હાજર હતા. મોટાનું નામ અજિતસિંહ અને ઉંમર પંદર વર્ષની હતી, તથા નાનાનું નામ જુહારસિંહ અને ઉંમર તેર વર્ષની હતી. દૂતને મોઢેથી પિતૃનિંદા, ધર્મનિંદા અને નેતૃનિંદા થઇ તે અજિતથી સહન થયું નહિ. તેણે કમ્મરે લટકતી તરવાર બહાર કાઢીને દૂતને તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું કે "સાવચેત ! ફરીથી એવો એક પણ શબ્દ બોલ્યો તો કટકેકટકા કરી નાખીશ."

બાળકના આવા તેજસ્વી શબ્દો સાંભળીને દૂતનો કોપાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. અને તરતજ શીખ દરબાર છોડી ચાલ્યો ગયો.

* * *

આ બનાવને થોડા દહાડા થયા પછી શીખોએ કિલ્લાનાં બારણાં ઉઘાડી નાખી મોગલો ઉપર હુમલો કર્યો. કિલ્લાની બહાર એક મોટું યુદ્ધ થયું. એ મહાન યુદ્ધમાં પ્રત્યેક શીખે અસાધારણ વીરતા બતાવી. અનેક શત્રુઓના પ્રાણ લીધા; પરંતુ તેઓ મુઠ્ઠીભર હતા. તેથી એક પછી એક બધાજ રણશય્યામાં પોઢી ગયા! આ દેખાવ જોઇને ગુરુબાળક અજિતનું મન અકળાઇ ઉઠ્યું, પિતાનું વીર લોહી પુત્રના શરીરમાં ઉકળી ઉઠ્યું. તેણે પણ બીજા શીખવીરોની પેઠે શત્રુઓ સામે લડીનેજ મરવાનું પસંદ કર્યું. તે તરતજ પિતાની સામે જઈ બોલ્યો કે "પિતા ! આપની પાસેથીજ શીખ્યો છું કે, શરીર તો જ્યારે ત્યારે પડવાનુંજ છે. મરણ તો જન્મની સાથેજ સરજાયલુંજ છે, તો પછી મને પણ યુદ્ધમાં જવાની આજ્ઞા આપો અને મને પણ ધર્મને માટે મરવા દો. મારી નાની ઉંમરનો વિચાર કરશો નહિ." કોમળ શરીર છતાં વીરત્વભરેલા શબ્દો સાંભળી પિતાના હૃદયનો સ્નેહ ઉછળી આવ્યો અને

હસતે ચહેરે પ્રેમપૂર્વક પુત્રને છાતી સાથે દબાવી. કહ્યું કે, "જાઓ બેટા ! તમારી આ નાનકડી તલવારવડે રમતા રમતા અનંત અકાળ પરમાત્મામાં મળી જાઓ. આ ક્ષુદ્ર શરીરનો ભોગ આપી જગતને બતાવી આપો કે, અમે આ નાશવંત જગતના મોહમાં ડૂબી રહેવા ઈચ્છતા નથી. જગતનાં ચાર દિવસની ચાંદની જેવાં તુચ્છ સુખો ભોગવવાની અમને લાલસા નથી, અમે તો માત્ર પરમાત્માનોજ આશીર્વાદ માગીએ છીએ. બસ, પરમાત્માનું પરમધામજ અમારી હમેશની નિવાસભૂમિ છે ! અમે અમરજ છીએ અને અમરજ રહીશું ! મૃત્યુને તો અમે ઓળખતા પણ નથી ને જાણતા પણ નથી; એવું બતાવી આપો ! આપણું હૃદય માત્ર એક ઈશ્વરનુંજ સિંહાસન હોવાથી તેના ઉપર બિરાજ્યાનો અધિકાર એક માત્ર ઈશ્વરનોજ છે ! માટે હમેશાં તેનેજ હૃદયમાં રાખજો ! જાઓ બેટા ! તમે જગતને 'મરવું કેમ' તે પણ મરીને બતાવી આપો. તે મહાન પ્રભુની અપૂર્વ જ્યોતિમાં સદા ચિત્ત રાખજો. જાઓ બેટા ! ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. ઈશ્વર તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. તમારી સમસ્ત જગત શૂન્ય થઈ જાય, તોપણ ધર્મ ન ત્યાગતાં તે મહાન પ્રભુ ઉપર અડગ વિશ્વાસ રાખજો. ધર્મયુદ્ધમાં મરવાથી ઈશ્વરના દરબારમાં અચળ પદ અને અમર કીર્તિ મળશે; માટે મૃત્યુપીડાથી ડરશો નહિ ! જાઓ બેટા અજિત ! નામ પ્રમાણે 'અજિત'જ રહીને નશ્વર શરીરનો ભોગ આપજે ! "ઈશ્વર સદા-સર્વત્ર છે" એ વાત તારી વીરતાવડે દર્શાવી આપજે. તે સદા-સર્વત્ર તારી સહાય કરશે."

અજિતસિંહ વીર યોદ્ધાની પેઠે જુસ્સો લાવીને ઘોડેસ્વાર થયો અને જોતજોતામાં મોગલસૈન્યના સમુદ્રમાં ઝંપલાવ્યું. હાથમાં નાનકડી ઉઘાડી તલવારવડે તેણે રણમેદાનમાં શત્રુસૈન્યમાં ઘુસવા માંડ્યું. કિલ્લામાંથી પિતા જોવા લાગ્યો કે, પુત્ર વીરતાપૂર્વક શત્રુઓનાં માથાં ઉડાવી રહ્યો છે ! પુત્ર મોઢામાંથી "અનંત" "અકાળ" શબ્દો બોલતો ચારે દિશામાં ઘુમી રહ્યો છે; પરંતુ કેટલી વાર ? એક તરફ નાનું બાળક અને બીજી બાજુએ સમુદ્રના તરંગો જેવું મોગલ સૈન્ય ! બે કલાક વીતતાં ન વીતતાંજ બાળક થાકી ગયો, છતાં પણ તે રણમાંથી પાછો હઠ્યો નહિ ! થાકેલા હાથ અને થાકેલું શરીર વારંવાર લથડી જવા છતાં પણ પાછું ઈશ્વરી બળ આવી જતું અને પાછો લશ્કરમાં વીરતાથી ઘુમીને શત્રુઓનો સંહાર કરતો હતો. પરંતુ હવે તે વધારે વખત ટકી શક્યો નહિ. એક

—

મોગલ સિપાઈની તલવારથી તે પૃથ્વી ઉપર પડ્યો અને તે પણ વીર બાળક એમ લડતાં લડતાંજ અમર ધામમાં ચાલ્યો.

પોતાના પુત્રને આ પ્રમાણે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પડેલો જોઈ ગુરુ ગોવિંદસિંહ ઈશ્વરનાં જયગાન કરવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે "હે પ્રભો! તેં જે તારા ઉપરના વિશ્વાસવડે મારૂ હૃદય ભરપૂર કર્યું હતું, તે વિશ્વાસપૂર્વક આજે તમારા પાદપદ્મમાં તમે આપેલા વીર પુત્રને અર્પણ કરી દઉં છું. આ જુઓ જુઓ, એ અજિત હવે અનંત નિદ્રામાં સૂઈ ગયો છે, માટે આપ તેને ખોળામાં લઈ લ્યો. પ્રભો! હું પણ તમારોજ પુત્ર છું. આપની જ્ઞાનજ્યોતિથીજ મારૂં હૃદય આપ પરિપૂર્ણ રાખો છો. આપજ મારૂં સર્વ સુખ અને સર્વ કંઈ છો. દેવ! તમારીજ કૃપાથી અમે અત્યાચારી મોગલોના અત્યાચાર બંધ પાડવાની આટલી શક્તિ અને સાહસ મેળવ્યાં છે. શત્રુઓ ક્ષણમાત્રમાં જીતી શકે એવું છતાં પણ તમારોજ હું સર્વત્ર જય થતો જોઉં છું અને આપજ અમો સર્વના હૃદયમાં વિરાજમાન રહો છો. શીખ પ્રજાનું આટલું બધું વીરત્વ એ પણ પ્રભો! તમારીજ કૃપાનું ફળ છે." આ પ્રમાણે પરમાત્માનાં સ્તુતિગાન કરતાં કરતાં ગુરુ ગોવિંદસિંહનાં નેત્રો બંધ જેવાં થઇ જઇ તેઓ એક પ્રકારની સમાધિમાં આવી ગયા.

જ્યારે તેમની તે સમાધિ ભંગ થઇ અને આંખો ધીમે ધીમે ઉઘડવા લાગી; ત્યારે એક આનંદદાયક અપૂર્વ દૃશ્યવડે તેમનું હૃદય નાચી ઉઠયું. તેમણે જોયું કે, વચલો છોકરો જુહારસિંહ પણ તેમની સામે બે હાથ જોડીને ઉભો છે! પિતાએ પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું કે "શું જોઈએ છે બેટા? હાથ જોડીને કેમ ઉભો?" પુત્રે કહ્યું કે "મોટાભાઈ જ્યાં ગયા છે,ત્યાં જવાની મારી પણ ઇચ્છા છે;હું પણ તલવાર ચલાવી જાણું છું, હું પણ કેટલાક શત્રુ મારી શકીશ,મારા હાથમાં પણ બળ છે, જો મારો જય થશે તો તો સારી વાત; પણ જો હું યુદ્ધમાં દેહત્યાગ કરીશ તો હું તે પરમાત્માનું અમરધામ મેળવીશ.માટે પિતાજી આજ્ઞા આપો કે જેથી હું પણ યુદ્ધમાં દેહત્યાગ કરી શકું."

"પરંતુ બેટા! તારૂં વય બહુ નાનું છે." પિતાની વાત નહિ સાંભળતાં પુત્રે કહ્યું કે "વય નાનું છતાં પણ મેં આપનાદ્વારા અમૃતપાન* કર્યું છે. એટલે હું પણ યુદ્ધ કરી શકીશ. મને આશીર્વાદ આપો, કે જેથી મારા મનોરથ સિદ્ધ થાય. હું તે આનંદધામ-

---

* અર્થાત્ મને ધર્મદીક્ષા મળી છે. "દીક્ષા"ને શીખ લોકો "પહલ" અથવા "અમૃત" ઉત્સવ કહે છે.

નીજ ઇચ્છા રાખું છું."

તેર વર્ષના સુકોમળ બાળકના મુખમાંથી આવાં અપૂર્વ સાહસ, વીરતા અને તેજભરેલાં વાક્યો સાંભળી ગુરુને બહુ આનંદ થયો. તેમણે જાણ્યું કે, તેને જે ધર્મ-શિક્ષા આપવામાં આવી છે તે વ્યર્થ ગઇ નથી. પુત્ર નાની ઉંમરનો છતાં પણ તેનાં વંશની ઇજ્જત વધારે એવાં વીરોચિત વચનો સાંભળીને કયા પિતાનું હૃદય આનંદથી નાચી નહિ ઉઠે? તેર વર્ષનો સાધારણ બાળક લડાઇમાં જવાનું શું સમજે? પરંતુ જે ક્ષત્રિયપુત્ર છે, જે યુદ્ધના કોલાહલ વચ્ચે ઉછર્યો છે, તે યુદ્ધથી બ્હીતો નથી; પણ યુદ્ધનું નામ સાંભળતાંજ તલવાર ઉપર હાથ નાખી આનંદપૂર્વક યુદ્ધક્ષેત્રમાં દોડી જાય છે અને શત્રુઓનાં હૃદય કંપાવી મૂકે છે!

ગોવિંદસિંહે હસતાં હસતાં ઉત્તર દીધો કે "બેટા! તારી ઇચ્છા છે તો આવ, હું મારાજ હાથે તને યુદ્ધનો પોષાક પહેરાવું." એમ કહી ગુરુએ પોતેજ તેનો ઉત્સાહ વધાર્યો. બાળક પણ કૂદકો મારીને પિતાની પાસે આવી ઉભો રહ્યો. પિતાએ મખમલનો સુંદર પોષાક તેના કોમળ દેહ ઉપર પહેરાવી દીધો, કરી ઉપર મેખલા બાંધી દીધી, તેના ઉપર એક સુંદર તલવાર મ્યાન સાથે લટકાવી દીધી, જરીનો એક નાનો ફેંટો તેના માથા ઉપર શોભવા લાગ્યો. બાળક પોતાનો પહેરવેશ અરીસામાં જોઇને પોતે પણ આનંદ પામતો હસવા લાગ્યો. ધન્ય ગુરુ તમારી શિક્ષા! ધન્ય તમારી દીક્ષા! ધન્ય તમારા વીર બાળકને! પિતાએ બાળકપુત્રને ગાઢ આલિંગન દીધું અને વારંવાર ચુંબનો કર્યાં. છેવટે કહ્યું કે "જુહાર! તું કાંઈ દેહ નથી, પણ દેહી-દેહવાળો-છે અને સદાને માટે અમર છે. માટે ભૂલેચૂકે પણ મરણનો ભય રાખીને શત્રુને પીઠ દેખાડતો નહિ. આ નાનકડી તલવારવડે લડતાં લડતાંજ દેહત્યાગ કરજે. વીરોચિત રીતે દેહ ત્યાગ થાય, એજ સ્વર્ગના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર છે, ઇશ્વર તને આશીર્વાદ આપો."

પિતાની આજ્ઞા મળતાંજ સિંહશિશુ અશ્વારોહણ કરી શત્રુદળ ઉપર તુટી પડયો. આ બાળક પણ યુદ્ધક્ષેત્રમાં અપાર વીરત્વ બતાવીને અનંત નિદ્રામાં પોઢયો. તેને ભૂમિ ઉપર પડતાં જોઇ પિતા બોલી ઉઠયા કે "ધન્ય છે પ્રભો! ધન્ય આપની કૃપાને! તમારા સત્યની અને તમારા ધર્મની રક્ષા કરતાં બંને પુત્રો વીર યોદ્ધાની પેઠે વીરશય્યામાં સુવાનું અહોભાગ્ય પામ્યા છે!"

હવે સિંહ પોતે યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. ગુરુ ગોવિંદસિંહ ખરેખ એક સિંહજ હતા! તેમનું બળ, વીર્ય અને તેજ–પરાક્રમ એ પ્રબળ સિંહ જેવુંજ હતું. તેમના અદ્દભુત પરાક્રમ આગળ પ્રબ મોગલ શક્તિનો પરાજય થયો. સેનાપતિ નાહરખાં પણ તેમન હાથથી ઘાયલ થયો અને ખાજા મહમદ પણ મરણપથારીએ પડયો! પરંતુ સિંહ પણ એ સમયે અતિશય બલહીન થઇ ગયે હતો, માત્ર પાંચજ શીખવીર તેની આસપાસ રહ્યા હતા; અને બીજા નિદ્રામાં પોઢ્યા હતા! ગુરુ ગોવિંદે પણ એ યુદ્ધમાં પોતા ની આહુતિ આપવાનો આગ્રહ કર્યો, પરંતુ જોડીદારોએ તેમના અકાળ મરણથી શીખસમાજમાં મોટી ખોટ આવે, એ વાત તેમને ઘણી વાર કહેવાથી તેઓ નિરૂપાયે તેમના વિચારને સંમત થયા.

યુદ્ધમાં મોગલસેનાપતિઓ ઘવાયાની ને મરવાની વાત જાણતાં જ મોગલ છાવણીમાં ગભરાટ ફેલાઇ ગયો. સાંજ પડવાથી અંધકાર પણ ફેલાઇ ગયો. આથી ગુરુએ પણ એ સુયોગ જવા દીધો નહિ; અને ગુપ્ત રીતે ત્યાંથી નીકળી ગયા.

માર્ગમાંજ ગુરુને સમાચાર મળ્યા કે, મોગલોના અત્યાચારથી તેમના બન્ને પુત્રોને જીવતા ભીંતમાં ચણી લીધા છે અને એ ખબર સહન નહિ થવાથી ગુરુમાતાએ પણ પ્રાણત્યાગ કર્યો છે.

આ શોકવાર્તા સાંભળવા છતાં ગુરુના હૃદયમાં લેશ પણ ખેદ થયો નહિ. તેઓ દેશદશા વિચારતાં–વિચારતાં જ્ઞાનશૂન્ય જેવા થઇ ગયા! કેટલાંક વર્ષ પછી, ચિરસ્મરણીય મુક્તસરના યુદ્ધમાં મોગલોનો સંપૂર્ણ પરાજય કરીને ગુરુએ શીખ રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કર્યો; ત્યારેજ ગુરુપત્ની માઇ સુદરણે અજ્ઞાતવાસ દૂર કર્યો અને પતિની પાસે હાજર થઇ પોકાર કરીને કહ્યું કે " વિજય તો મળ્યો પણ મારા તે પુત્રો ક્યાં છે ?" તેણીનાં આંસુ લૂછતાં લૂછતાં ગોવિંદસિંહે કહ્યું કે " તેમને ગુમાવ્યા એ ખરૂં, પણ તેમને બદલે સમગ્ર શીખસંપ્રદાયનું હૃદય જીતાયું છે. તે પણ બધાં તારાંજ છોકરાં છે. તું તે બધાં ઉપર તારો માતૃસ્નેહ વરસાવ્યા કરજે."

મહાપ્રતાપી, ધર્મ અને જાતિરક્ષક ગુરુ ગોવિંદસિંહ અને તેમના ચારે પુત્રોનું અપૂર્વ વીરત્વ આજે પણ પંજાબના ઇતિહાસનાં અનેક પાનાં દીપાવી રહ્યું છે. હજારો જીહ્વા અને હજારો મુખથી તે બોલી રહ્યાં છે કે, ધર્મવીર પુરુષોનો જય! કર્મવીર પુરુષોનો જય!

૩૦—આઠ હજાર વીરોનું આત્મબલિદાન

किमवेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।
प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ (कि. २-२१)

અર્થાત્—ગર્જના કરતા મેઘની સામે, સિંહ જે પ્રતિગર્જના કરે છે, તે શું ફળની અપેક્ષાએ કે ? નહિ જ ! એ તો મહાપુરુષોની પ્રકૃતિજ એવી હોય છે કે જેને લીધે, તેઓ બીજાની ઉન્નતિ સહન કરી શકતા નથી. (અર્થાત્ બીજાઓ કરતાં વિશેષ ઉન્નત થવાની ઇચ્છા—હરિફાઇ—કરે છે, નહિ કે અદેખાઇ કે નિંદા કરીને સામાને હલકા પાડવા ઇચ્છે છે.)

૧—ઉપોદ્‌ઘાત

આજથી દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાંનું ભારતવર્ષ જુદાજ પ્રકારનું હતું. અસંભવિત છતાં કદાચ તે સમયનો કોઈ ભારતવાસી આ સમયે આવીને ભારતવાસીઓ તરફ જુએ તો તેને એવુંજ લાગે કે જેવું સિંહણને પોતાને પેટે ગધેડું જન્મેલું જોઈને લાગી આવે. અરે ! અમે એવા નિર્બળ અને તિરસ્કારપાત્ર બની ગયા છીએ કે, અમે અમારી અવસ્થાને પણ સમજી શકતા નથી ! સાંપ્રત સમયના ભારતવાસીઓ અને એલેક્ઝાન્ડરના આક્રમણસમયના ભારતવાસીઓ વચ્ચે એટલું બધું અંતર છે કે જેટલું તે સમયના ભારતવાસીઓ અને રામાયણસમયના ભારતવાસીઓ વચ્ચે હતું. જે સમયની ઘટનાનો ઉલ્લેખ અમે કરવા ધારીએ છીએ, તે સમયે ભારતવર્ષ નાનાં નાના રાજ્યોમાં વહેંચાયલું હતું. મહાભારતના યુદ્ધ પછી મળી-સંપીને કામ કરવું, એ ભારતવાસીઓ ભૂલીજ ગયા છે. ઇતિહાસકારોનો એવો મત છે કે, ભારતીય નૃપતિઓ માંહોમાંહે મળી-સંપીને જો વિદેશીઓની સામા થઈ ગયા હોત, તો સંસારની કોઇ પણ શક્તિ તેમને જીતવા સમર્થ થઇ શકત નહિ; પણ તે સાથે તે લોકોનું કહેવું એમ પણ છે કે, વિભક્ત રાજ્યોના કારણથી આખું ભારત એકે સપાટે જીતાઇ શકાયું પણ નહિ. કારણકે એક રાજાને જીતવાથી કેવળ તેનાજ રાજ્યપર તેનો અમલ

થતો હતો અને અન્ય નૃપતિઓ તો જેવા ને તેવા સ્વતંત્રજ રહેતા હતા.

જે સમયે દિગ્વિજયથી એલેકઝાન્ડર રોમ, મિસર, સીરિયા અને ઇરાન આદિ દેશોપર વિજય કરતો કરતો ભારતવર્ષ તરફ આવતો હતો, તે સમયે પશ્ચિમોત્તર ભારતમાં તક્ષશિલા, અભિસાર આદિ રાજ્ય હતાં. મહારાજ પુરુ જેવા મહાવીર રાજા રાજ્ય કરતા હતા અને માલ્લ જેવી શૂર જાતિઓ દેશના ગૌરવસ્વરૂપ બની રહી હતી. ધન, બળ, વિદ્યા, શિલ્પ અને વાણિજ્ય વગેરેથી સર્વ પ્રકારે એ સમયે દેશ ભરપૂર હોઇને માત્ર એકતાનો-સંપનોજ અભાવ હતો. અભિસારનો રાજા તક્ષશિલાના રાજાનો નાશ ઇચ્છતો હતો અને તક્ષશિલાનો રાજા, મહારાજા પુરુનો અભ્યુદય સાંખી શકતો ન હતો. શત્રુને મળી જઇ એકબીજાનો નાશ કરવાનું તેઓ ધારતા હતા; એટલે પછી વિદેશી એલેક્ઝાન્ડર વિજયશાળી કેમ ન થાય? ભારતવર્ષમાં એ સમયે શૂરવીર લડવૈયાઓની સંખ્યા અગણિત હતી અને સાધારણ સેનાનાયક પણ દસ બાર હજાર લડવૈયા એકત્ર કરી નૃપતિઓને સહાય કરી શકતા હતા. આવી સેનાઓ પોતાના દેશમાં તો નહિજ, પણ બહારના દેશોમાં જઈ પોતાના પરાક્રમથી સ્વદેશનું મુખ ઉજ્જવલ કરી રહી હતી. તેમણે કેટલીએ વાર એકત્ર થઇને પોતાની અપૂર્વ ધનુર્વિદ્યાનો પ્રતાપ બતાવી દીધો હતો. શું શું ગણીએ! સ્વયં-ખુદ એલેક્ઝાન્ડર પણ ભારતીય વીરોની ધનુર્વિદ્યા કબૂલ કરતો હતો. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર એરિયન કહે છે કે "ભારતીય ધનુષ્ય મનુષ્યના જેટલું લાંબુ હતું; તેના એક છેડાને જમીન ઉપર ગોઠવી હાથથી પ્રત્યંચા ખેંચીને તેઓ બાણ છોડતા હતા. ભારતીય ધનુર્ધરના હાથે છૂટેલા બાણથી બચાવ થવો ઘણો મુશ્કેલ હતો. ઢાલ અથવા એવી કોઇ પણ વસ્તુથી એની સામે બચાવ કરી શકાતો નહિ. આજે એવાજ ધનુર્ધરોનું પુણ્યચરિત્ર વાચકોની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે છે. જનની જન્મભૂમિના સપૂતોનાં વીરોચિત કાર્યોથી, તેમની અપાર સ્વદેશભક્તિથી અને તેમના આત્મબલિદાનથી જો આપણા રક્તમાં કંઇ પણ ઉષ્ણતા ન આવે તો કહેવું પડશે કે, હવે હિંદુજાતિ અધોગતિના તળીયામાં પહોંચી ગઇ!

૨-અશકુનિ દેશ અથવા યુદ્ધયોજન

પંચકોડા અને સિંધુ નદીની વચ્ચેનો દેશ ઉક્ત નામથી વિ-

ખ્યાત હતો. ત્યાંના લોકો ઘણાજ વીર્યવાન હતા. મહારાજ પુરૂ પણ વીરપુરુષ હતા. તેમની પાસે ૨૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૩૦,૦૦૦ પાયદળ સૈન્ય અને ૩૦ હાથી હતા. સ્વાતંત્ર્યપ્રિય હોવાના કારણથી પોતાનાપર ચઢી આવેલા એલેકઝાન્ડરને વશ થવાની તેમણે ના પાડી અને યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઈ ગયા. સૈન્ય ભેગું કરવાનો આરંભ થઇ ગયો. સાત હજાર ભારતવીરો તેમની સેનામાં આવી રજુ થઈ ગયા. આ ભારતીય વીરોના સેનાપતિઓ પણ ઘણાજ રણકુશળ હતા. મહારાજ પ્રત્યેક બાતમાં તેમની સલાહ લેતા હતા અને તેમનીજ સલાહથી મહારાજે મહાશૃંગને પોતાના મુખ્ય કિલ્લા તરીકે નિયત કર્યો. અહીં આંજ પોતાનું સૈન્યબળ એકત્ર કરીને મહારાજે જગતવિજેતા એલેકઝાન્ડરની સામે સેના ગોઠવી. આ દુર્ગનું પણ કેટલુંક વર્ણન વાચકોને આ સ્થળે રુચિકર થશે.

આ દુર્ગની પૂર્વમાં જોરથી વહેતી એક પહાડી નદી પોતાનાં તરંગોથી જાણે શત્રુઓનો ઉપહાસ કરી રહી હતી. આ બાજુથી તો એ કિલ્લાપર આક્રમણ કરવું અસંભવિત હતું. પશ્ચિમ અને દક્ષિણબાજુએ ખાડા-ટેકરાવાળી ખડબચડી પહાડીઓને લીધે માર્ગ કહાડવો મુશ્કેલ હતો, કેવળ ઉત્તર બાજુને પ્રકૃતિદેવીએ ખુલ્લી રાખી હતી; પરંતુ આ બાજુ મહારાજના સુપ્રબંધથી સુવ્યવસ્થિત હતી. આ પ્રમાણે પ્રાયઃ ચારે બાજુથી શહેર સુરક્ષિત હતું. યથાસ્થાને ઇંટ, પથ્થર અને લક્કડ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તેની આગળ એક જલપૂર્ણ ઘણી ઉંડી ખાઈ હતી. વીર ભારતીય સૈનિકો ધનુષ્યબાણ લઇને આ બાજુ તરફથી શત્રુનો ગર્વ ઉતારવા ખડા હતા. અહીં આંજ ભારતભૂમિનું ગૌરવ સ્થાપિત કરવાનો આરંભ થયો હતો. અહીં આંજ વીર ભારતવાસીઓ રણચંડીની પૂજાનું વિધાન કરી રહ્યા હતા. એલેકઝાન્ડર કિલ્લાની સુવ્યવસ્થા અને ભારતવાસીઓનો અપ્રતિમ ઉત્સાહ, મુક્તકંઠે ગાવા લાગ્યો. તેણે ભારતવાસીઓને પોતાના પક્ષમાં લેવા અનેક યુક્તિઓ રચી, અનેક પ્રકારના લોભ-લાભ દર્શાવ્યા; પરંતુ વીર ભારતવાસી તો અટલ રહ્યા. તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે “ વિશ્વાસઘાત કરવો, એ કાયરોનુંજ કામ છે, અમારૂં નહિ. ” એમ કહીને તેમણે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. ગ્રીક તબુઓમાં હાહાકાર મચી રહ્યો. તેઓ ગભરાઈ જઈને નાસવાની તૈયારીમાં હતા; પરંતુ એટલામાંજ ત્યાં સ્વયં એલેકઝાન્ડર આવી ઉભો રહ્યો! તેણે પોતાના

સૈનિકોને ઘણુંજ આશ્વાસન આપ્યું; પરંતુ બાણોની એવી ઝડી લાગી રહી હતી કે, તેણે પણ ત્યાં ઉભા રહેવું ઉચિત ધાર્યું નહિ. એવામાં દુર્ગના એક ભારતીય વીરે હાકલ કરીને કહ્યું કે “ઓ એલેકઝાન્ડર! તું નાના નાના દેશો જીતતો ફર્યો, તેથી તને ઘણું જ અભિમાન વધી ગયું છે અને તેથી અન્યનું હિત-અહિત તું જાણતો નથી. આ સમયે તું અમારા લક્ષ્યમાં છે. અમે કદાચ ધારીએ તો તને મારી પણ નાખીએ અને સંસારનાં સર્વ સંકટોનો અંત લાવી દઇએ; પરંતુ અમે લોકો રાજાનો વધ કરવો ઉચિત ધારતા નથી. તેથી માત્ર એકાદ સાધારણ બાણથીજ તને ઘાયલ કરી જતો મૂકીએ છીએ. બસ, હવે તું અહીંથી ચાલ્યો જા અને આ દુર્ગ લેવાનો સંકલ્પ ત્યજી દે; એમાંજ તારી ભલાઇ છે.” આ શબ્દોની સાથેજ એલેકઝાન્ડરને એક સામાન્ય બાણ વાગ્યું અને તે ઘાયલ થઇ જમીનપર પડ્યો. તરતજ રણભૂમિમાં ગભરાટ થઇ રહ્યો; પણ એવામાં એલેકઝાન્ડર પોતાના ઘોડાપર પુનઃ આરૂઢ થયેલો જણાયો. તેણે અમુક નિશાનીથી પોતાની સેનાને પાછી હઠવા સૂચવ્યું અને અલ્પ સમયને માટે યુદ્ધ બંધ પડ્યું.

૩–“યુદ્ધ અને દુર્ગપતન”

ત્રણ ચાર દિવસ આ પ્રકારે યુદ્ધ ચાલ્યું. પરંતુ ભારતીય વીરનરોનાં બાણો આગળ એલેકઝાન્ડરના મનોરથ નિષ્ફળ નીવડ્યા. છેવટે તેણે એક યુક્તિ શોધી કાઢી. રાત્રિસમયે જ્યારે યુદ્ધ બંધ પડતું, ત્યારે તે ખાઇની નજીક એક દિવાલ બનાવવાનો આરંભ કરતો હતો. આથી એલેકઝાન્ડરની આશા સર્વાંશે સફળ થઇ. નવ દિવસમાં જ્યારે એ દિવાલ શહેરના કોટ જેટલી ઉંચી થઇ ગઇ, ત્યારે તેણે કુશળતાથી રાત્રિને સમયે એ દિવાલ અને કોટની વચ્ચે આવેલી ખાઇ ઉપર પુલ બાંધી દીધો. એ સમાચાર મહારાજને પહોંચતાં તે ઘણાજ ગભરાયા અને તુરત સૈન્ય લઇ તે સ્થળપર પહોંચ્યા અને ત્યાં જોયું કે ભારતવીરોની બાણવર્ષાને એલેકઝાન્ડર વચ્ચે પણ આક્રમણ [illegible] નથી રહી છે; પણ સફળતા મેળવી શકતો નથી. આ સમયે ભારતીય સેના અપૂર્વ પરાક્રમ દર્શાવી રહી હતી. [illegible] વાત કે મહારાજે [illegible] તેજ યુદ્ધ [illegible] કરી. તેમણે કહ્યું કે, ભારતીય સેના [illegible] છે; પણ આત્મયુદ્ધ ન [illegible] થઇ શકતું નથી. અને [illegible] સેના [illegible] અમારી

સેના તદ્દન બેગભેગા થઇ ગઇ છે. માટે અમે અમારી અસલી સેનાની સાથે દૂર ઉભા રહી યુદ્ધ કરીશું. આ પ્રમાણે ભારતીય સેનાને દુર્ગના ઉચ્ચતમ સ્થાનપરથી બાણવૃષ્ટિ કરવાની આજ્ઞા મળી તે સાથે સેનાપતિએ પણ ઘણા બાણ ઉપાડ્યાં; પણ મહારાજે તેપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. અંતે ભારતીય સેનાને તે સ્થાન છોડીને ઉપર જવું પડ્યું. જ્યારે ભારતીય સેના ત્યાંથી હઠી, ત્યારે મહારાજનાં ઉત્સાહિત વચનોથી સેનામાં ખૂબ જોશ ફેલાયો; પરંતુ એલેકઝા-ન્ડરની સેનાને તેથી ઘણુંજ ફાવી ગયું.

ગ્રીક તંબુમાંના એક યંત્રથી એક એવો તો વિનાશક ખંડ ફેંક-વામાં આવ્યો, કે જે બરાબર મહારાજના માથામાં વાગ્યાથી તેમની ખોપરી ફાટી ગઇ અને રક્તની ધારાઓ વહેવાથી મહારાજ ઢળી પડ્યા. અને તેમના શરીરપંજરમાંથી પ્રાણપંખેરૂ ઉડી ગયું. આ સમા-ચાર દુર્ગમાં પવનવેગે ફેલાઇ જતાં સર્વ લોક નિરાશ થઇ ગયા અને ગ્રીક લોકો વિશેષ ઉત્સાહિત થઇ કિલ્લામાં ઘુસી આવ્યા. ભારતીય સેનાનાયકે પોતાની સેનાને ઘણીજ ઉત્સાહિત કરવા માંડી; પણ પુનઃ કોઇએ યુદ્ધ કરવાની હિંમત બીડી નહિ અને વીરાત્માઓ સિવાય બીજાઓએ તાબેદારી સ્વીકારી. વિધવા મહા-રાણીએ રાજપુત્રને એલેકઝાન્ડરના ખોળામાં બેસાડ્યો. તેણે રાણીને અભયદાન આપ્યું અને ભારતીય સેનાનાયકને કહાવી મોકલ્યું કે "તમારી વીરતાથી અમે સંતુષ્ટ થયા છીએ. હવે તમે અમારી સેનામાં મળી જાઓ તો અમે તમારૂં ઉચિત સન્માન કરીશું." ભારતીય સેનાનાયકે ઉત્તરમાં કહાવ્યું કે "ખરેખર, આપ વીર છો. વીર પુરૂષ વીરની યોગ્યતા પીછાણે છે. આપ અમારૂં સન્માન કરશો એમાં શક નથી. આપ જેવા જગતવિજેતાની સેનામાં રહેવા-થી અમારી યોગ્યતાનો યથોચિત ઉપયોગ થશે; પણ અમો સર્વને એક બે આપત્તિઓ આડે આવે છે, તેનો નિકાલ થઇ ગયેથી અમો શ્રીમાનની સેનામા સંમિલિત થવાનું સન્માન પ્રાપ્ત કરીશું." આ ઉત્તર સાંભળી એલેકઝાન્ડર અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેણે તરતજ ભારતીય સેનાના નાયકને બોલાવવા મોકલ્યા. તેમના હાજર થયા પછી એલેકઝાન્ડરે તેમને કહ્યું કે "તમો સર્વથી હું ઘણોજ પ્રસન્ન થયો છું. હજુ અમારે આ દુર્ગનો કેટલોક પ્રબંધ કરવાનો છે ત્યાંસુધી તમે સર્વ અહીંથી નવ માઇલ દૂર પહાડી છે ત્યાં વિશ્રામ કરો. કાલ અગર પરમ હું તમારી સર્વ આપત્તિઓ સાંભળીશ

કહ્યું કે "વીરો! શામાટે તમારા ઉપર આ આફતનું ચક્ર થ
આવ્યું છે? અત્યારે વધારે કહેવાનો સમય નથી; માટે ટુંકમાં
જાણી લ્યો કે, તમે સર્વેએ સ્વદેશની વિરુદ્ધ એલેક્ઝાન્ડરને સહ
યતા કરવાનું વચન ન આપ્યું, એજ કારણથી આ નરાધમે પ્રતિજ્ઞ
તોડીને કાયરતાથી મૈત્રી જોડી છે. નીચતામાં સર્વથી આગળ વધ
જવાની ઇચ્છા કરી છે! માટે મારા વીર મિત્રો! અત્યારે આપ
સર્વનું એજ કર્તવ્ય છે કે, યુદ્ધમાં પૂંઠ નહિ ફેરવતાં આ દુષ્ટોને
દેખાડી આપવું કે, અમે ભારતવાસીઓ કર્તવ્યપાલન આગ
જીવનને તુચ્છ સમજીએ છીએ! ખબરદાર! ભારતમાતાનું મસ્તક
નીચું ના નમે! યાદ રાખો કે "जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि
गरीयसी" સર્વ સૈનિકોના અંતિમ વાક્યના પ્રતિઘોષથી આકાશ
ગાજી ઉઠયું. યુદ્ધનો આરંભ થઇ ગયો, પ્રહારો શરૂ થયા, લોહી
ની નદીઓ વહેવા લાગી, મુડદાંના ઢગલા થઈ પડ્યા અને પ્રાતઃકા
ળ પણ થયો; પરંતુ યુદ્ધ જરાપણ અટક્યાસિવાય ચાલુજ રહ્યું.
સૈનિકગણની આવી દશા હતીઃ

आनान औरे ओप, भुज फरकत हरपत हियो।
भये अरुन दग कोप, देखा देखी दुहुंन सों।
तात करे तुरंग, अंग अंग उमगे सुभट।
चढ्यौ चौगुनो रंग, सूरन के तन वदनमें ॥ (હમ્મીર હઠ)

આ યુદ્ધનો કેટલોક ખ્યાલ નીચલાં પદ્યો ઉપરથી આવી શકે છે-

चौ०-खुली खड्ग को करै सुमार। रनमें परी भयंकर मार।
लगी दुहूवं दिसि दारून चोटैं। घायल परे भूमि पै लोटैं।
अंग भंग रन फिरैं तुरंग। लगे दाव जिमि विपिन विहंग।
जरजर गात जात मग भागे। विकल वितुंड वान वहु लागे।
ढीले धनुष भये जिह टूटे। भेखाली निखंग सर खूटे॥
दुहूं ओर पिलि चले तुरंग। परीमार ने जन के संग॥
हांकि हांकि रिपु हनै सजोर। वरखैं अस्त्र शस्त्र अति घोर॥

૫—અંત

નિદાન એ સાત સહસ્ર વીરાત્માઓ એ પ્રચંડ મેસીડોનિયન સેના સામે ક્યાંસુધી લડી શકે? ધીરે ધીરે સર્વ અસ્ત્રધારી યોદ્ધા ખપી ગયા. આ વાત ભારતભૂમિને માટે ગૌરવરૂપ છે કે જેના સપૂત સૈનિકો શરીરમાં જીવ રહ્યો ત્યાંસુધી પરતંત્ર થયા નહિ અને દેશદ્રોહી બનવા કરતાં દેહનું બલિદાન આપવું, એજ ઉચિત સમજ્યા. એક પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન ઇતિહાસકારે એ વિષે કહ્યું છે કેઃ-

"તેમણે વીરોચિત મૃત્યુ પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓએ તેને બદલે સન્માન-રહિત જીવનને બહેતર લેખ્યું હોત." ગમે તેમ હો, તોપણ આ પ્રકારે સાત સહસ્ર સ્વદેશભક્ત આત્મત્યાગી વીરાત્માઓનો અંત આવી ગયો. અફસોસની વાત છે કે, જે મહાપુરુષોએ આ પ્રકારે જે ખાસ કારણસર પોતાનું બલિદાન આપ્યું, તે વિષે આપણે કંઈ પણ જાણતા નથી! અમારા આ પ્રાતઃસ્મરણીય સાતહજાર નર રત્નો ભારતના કયા પ્રાંતના રહેનાર હતા, કયી જાતિના આભૂષણરૂપ હતા અને તેમના મહાન સેનાનાયકે કયા નામને શોભાવ્યું હતું, તેથી પણ અમે તદ્દન અજ્ઞાન છીએ. એ પણ અમો ભારતવાસીઓનું કેવું કમનસીબ! કહેવાની જરૂર નથી કે, આથી અમે પૂરેપૂરા કૃતઘ્ન ઠરીએ છીએ. આપણા દેશને ખાતર આ પ્રકારે પ્રાણ અર્પણ કરનારા આ વીરાત્માઓ વિષે અમને જે કંઈ હકીકત મળે છે, તે પણ તેમના શત્રુપક્ષે લખેલા ઇતિહાસમાંથી અમને પ્રાપ્ત થયું છે. ખરી વાત છે કે, એવા પ્રબળ શત્રુની યથાર્થ હકીકત એ લોકો શામાટે લખે? તેમના લખેલા ઇતિહાસ યથાયોગ્ય હોતા નથી. ખ્રિસ્તી ઇતિહાસલેખકોના સંબંધમાં અમેરિકન વિદ્વાન ડ્રેપર જે અભિપ્રાય આપે છે, તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે કે:—

"યુરોપીય ખ્રિસ્તી લેખકો ગમે તો ઇતિહાસ, ધર્મ અગર વિજ્ઞાન વિષે લખે, તોપણ તેઓ જૂદાજ માર્ગને અનુસરે છે. અર્થાત્ જે જે બનાવો અને વિચારો તેમની વિરુદ્ધમાં થયા હોય તે ગમે તેટલા મહાન અને અમૂલ્ય હોય તોપણ તેને છુપાવવા, અને જે છુપાવી શકાય તેવા ન હોય તેનું મહત્ત્વ અને મૂલ્ય ઓછું કરી નાખવું, એ તેમની હમેશની પદ્ધતિ છે."

ઉપલા અભિપ્રાયમાંથી એટલું તો અવશ્ય નીકળી આવે છે કે, અમે અમારા અત્યંત આદરણીય ભારતીય વૃત્તાંત ગ્રીક ઇતિહાસ-લેખકો પાસેથી જાણી શકવાના નથી.

શું કોઈ યોગ્ય પુરાતત્ત્વ શોધક ભારતભક્ત આ સ્વદેશપ્રેમી સાતહજાર ભારત રત્નો, આ મહાન વીર સૈનિકોના સંબંધમાં કંઈ પણ સાચી હકીકતો અથવા તો આંતરિક ઉભરાઓ ઉછળતી તલ-સ્પર્શી ભાષામાં આલેખશે.

૩૧—પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહ

મહારાણા સમરસિંહ સંવત ૧૨૦૬ માં જન્મ્યા હતા. ચિતોડના રાજભટ્ટોએ તેમનું ચરિત્ર વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે; તથાપિ અમે મહાકવિ ચંદબારોટના પૃથ્વીરાજરાસામાંથી તેમનું અને પૃથ્વીરાજનું વર્ણન લખીએ છીએ; અને તે લખવા પહેલાં એક અતિઉપયોગી ઐતિહાસિક વૃત્તાંત આપવું દુરસ્ત ધારીએ છીએ. એ વૃત્તાંતથી પૃથ્વીરાજ કોણ હતો અને તે સમયે ભારતવર્ષના કયા પ્રદેશમાં કયો કયો હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે જણાશે. પૃથ્વીરાજરાસામાં લખ્યું છે કે "મહાકાય ચાલુક્યરાજ ભોળો ભીમ અણુહિલપુર પાટણમાં રાજ્ય કરતો હતો. આબુ પર્વતમાં પરમાર વંશનો રાજા જિત્ રહેતો હતો, તે પણ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ધ્રુવ નક્ષત્ર જેવો અચળ હતો. આ સમયે મેવાડમાં મહારાણા સમરસિંહ રાજ્ય કરતા હતા. એ અપાર પરાક્રમી નૃપતિઓ પાસે પણ કર લઈને દિલ્હીશ્વર તેઓના પ્રબળ શત્રુ યવનોનો માર્ગ રોકવામાં પ્રચંડ લોઢાના સ્તંભ પેઠે બિરાજતા હતા. મારવાડના પ્રતાપસ્વરૂપ મહાન બળવાન, નિડર, તેજસ્વી, મંડોરના રાજા પુરીહર એ સમયે હતા. દિલ્હી નગરમાં સર્વના અધીશ્વર રાજાધિરાજ અનંગપાળ રહેતા હતા. મંડોર, નાગોર, સિંધુ, જલાવત્ અને તેની આસપાસનાં શહેરોના રાજાઓ; પેશાવર, લાહોર, કાંગડા અને પર્વતના અધિનાયકો; તથા કાશી, પ્રયાગ ને ગઢ દેવગિરિના અધિપતિઓ; એ સર્વ એ રાજાધિરાજનો હુકમ વિનીતભાવથી શિરોધાર્ય કરતા હતા અને તેમના પ્રચંડ પરાક્રમથી ડરતા રહેતા હતા."

ઉપલા વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, દિલ્હીના છેલ્લા તોમાર સમ્રાટના રાજત્વ સમયે જે જે હિંદુ રાજાઓ ભારતના જૂદા જૂદા ભાગમાં રાજ્ય કરતા હતા, તેઓમાં અનંગપાળ સર્વ રાજાઓનો અધિરાજ હતો.

ભટ્ટીઓ સ્તખાલિસ્થાનથી બાર આઇને ભારતભૂમિમાં પાછા આવ્યા તે પછી તેઓએ થોડા વખતમાં પંજાબમાં શાલિવાહનપુર, તન્નોટ અને મરુભૂમિમાંનું લદ્રુવીપટ્ટન તાબે કરી લીધું અને દેરાવલ નગર સ્થાપન કરીને, જે વેળાએ ચહુઆણવીર પૃથ્વીરાજ દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો; તે વેળાએ પ્રસિદ્ધ જેસલમીર નગર વસાવવાની તેઓ કોશીષ કરવા લાગ્યા. એ નગર વસાવવા પહેલાં તેઓ એ અપ્રસિદ્ધ ભાગમાં રહીને ખલિફાના સેનાપતિની સામે લડાઈઓ કર્યા કરતા હતા. બન્ને પક્ષ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થતાં અને ઘણે ભાગે ભટ્ટીલોકો જય મેળવતા હતા. એમ લાગતું કે, સિંધુ કિનારાના તક્ષક રાજાની રાજધાનીપર્યંતના પોતાના પૂર્વપુરુષોના વિસ્તૃત રાજ્યનો તેઓ પાછો ઉદ્ધાર કરી શકશે.

જે વેળાએ મુસલમાનોના બળને લીધે ભારતવર્ષમાં ગરબડ મચી રહી હતી, તે વેળાએ ભટ્ટીલોકો ન્હાના રાજ્યમાં રહીને રાજનીતિની બાબતમાં ઘણીજ થોડી ઉન્નતિ કરી શક્યા હતા. ચહુઆણરાજ દિલ્હીશ્વર પૃથ્વીરાજના શાસનસમયમાં તેઓની ઉન્નતિ શરૂ થઇ. ત્યારથીજ તેઓનું શૌર્ય ધીમે ધીમે વધવા માંડયું. ભરતખંડના ઇતિહાસમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે, પૃથ્વીરાજના આધીનમાં અખિલેશ નામનો એક પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ હતો; તે પણ આ ભટ્ટી રાજાનો ભાઇ હતો.

પ્રથમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, મહારાજ અનંગપાળ તે વખતમાં ભારતવર્ષનો સાર્વભૌમ અધિપતિ હતો. તે દિલ્હીના પ્રથમ તોમાર વીલનદેવથી ઓગણીસમો રાજા હતો. મહારાજ વિક્રમાદિત્યના વખતથી ભારતવર્ષનું પાટનગર ઉજ્જયિની થવાથી યુધિષ્ઠિરનું લીલાસ્થળ પ્રાચીન ઇંદ્રપ્રસ્થ નગર (જૂનું દિલ્હી) સેંકડો વર્ષથી સ્મશાનભૂમિ જેવું બની ગયું હતું. ઘણો સમય રાજવૈભવથી ભ્રષ્ટ રહ્યા પછી તેને પૂર્વસ્થિતિમાં કાયમ કરનાર એ વીલનદેવજ હતા. એ વીલનદેવે અસાધારણ યત્ન કરીને ઇન્દ્રપ્રસ્થની આગલી શોભા આણી હતી. એ વિલનદેવનાજ વંશમાં મહારાજા અનંગપાળ યુધિષ્ઠિરના રાજસિંહાસનપર બેઠો હતો. તેને પુત્ર નહોતો. માત્ર બે પુત્રીઓ હતી. તેમાંની એક કમળાદેવી અજમેરના રાજા સોમેશ્વરને દીધી હતી, અને તેને પેટે પૃથ્વીરાજનો જન્મ થયો હતો. બીજી પુત્રી કનોજના રાઠોડ વિજયપાળને દીધી હતી, તેને પેટે જયચંદ્ર થયો હતો. આ પ્રમાણે જયચંદ્ર અને પૃથ્વીરાજ

બન્ને દિલ્હીશ્વર અનંગપાળના દૌહિત્ર થતા હતા. એ બેમાં જયચંદ્ર ઉંમરે મોટો હતો. એ બંને સંતાનો માતામહના સમાન સ્નેહને પાત્ર થવા જોઈએ; પરંતુ જયચંદ્ર દુર્ભાગ્યથી તેમનો સ્નેહપાત્ર થઈ શક્યો નહિ. મહારાજ અનંગપાળ અપુત્ર હતા અને નાના દૌહિત્ર પૃથ્વીરાજ ઉપર વિશેષ પ્રેમ રાખતા હતા; તેથી તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના વિશાળ રાજ્યનો ભાર પૃથ્વીરાજને સોંપી દઇ પોતે બદ્રીનાથ તરફ ગયા.

જયચંદ્ર આથી નિરાશ થયો. માતામહનું સિંહાસન મળવાની તેને આશા હતી, અને તે આશા પૂર્ણ કરવાનો તેનો અધિકાર પણ હતો. કેમકે તે મોટી પુત્રીનો કુંવર હતો; પરંતુ તેની એ આશા પૂર્ણ થઈ નહિ. પૃથ્વીરાજની ઉંમર એ સમયે ફક્ત આઠ વર્ષની હોવા છતાં મહારાજે ઉંમરમાં મોટા જયચંદ્રને સિંહાસન ન આપતાં એનેજ અભિષેક કર્યો! આવા અન્યાયી પક્ષપાતથી જયચંદ્રને બહુ માઠું લાગ્યું. ભયાનક ઈર્ષ્યાગ્નિ તેના હૃદયમાં બળવા લાગ્યો અને એ વિષમ અગ્નિનું નિવારણ કરવા જતાં તેણે પોતાનાજ પગમાં કુહાડો માર્યો અને તેની સાથે સમસ્ત ભારતભૂમિનો પણ સર્વ નાશ કર્યો! પૃથ્વીરાજ દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેસવાથી તેણે તેનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકાર્યું નહિ; અને પોતેજ ભારતભૂમિનો એકછત્રી સમ્રાટ થાય એવી પેરવી કરવા લાગ્યો. મંડોરનો પુરીહર રાજા અને અણહિલપુર પાટણનો અધિપતિ એ તો ચહુઆણ કુળના હમેશના દુશ્મન હતા. તેમણે આ અંદર અંદરના કુસંપની વેળાએ જયચંદ્રનો પક્ષ લીધો અને તેને પૃથ્વીરાજની સામે ઉશ્કેર્યો. પૃથ્વીરાજ પણ એ બધું જાણી શક્યો હતો; છતાં તેણે પાટણ અને મંડોરના રાજાઓને પ્રથમ કશું કહ્યું નહિ. જ્યારે પુરીહરરાજા પોતે વચનભંગ થયો અને પૃથ્વીરાજનું ઘણું અપમાન કર્યું, ત્યારેજ તે તેની સામે ચઢી આવ્યા સિવાય રહી શક્યો નહિ. પૃથ્વીરાજ દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો તે પછી એ મંડોરરાજે પોતાની કુંવરી તેને અર્પણ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને ઉદાર હૃદયનો પૃથ્વીરાજ તેમાં સંમત થઇ વિવાહની તૈયારી પણ કરવા લાગ્યો. પરંતુ પ્રપંચી પુરીહરરાજે પોતાની પુત્રી તેને પરણાવીજ નહિ! આથી પૃથ્વીરાજ ઘણો અપમાનિત થયો અને તે અપમાનનો બદલો લેવાને માટે તેણે તેની સામે ચઢાઇ કરી. એ લડાઈથીજ તેના પ્રબળ ભાગ્યની સૂચના થઈ હતી અને તેનું વીરત્વ વધવા લાગ્યું,

પણ આ તરફ તેની એ ઉન્નતિ જયચંદ્રના હૃદયમાં બાણની પેઠે ખુંચવા લાગી. તેને તોડી પાડવાનો બીજો ઉપાય ન સૂઝ્યો, ત્યારે પછી તે શત્રુકુળ નૃપતિઓને પોતાની સેનામાં દાખલ કરવા લાગ્યો; પણ એ ભયંકર રીત પકડવાથીજ એની પોતાની પડતીનો માર્ગ ખુલ્લો થઇ જઇ એનુંજ ભવિષ્ય ઉલટું થઇ પડ્યું. પોતાના સાંકડા હૃદયને તૃપ્ત કરવાને તેણે જે ખરાબ ઉપાય આદર્યો, તેથીજ તેનો પોતાનો અને સમસ્ત ભારતભૂમિનો સર્વનાશ થયો! કેમકે મહમદ ઘોરીએ એજ અરસામાં ભારતખંડપર ચઢી આવીને, ભારતસંતાનોની સ્વાધીનતા હરણ કરીને ભારતવર્ષમાં વિદેશી વિધર્મીની વિજયપતાકા રોપી હતી.

ચિતોડના અધિપતિ સમરસિંહે દિલ્હીશ્વર પૃથ્વીરાજની બહેન પૃથાની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ મંગળમય સંબંધને લીધે તે બન્નેમાં જે પ્રીતિની ગાંઠ બંધાઇ હતી, તે હજારો વિપત્તિઓમાં પણ જરાએ છૂટી શકી નહોતી; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ એક પળ પણ એકબીજા સાથે ભેદભાવ રાખતા નહોતા. જે દિવસે દૃષદ્વતીનદીને કિનારે એ બંને મહાવીર-સ્વદેશપ્રેમીઓ દેશસેવામાં યોજાઇને અનંત ધામમાં ચાલ્યા ગયા, તેજ દિવસે તેઓ એકબીજાથી જૂદા પડ્યા; પરંતુ દેહ છોડ્યા પછી તેઓ પાછા અનંત સુખના ધામમાં ભેગા થયા નથી, એમ કોણ કહી શકે? હાય! કેવા કટોકટીના પ્રસંગે ભારતીય વીરોમાં કુસંપે પોતાનો દોર શરૂ કર્યો? કેમકે એજ સમયથી ભારતનો સર્વનાશ થવાનો આરંભ થયો!

પાટણ અને કનોજના રાજાઓએ પૃથ્વીરાજના પરમ હિતૈષી મહારાજ સમરસિંહ પ્રતિ પણ શત્રુતા બતાવવામાં કસર રાખી નહોતી. અને તેથી એ બન્ને રાજાઓ સામે સમરસિંહને તલવાર ધારણ કરવી પડી હતી. પોતાને માટેજ નહિ, પણ પોતાના પ્રિયતમ બંધુ પૃથ્વીરાજની મદદને માટે પણ તેમને અનેક વાર લડાઇમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. પૃથ્વીરાજને નગરકોટની કોઇ જગાપરથી સાત કરોડ સોનાની મહોરો મળી હતી. એમ કહેવાય છે કે, એ વિપુલ મહોરો અતિપ્રાચીન કાળમાં કોઇએ ત્યાં જમીનમાં દાટેલી હતી. પૃથ્વીરાજે એ મહોરોથી પોતાનો ખજાનો ભરી દીધો. આ સમાચારથી કનોજ અને પાટણના રાજાઓના મનમાં વિશેષ ઇર્ષા પેદા થઇ. એક તો પૃથ્વીરાજનું સેનાબળ વિશાળ હતું, તેમાં વળી એને આટલું વિપુલ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું, એ તેમનાથી સહન થઇ

શક્યું નહિ. આથી તેની સામે ચઢાઈ કરવામાં પોતાને જય નહિ મળી શકે એવી શંકા લાવીને તેઓએ તેનો નાશ કરવાની ઈચ્છાથી શાહબુદ્દીન ઘોરીની તેમણે મદદ માગી ! જે દિવસે તેઓના હૃદયમાં એ સર્વનાશ કરનારી કલ્પનાં ઉપજી, તેજ દિવસથી ભારતના ભાવિષ્યપર અંધકારનું આવરણ ફેલાવા લાગ્યું અને ભારતેશ્વર પૃથ્વીરાજનું સિંહાસન એકાએક કંપાયમાન થઇ પડ્યું ! શાહબુદ્દીનની દ્વેષી આંખ પ્રથમથીજ ભારત ઉપર ચોંટી હતી, પણ અત્યાર સુધી તે પોતાની એ અભિલાષા પૂર્ણ કરવાનો પ્રસંગ મેળવી શક્યો નહોતો. પણ આ તકનો લાભ લઈ તે તરતજ કનોજરાજ જયચંદ્રની સાથે મળી જવાને મોટી સેના એકઠી કરીને તેની રાજધાની તરફ ચાલ્યો.

દુષ્ટ જયચંદ્ર પૃથ્વીરાજનો સર્વનાશ કરવાને માટે તૈયાર થયો છે, એવું જ્યારે પૃથ્વીરાજે સાંભળ્યું; ત્યારે તે પણ તેના દુષ્કર્મનો લાયક બદલો આપવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; અને એ સર્વ પોતાના પ્રિય મિત્ર સમરસિંહને જણાવવાને, ચંદપુન્દીર નામનો એક સામંત રાજા જે તે વેળાએ લાહોરમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેને દૂતતરીકે મોકલ્યો. તે રાજાનું પ્રચંડ પરાક્રમ, અદ્ભુત દેશહિતૈષણા અને ઉદ્યોગપરાયણતાનું વર્ણન મહાકવિ ચંદ બારોટે બહુજ સુરસ લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજે તેને સમરસિંહની પાસે મોકલ્યો, ત્યારથી તેના અંતસુધીની હકીકત વાંચ્યાથી સ્પષ્ટ જણાશે કે, તેણે સ્વદેશ સારૂજ જીવન ધારણ કર્યું હતું અને સ્વદેશનેજ માટે જીવન હોમી દઇને તે અનંત સ્વર્ગધામમાં ગયો હતો. જ્યારે શાહબુદ્દીન મોટું લશ્કર લઇને ભારતવર્ષમાં આવ્યો, ત્યારે એ રાજપૂતવીર ચંદપુન્દીરેજ તેની પ્રચંડ ગતિ રોકવા માટે રાવી નદીને કિનારે લાંબા શૂળદંડો ઉભા કર્યા હતા. તે પોતાની ઈચ્છા પાર પાડી શક્યો નહિ; તથાપિ તે વખતે તેણે જે અપાર વીરત્વ દર્શાવ્યું હતું, તેથી તેનું નામ ઇતિહાસમાં હમેશને માટે કાયમ રહ્યું છે.

દૂતવર ચંદપુન્દીર દિલ્હીશ્વરની આગળથી અમૂલ્ય ભેટો લઇને મોટી ધામધુમની સાથે ચિતોડ નગરમાં ગયો. મહારાજ સમરસિંહ તેને માનથી મળ્યા અને તેમણે તેને રહેવા માટે એક ઉત્તમ મહેલ આપ્યો. ત્યાં કેટલોક આરામ લીધા પછી ચંદપુન્દીરે મહારાજની સાથે મુલાકાત કરવાની ઈચ્છા દેખાડી.

તરતજ તેની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવામાં આવી. જે સમયે ચંદપુન્ડીર મહારાજ પાસે ગયા, તે વેળાએ સમરસિંહ પોતાના વિશ્રામના ઓરડામાં બેઠા હતા. તેમનું આસન વાઘના ચામડાનું હતું, રક્તાંબર પહેરેલું હતું, સર્વ શરીરે વિભૂતિ લગાડી હતી, ગળામાં રુદ્રાક્ષનો કંઠો હતો અને માથા ઉપર લાંબી જટારૂપી મુકુટ હતો. દૂતવર ચંદપુન્ડીર નજીક આવતાંજ તેમણે આદરસત્કાર આપીને સામેના આસન ઉપર બેસવાનો ઇસારો કર્યો. તે વેળાની તેમની શાંત ગંભીર મૂર્તિ, તપસ્વી પોશાક અને ઉદાર વ્યવહાર જોઇ ચંદપુન્ડીરનું હૃદય તેના પ્રત્યે ભક્તિભાવથી ભરપૂર બની ગયું. તેણે તેમને યોગેન્દ્રના નામથી સંબોધી જણાવ્યું કે, આપ સાક્ષાત શંકર છો. એ પછી સર્વ હકીકત નિવેદન કરીને પૃથ્વીરાજનું આમંત્રણ વિદિત કર્યું. તેમની વચ્ચેનો આ પ્રસંગનો વાર્તાલાપ ચંદ બરદાઇના ગ્રંથમાં તેજસ્વી ભાષામાં વર્ણવ્યો છે.

ત્યારપછી બેજ દિવસમાં મહારાજ સમરસિંહ પોતાના સાળાના નિમંત્રણને માન આપી સેનાની સાથે દિલ્હી તરફ જવા નીકળ્યા. પૃથ્વીરાજે તેમને માન સાથે નગરમાં આણ્યા. મળી–ભેટી એક બીજાના કુશળસમાચાર પૂછયા પછી તેઓ પાસે આવેલા કર્તવ્યનો વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમણે જલદીથી બે કર્તવ્ય નક્કી કર્યાં. એક તો અણહિલપુર પાટણનો ગર્વ તોડવો અને બીજું મુસલમાનોની ચઢાઇમાં વિઘ્ન નાખવું. સમરસિંહ અણહિલપુર પાટણના રાજાની સાથે વૈવાહિક સૂત્રમાં બંધાયેલો હતો, તેથી તે તેની સામે ચઢાઇ ન કરતાં યવનની ચઢાઇમાં હરકત કરવાને દિલ્હીમાં રહ્યા; અને પૃથ્વીરાજ પાટણ તરફ લશ્કરસહિત ગયો. થોડાજ સમયમાં યવનો દિલ્હી નજીક આવી લાગ્યા; અને રજપૂતો તેઓની ગતિ રોકવાને સામે ચાલ્યા. થોડી વારમાં બન્ને પક્ષમાં મોટું યુદ્ધ થયું; પરંતુ એવી રીતે ઉપરાઉપરી લડાઇ થયા છતાં વિજયલક્ષ્મી કોઇને પણ વરી નહિ. એટલામાં પૃથ્વીરાજ પાટણના [illegible] ગર્વ તોડીને ઉત્સાહપૂર્વક પોતાના વીર બંધુને આવી [illegible]. હવે એ બંને વીરનું પ્રચંડ શૌર્ય એકઠું થઇને [illegible]. અસંખ્ય મુસલમાનો તેમના ક્રોધાગ્નિના ભોગ [illegible] અને શાહબુદીન ઘોરી મહા મહેનતે પ્રાણ બચાવી [illegible] અને તેમનો સેનાપતિ વિજયી રજપૂતોના હાથમાં [illegible] થયો.

આ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ વિજયશાળી થઇ [illegible] નડતાં વિઘ્ન

નાશ પામ્યાં. ત્યારપછી એ નગરકોટની જમીનમાંથી જે વિપુલ ધનસંપત્તિ તેમને મળી હતી, તેમાંથી તેમણે અડધો ભાગ પોતાની બહેનના પતિને આપ્યો; પરંતુ સમરસિંહે તે ન લેતાં પોતાના સૈન્યસામંતોને ઇનામરૂપે આપી દીધો. આ સિવાય પૃથ્વીરાજે પણ ઘણીક ભેટો એ સૈન્યસામંતોને આપી. પછી મહારાજ સમરસિંહ વિદાયગીરી લઇને સેનાસહિત પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા.

ત્યારબાદ કેટલાંક વર્ષ સુખશાંતિમાં ગયાં. કેટલીક સામાન્ય લડાઈઓમાં જય મેળવીને પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહે થોડાં વર્ષ તો સુખશાંતિ ભોગવ્યાં; પણ થોડાંજ વર્ષમાં ભારતની પડતીનો સમય આવી પહોંચ્યો. પૃથ્વીરાજ ધારતો હતો કે હવે હું સુખેથી રાજ્ય કરીશ; તેથી તે નિશ્ચિંત થઇને પોતાની પ્રિયતમા સંયુક્તાની સાથે આનંદથી કાળ ગાળવા લાગ્યા; પરંતુ તેમના સુખના દિવસ હવે ધીમે ધીમે કમી થતા ચાલ્યા. તેમને મોજશોખમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જાણીને શાહબુદ્દીન ઘોરી ફરી પાછો એક વિશાળ સૈન્ય લઈને ચઢી આવ્યો. એ વખતે વીર પૃથ્વીરાજ ગાઢ મોહનિદ્રામાંથી જાગ્રત થઇ જઇને પોતાના વીર બંધુ સમરસિંહને મદદમાટે કહાવી મોકલ્યું. રાણી સંયુક્તાએ પણ તેને વીરોચિત પરાક્રમ દર્શાવવાને ઉશ્કેરી લડાઇના મેદાનમાં જવાને કહ્યું. એ વિષે મહાકવિ ચંદબારોટે જે વર્ણન કર્યું છે તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. જે દિવસે શાહબુદ્દીન ઘોરી સેનાને લઇને છેલ્લી વાર પૃથ્વીરાજની સામે લડવાને આવ્યો હતો, તેની આગલી રાત્રે પૃથ્વીરાજને એક ભયંકર સ્વપ્ન આવવાથી તેનું હૃદય ઘણું વ્યાકુળ બની ગયું. પછી સંયુક્તાની આગળ તે સ્વપ્ન વર્ણવતાં તેણે કહ્યું કેઃ—

"ગઇ રાત્રે હું નિદ્રામાં વિરામ ભોગવતો હતો, તે વેળાએ મેં જોયું કે રંભાના જેવી એક સ્વરૂપવાન સ્ત્રીએ આવીને કઠોર ભાવથી મારો હાથ પકડીને મને ભયભીત કર્યો. તેનાથી બચવા માટે હું ઘણી કોશીષ કરવા લાગ્યો; પરંતુ એટલામાં—અહા! એક મહાભયાનક રાક્ષસ જેવો મદમત્ત હાથી દોડતો ને શુંઢ ફેંકતો મારા તરફ ધસી આવ્યો. તરતજ મારી નિદ્રા ભંગ થઇ. મેં ભયભીત બનીને ચોતરફ જોયું; સર્વ શરીર કંપી ઉઠ્યું; અને હર! હર! બોલતો પથારીમાંથી ઉઠ્યો છું. જો, હજુ પણ મારું હૃદય થરથરે છે ને સર્વ શરીરે કંપ આવે છે. નસીબમાં શું છે, એ તો દેવજ જાણે!"

આ સ્વપ્નાની વાત સાંભળીને સંયુક્તાના સુંદર મુખપર અપૂર્વ

કહીંથી પ્રકટી નીકળ્યાં, તેણે મૃદુ સ્વરથી કહ્યું કે “હે દિલ્હીભૂપ-સુજાણ! આપના જેટલા સુખ-વૈભવ ભાગ્યે કોઈજ આ સંસારમાં ભોગવે છે ! પરંતુ તે છતાં પણ આપને સુખ-ભોગની શાંતિ ક્યાં છે ! એક સામાન્ય સ્વપ્નું જોઈને આપ શામાટે વ્યાકુળ થાઓ છો ? પ્રાણેશ્વર ! સર્વ કોઈને માટે માત્ર એક મૃત્યુરૂપ ઉંદર-ને રાખી છે, એ અનિવાર્ય મૃત્યુના હાથથી દેવતાઓ પણ છૂટી શક્યા નથી અને મરણ હોય કે ન હોય, તોપણ તેની વાટ જોવી પડે છે. આ શરીર તો માત્ર એક ઘર અથવા કપડા જેવું છે. અને હોય તેથી પણ તે વધારે સારું મેળવી શકાય તેમ છે. આવું હોવા-થી એ જુનું ઘર તજીને નવું ઘર મેળવવાની કથા સમજીને ઇચ્છા ન થાય ? પરંતુ નાથ ! આપ પણ વિચારી જુઓ કે, જે માણસ વિલાસી જીવન નહિ ગાળતાં શુભ કર્મોમાં જીવન ગાળે છે, તેનેજ માનપૂર્વક એ મૃત્યુરૂપી સંપાતો આવી ભેટે છે. એવો પુરુષ મૃત્યુ પામશે, તોપણ તે આ સંસારમાં પણ હમેશાં અમર રહેશે. હું અબળા છું, હું આપને શું કહી શકું ? આપ ભલે કે પોતાના સુખ કે સ્વાર્થ તરફ વૃત્તિ નહિ રાખતાં જેનાથી આ દુનિયામાં અમરત્વ મેળવી શકાય તેવો ઉપાય કરો. આપની આ કરાળ તલ-વાર લઈને શત્રુકુળનો નાશ કરો. શામાટે વિચાર કરવો નહિ. હું તો માત્ર આપની અર્ધાંગનાનુ કામ કરૂં છું.”

પૃથ્વીરાજે તરતજ રાજસભામાં આવી રાજગોરો બોલાવીને સ્વપ્નનું સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યું, એટલે તેમણે તેનો ભાવાર્થ કહી બતાવ્યો; અને રાજકુળગુરુએ એક જયકવચ લખી આપ્યું, તે દિલ્હીશ્વરે પોતાની પાઘડીમાં ખોસ્યું. પછી કહેવા પ્રમાણે ગ્રહોની શાંતિને માટે હજારો હાંડા વિશુદ્ધ દૂધવડે સૂર્ય અને ચંદ્રને અર્ધ્ય આપવામાં આવ્યા. તથા દશ દિક્પાળના ઉદ્દેશથી દશ બેંસોનો બલિ આપવામાં આવ્યો અને ગરીબ-ગુરબાંને સોના-રૂપાનું દાન આપવામાં આવ્યું; પરંતુ એથી કાંઈ વિધિનુ વિધાન બદલાય ? જો તેમ થઇ શકતું હોત તો નળ અને પાંડવોને સખ્ત દુઃખ ભોગવવું ન પડત. પછી પૃથ્વીરાજે પોતાના પ્રિયતમ બંધુ સમરસિંહની મદદ માગી, એટલે તે ... ...ત દિલ્હી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પૃથ્વીરાજ ... ...ના સેનાપતિ અને સામંતોને બોલાવીને લડાઇવિષે ... લાગ્યા. ઇર્ષ્યાને લીધે ભારતવર્ષના .. ... પ્રસંગે તેમ-

મંત્રીને પારખવાની રીતિ અને રાજદૂતના આચાર, તેમજ વિશે કરીને રાજાપ્રતિ રાજપૂતનાં મહાન કર્તવ્યોના સંબંધમાં જે સુબોધક વાતો અને રૂપકાલંકાર તેમના કાવ્યગ્રંથમાં દાખલ કરાયા છે, તે સર્વના વક્તા ચિતોડના અધિપતિ સુપંડિત મહારાજ સમરસિંહ હતા.

પુણ્યભૂમિ બ્રહ્માવર્તમાં આવેલી પવિત્ર નદી દૃષદ્વતીના વિશાળ કિનારા ઉપરના મેદાનમાં ક્ષત્રિય અને મુસલમાન વચ્ચે ત્રણ દિવસસુધી મોટી લડાઈ થઇ હતી. પ્રથમ બે દિવસસુધી કાંઇ પરિણામ જણાયું નહિ. ત્રીજો દિવસ કાળરાત્રિરૂપે ભારતના પૂર્વદ્વારમાં દેખાવા લાગ્યો. ભગવાન સૂર્યદેવ જાણે એક વાર છેવટનું ભારત-સંતાનોનું ગૌરવ જોવાને આવ્યા હોય, તેમ તેમને જોઇને રાજપૂતો દૃષદ્વતીના પવિત્ર પાણીમાં નાહીને પ્રાતઃકર્મ કરવા લાગ્યા. બીજી બાજુએ પૃથ્વીરાજ પ્રિયતમા રાણી સંયુક્તાની આગળ ઉભા છે; ને સંયુક્તા તે દિવસે તેમને સ્વહસ્તેજ રણશય્યાને સારૂ સજ્જ કરવા લાગી છે. તેમને કવચ પહેરાવી તેમની કમ્મરે તલવાર લટકાવી દીધી છે. તેજ વખતે ગગનભેદી રણના ડંકા પ્રચંડ શબ્દથી વાગી ઉઠ્યા. તે ગંભીર વાદ્યધ્વનિ પ્રતિધ્વનિમાં વિલીન થતાં ન થતાંમાં તો રાજપૂતો ભયંકર સિંહનાદ કરી ઉઠ્યા અને તેથી પૃથ્વીરાજ ચમકી ઉઠ્યો. આટલીવારમાં વિશ્વાસઘાતક શત્રુઓ ચઢાઈ કરશે એવો તેમને ખ્યાલ પણ નહોતો. પળ પણ ન થોભતાં પૃથ્વીરાજ

કાગને માટે પોઢયા છે; ત્યારે તે તરતજ પોતાનાં સ્વજનોનાં આશ્વાસનો નહિ માનતાં, ચિતામાં શરીર હોમીને પ્રાણપતિની સહચારિણી થઇ; અને પૃથ્વીરાજને શાહબુદ્દીને મારી નાખ્યાની વાત જ્યારે સંયુક્તાએ જાણી, ત્યારે તે પણ ચિતા ભડકાવીને બળી મૂઇ. આ પ્રમાણે દ્ગષદ્વતીની રેતીવાળી જમીન ભીષણ શ્મશાનરૂપ બની રહી. જે નદીનો પવિત્ર તટ ઉપર બેસીને આર્ય ઋષિમુનિઓ વેદગાનથી દેવતાઓને આનંદિત કરતા હતા; જેઓના મધુર વેદગાનથી મોહિત થઇને સ્વચ્છસલિલા દેવતરંગિણી નૃત્ય કરતી કરતી સમુદ્રમાં મળી જતી હતી, તે તટની પુણ્યમયી રેતાળ જમીન, ભયંકર સ્મશાનરૂપ થઇ ગઇ અને અસંખ્ય શિયાળ, કૂતરાં અને ગીધો ભયાનક અવાજ કરતાં વિચરી રહ્યાં છે. ઇશ્વરની ગતિ ન્યારી છે!

× કોઇ કહે છે કે પૃથ્વીરાજને શાહબુદ્દીન ઘોરીએ કાબુલમાં લઇ જઇ તેની આંખો ફોડી નાખી અને તે પછી તેની શબ્દવેધી બાણશક્તિ જોવાને સાત લોઢાના તવા અમુક અંતરે મૂકી તે વિંધી નાખવાનું કહ્યું. પૃથ્વીરાજે સાત તવા વિંધીને શાહબુદ્દીન જે ત્યાં બેઠો હતો તેને જઇ વાગે, એવી રીતે તેણે તીર માર્યું તેથી તે મરી ગયો. ત્યાર બાદ પૃથ્વીરાજ સાથે ચંદબારોટ આવ્યા હતા. તેઓ એકબીજાને તલવાર મારીને મરી ગયા. મહાકવિ ચંદ એવું પણ લખે છે કે, પૃથ્વીરાજે સાત વાર શાહબુદ્દીન ઘોરીને કેદ કરીને છોડી મૂક્યો હતો; પરંતુ તેણે તો પૃથ્વીરાજને એકજ વખત પકડીને મારી નાખ્યો હતો. કેવું કૃતઘ્નપણું!!

મંત્રીને પારખવાની રીતિ અને રાજદૂતના આચાર, તેમજ [
કરીને રાજાપ્રતિ રાજપૂતનાં મહાન કર્તવ્યોના સંબંધમાં જે
સુબોધક વાતો અને રૂપકાલંકાર તેમના કાવ્યગ્રંથમાં દાખલ ક
છે, તે સર્વના વક્તા ચિતોડના અધિપતિ સુપંડિત મહા
સમરસિંહ હતા.

પુણ્યભૂમિ બ્રહ્માવર્તમાં આવેલી પવિત્ર નદી દૃષદ્વતી
વિશાળ કિનારા ઉપરના મેદાનમાં ક્ષત્રિય અને મુસલમાન વચ્ચે
દિવસસુધી મોટી લડાઇ થઇ હતી. પ્રથમ બે દિવસસુધી કાંઇ
ણામ જણાયું નહિ. ત્રીજે દિવસ કાળરાત્રિરૂપે ભારતના પૂર્વદ્વા
દેખાવા લાગ્યો. ભગવાન્ સૂર્યદેવ જાણે એક વાર છેવટનું ભાર
સંતાનોનું ગૌરવ જોવાને આવ્યા હોય, તેમ તેમને જોઇને રાજપૂ
દૃષદ્વતીના પવિત્ર પાણીમાં નાહીને પ્રાતઃકર્મ કરવા લાગ્યા. બી
બાજુએ પૃથ્વીરાજ પ્રિયતમા રાણી સંયુક્તાની આગળ ઉભા છે;
સંયુક્તા તે દિવસે તેમને સ્વહસ્તેજ રણશય્યાને સારૂ સજ્જ કર
લાગી છે. તેમને કવચ પહેરાવી તેમની કમ્મરે તલવાર લટકા
દીધી છે. તેજ વખતે ગગનભેદી રણના ડંકા પ્રચંડ શબ્દથી વા
ઉઠ્યા. તે ગંભીર વાદ્યધ્વનિ પ્રતિધ્વનિમાં વિલીન થતાં ન થતાંમ
તો રાજપૂતો ભયંકર સિંહનાદ કરી ઉઠ્યા અને તેથી પૃથ્વીરા
ચમકી ઉઠ્યો. આટલીવારમાં વિશ્વાસઘાતક શત્રુઓ ચઢાઈ કરશે
એવો તેમને ખ્યાલ પણ નહોતો. પળ પણ ન થોભતાં પૃથ્વીરા
રણના મેદાનમાં ગયો; અને જુએ છે તો તે છેલ્લા સમરાંગણમાં
ભારતના તે છેલ્લા ગૌરવને દિવસે, ભારતનો અદ્વિતીય મહાવી
સમરસિંહ અને તેમનો પુત્ર કલ્યાણ અતુલ પરાક્રમ દર્શાવી શત્રુ
દળને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવીને છેવટે કાળબળને આધીન થઇ સમર
ભૂમિમાં સૂતા છે! એ દુર્ભાગ્ય દિવસે દૃષદ્વતીની તે રક્તપૂર્ણ નદીમાં
ભારતનો ગૌરવસૂર્ય હમેશાંને માટે અસ્ત થયો! ભારતની આશા
આજે વિલુપ્ત થઇ ગઇ અને વીર પૃથ્વીરાજ ઘોરી બાદશાહના
બંદીવાન થઇ પડ્યા! વીરશિરોમણિ સમરસિંહની પતિવ્રતા રાણી
પૃથાએ જ્યારે સાંભળ્યું કે, યવનોના કપટાચરણથી તેના જીવનનું
જીવન-સ્વામીરત્ન સમરસિંહ સમરક્ષેત્રમાં મરણ પામ્યા છે; પ્રિય
ભાઇ પૃથ્વીરાજ યવનના હાથમાં બંદીવાન થયો છે અને ભારતની
આશારૂપ આર્યવીરો દૃષદ્વતીને કિનારે ભીષણ સમરક્ષેત્રમાં અનંત-

* એનું હાલનું નામ કાગગાર છે.

ગાને માટે પેદા થયા છે; માટે તે તમામ ચિત્તમાં રમનારાંઓનાં સમાગમો નહિ આવતાં, ચિતામાં સતીએ દેહોને સમર્પણની અગ્નિહોત્રી થયા; અને પૃથ્વીરાજને શહાબુદ્દીન મારી નાખ્યાની વાત ક્યારે સાંભળી ત્યારે તે પણ ચિતા ખડકીને બળી મુઈ. આ પ્રમાણે દ્રષદ્વતીનો કિનારો જમીન ઉપર સ્મશાનરૂપ બની ગઈ. જે નદીના પવિત્ર તટ ઉપર પહેલાં પ્રૌઢ ઋષિમુનિઓ વેદગાનથી દેવતાઓને આનંદિત કરતા હતા તે સ્થળે, મધુર વેદગાનથી આર્દ્ર થઇને વરવર્ણિની દેવાંગનાઓ નૃત્ય કરતી કરતી સમુદ્રમાં મળી જતી હતી, તે નદીની કુક્ષમાંથી દેવાજ જમીન, ભયંકર સ્મશાનરૂપ થઇ ગઈ અને ભયંકર શિયાળો, કુતરાં અને ગીધો ભયાનક અવાજ કરતાં વિચરી રહ્યાં છે. ઇશ્વરની ગતિ ન્યારી છે!

*કોઇ કહે છે કે પૃથ્વીરાજને શાહબુદ્દીન ગઝનીએ કાબુલમાં લઇ જઇ તેની આંખો ફોડી નાખી અને તે પછી તેની શબ્દવેધી બાણશક્તિ જોવાને સાત લોઢાના તવા અમુક અંતરે મૂકી તે વિંધી નાખવાનું કહ્યું. પૃથ્વીરાજે સાત તવા વિંધીને શાહબુદ્દીન જે ત્યાં જોવા બેઠો હતો તેને જઇ વાગે, એવી રીતે તેના તીર માર્યું તેથી તે મરી ગયો. ત્યાર બાદ પૃથ્વીરાજ સાથે ચંદભાટ આવ્યા હતા તેઓ અને એકબીજાને તલવાર મારીને મરી ગયા. મતાંતરે એવું પણ કહે છે કે, પૃથ્વીરાજે સાત વાર શાહબુદ્દીનને હરાવીને જીવતો છોડી મૂક્યો હતો; પરંતુ તેણે તો પૃથ્વીરાજને એકજ વખત પકડીને મારી નાખ્યો હતો. કેવું કૃતઘ્નપણું !!

ચંદાવંતવીર સહિદાસના જ્વલંત ઉદાહરણથી ઉત્તેજિત થઈને બીજા પણ અનેકાનેક ક્ષત્રિયવીરો અતુલ હિંમતથી શત્રુદળને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યા. આ સમયે બે મહાવીરોએ પરાક્રમી મોગલ બાદશાહના ગર્વભંજક ધૂમકેતુની પેઠે ધસી આવીને ઘેરાયલા મેવાડને થોડીક વારને માટે પોતાના ઉજ્જવલ પ્રકાશથી ઉજ્વળ કરી મૂક્યું હતું. તેમના પ્રબળ પરાક્રમથી સુશોભિત બનેલો મેવાડનો ઈતિહાસ આજે પણ સંસ્કારી હૃદયોમાં સ્વાધીનતાનાં ઉજ્જવળ કિરણો પ્રેર્યા કરે છે. તેમના યુદ્ધકૌશલ્યથી ચકિત થઇને સ્વયં અકબરે પણ તેઓનું તે વીરત્વ અને રણનૈપુણ્ય સ્વહસ્તે લખીને હિંદુઓના ગૌરવને સન્માન આપ્યું છે. એ મહાવીરોનાં પવિત્ર નામ જયમલ અને પુત્ત છે. જયમલ બેદનોરનો અધિપતિ હતો અને રાઠોડકુળની બીજી શાખા મેરતિયા ગોત્રમાં જન્મ્યો હતો અને મારવાડના સાહસિક સામંતોમાં એજ પહેલો પંકાતો હતો. પુત્ત કેલવારનો રાજા હતો અને ચંદાવત કુળની બીજી શાખા જગાવત ગોત્રને શોભાવતો હતો. એ બંને મહાવીરોનાં પવિત્ર નામ આજ પણ રાજપૂત અને રાજભટ્ટોના મુખે ગવાઈ રહ્યાં છે. આજે પણ રાજપૂતો પ્રાતઃકાળે બિછાનું છોડતી વેળાએ તથા મહાપુરુષોની પવિત્ર નામમાળા જપતી વખતે, આ બંને મહાવીરનાં નામોચ્ચારણ કરે છે. આજે પણ રાજપૂત સ્ત્રીઓ સાંજે દીપક પ્રકટાવતી વેળાએ જયમલ અને પુત્તને સંભારીને પોતપોતાના પુત્ર અને કન્યાની મંગલકામના કરે છે અને ગૃહસ્થની સ્ત્રીઓ અનાજ દળતી વખતે રાજભટ્ટોએ વર્ણવેલાં એ વીરત્વનાં ગીત સુમધુર સ્વરે લલકારે છે. જ્યાંસુધી આ સૃષ્ટિમાં વીરત્વનું સન્માન સચવાશે, જ્યાંસુધી વીર પુરુષોના વીરત્વનો એક પણ કણ હયાત રહેશે અને જ્યાંસુધી રાજપૂત હૃદયમાં વીરકાર્યોનાં ચારિત્ર્ય ચિત્ર આલેખાયલાં રહેશે, ત્યાંસુધી મહાવીર જયમલ અને પુત્તનાં મંગળમય નામ ભારતભૂમિમાંથી દૂર થશે નહિ અને કોઈ દૂર કરી શકશે નહિ! આ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વીરનરો કંઈ કોઈના હુકમથી મેવાડને ચિતોડ માટે પ્રાણ-અર્પણ કરવા નીકળ્યા ન હતા; પણ હૃદયના સ્વાભાવિક સ્વજાતિ અને સ્વદેશની વત્સલતાથી પ્રોત્સાહિત થઈને તેઓ સમરભૂમિમાં કૂદ્યા હતા. સ્વાર્થને માટે તેઓએ કોઈ દિવસ તલવાર પકડી નહોતી; પણ સ્વધર્મ અને જાતીય ગૌરવને માટે જ સંગ્રામમાં ઝૂક્યા હતા. એ ભયાનક

લડાઈ કેવળ પુરુષોએજ કરી નહોતી, પણ અંતઃપુરમાં રહેનારી વીરપ્રસવિની રાજપૂત રમણીઓ પણ પોતાનાં સુકોમળ શરીરપર લોહાનાં બખ્તર પહેરીને સ્વાધીનતાના લીલાસ્થળ ચિતોડની રક્ષા માટે મેદાન પડી હતી.

જ્યારે સાલુંબ્રાપતિ ચંદાવત વીરે સૂર્ય દરવાજા ઉપર પ્રાણ આપ્યો, ત્યારે બાકીના ચંદાવત વીરોએ જયમલને પોતાનો નાયક બનાવ્યો. સઘળાઓ મોહ–મમતાને તિલાંજલિ આપીને ઉન્મત્તપણે સિંહનાદ કરતા થકા શત્રુસેના સામે ધસવા લાગ્યા. વિશાળ મોગલસેના પણ તોફાની સમુદ્રની પેઠે પ્રચંડ વેગથી ઉછાળો મારતી ચિતોડના કિલ્લાની તરફ ધસવા લાગી. આ સમયે પ્રલયકાળની પેઠે ગર્જતી બંદુકોમાંથી ગોળીઓ વરસવા લાગી. અને તેના આઘાતથી સેંકડો રાજપૂતના ટુકડા આકાશમાં ઉડવા લાગ્યા! સેંકડો ક્ષત્રિયવીરોની મૂઠીમાંથી તીરકામઠાં પડી ગયાં! આ પ્રકારે રાજપૂતસેના મરવા લાગી; તોપણ રાજપૂતવીરો નિરૂત્સાહ થયા નહિ. આટલો બધો ભીષણ સંહાર થવા છતાં પણ સ્વતંત્રતા વેચીને જીવ બચાવવાનો નીચ વિચાર ક્ષત્રિયોના હૃદયમાં ટકવા પામ્યો નહિ. સ્વદેશરક્ષા અને પ્રાણાર્પણના બીજમંત્રથી ઉત્તેજિત થઈને તેઓ તલવાર ચલાવતા અને જ્વલંત ગોળીઓ સામે બચાવ કરતાથકા સિંહનાદપૂર્વક ઘૂમી રહ્યા હતા; પરંતુ એ સર્વ વૃથા ગયું! આખરે શત્રુના વિશાળ સૈન્યથી ચિતોડ ઘેરાઈ પડયું અને રાજપૂત સેનાપતિ ઘણીજ સાવચેતીથી બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યો. એ દરમિયાન એક રાત્રે જયમલને કિલ્લા ઉપર મશાલને અજવાળે દેખરેખ રાખતો જોઇને અકબરે લાગ સાધીને બંદુકની એક જ્વલંત ગોળી દેંકી. આ વિનાશક ગોળી તે વીર સેનાપતિના હૃદયમાં લાગી. વીરવર જયમલ એ દારુણ જખમથી તત્કાળ ઘોડા ઉપરથી ભૂમિપર ઢળી પડયો. આ અધર્મયુક્ત અમાનુષી કૃત્યથી પડતાં પડતાં પણ તેની આંખમાંથી ઝેર વર્ષી રહ્યું; પણ ઘા નાશકારક થયેલો હોવાથી તેનું વૈર તેણે માત્ર અકબરનાં નિંદનીય કૃત્યોનો તુચ્છકાર કરવામાંજ સમાપ્ત કર્યું.

એકજ વીર પુરુષના મૃત્યુથી, એકજ ગોળીબ્હારથી અને એકજ ટકાથી યુદ્ધદેવી પોતાને વિજયમાળ આરોપશે, એવા મિથ્યા લોભથી અકબરે પોતાના જીવનને કલંકિત બનાવ્યું અને પોતાના સ્વહસ્તેજ વીર જયમલનો ઘાત કર્યો. જે બંદુકની મદદથી તે

અદૃષ્ટની કેવી ગતિ! જે માણસ સાંસારિક બંધનોથી મુક્ત થઈ વાનપ્રસ્થાશ્રમ લેવા વિચાર કરતો હતો, તેજ માણસને વૃદ્ધાવસ્થામાં આ સંસારની જંજાળમાં ફસાવું પડયું! આથી તેણે ફરી પણ તેને કહ્યું કે "જો, તેં પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. મેં તને આજ્ઞાધીન, વીર, ધીર અને પિતૃભક્ત ધાર્યો હતો; પરંતુ તું તો મારી ઇચ્છાની સામે થયો છું. પણ કદાચ તું એ કન્યાનો સ્વીકાર નહિ કરે, તો મારે તો એનો સ્વીકાર કરવોજ પડશે; પરંતુ મંડોરના રાવે પોતાનો ભાણેજ મેવાડપતિ થાય એવી આશાએ કન્યાનું શ્રીફળ મોકલ્યું છે. બોલ, તેં આનો કંઈ વિચાર કર્યો છે?" શો ઉત્તર મળે છે તે જોવાને સૌ આતુર થઈ ગયા. પિતાનાં વચનોથી દુઃખિત ન થતાં રાજકુમારે ગંભીરપણે જવાબ આપ્યો કે "પૂજ્ય પિતાજી! જો આપ રઠોડપુત્રી હંસાકુમારી સાથે લગ્ન કરો, તો હું શ્રીએકલિંગજીના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, હું રાજા થઈશ નહિ અને આ કન્યાથી જે પુત્ર થશે, તેને હું મારો રાજા માનીશ." ચંદ્રસિંહ! ધન્ય છે તારા ટેકને!

દૈવવશાત્ રાણા લક્ષને આ વિવાહથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તેનું નામ મુકુલજી રાખવામાં આવ્યું. મુકુલજી હજી બાલ્યાવસ્થામાંજ હતા, એટલામાં યવનોએ ગયામાં મહાઉપદ્રવ કરવા માંડયો. રાણા લક્ષને જ્યારે ખબર થઇ કે, મુસલમાનોએ ગયામાં ભયંકર અત્યાચાર કરવા માંડયો છે, ત્યારે તેઓ તેમને હરાવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. થોડા દિવસમાં રાણાએ યોગ્ય તૈયારી કરી દીધી અને યુદ્ધમાં જવા પહેલાં રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરવાનો વિચાર કર્યો. પછી ચંદ્રસિંહને તથા કેટલાક મોટા સરદાર–સામંતોને બોલાવીને કહ્યું કે "હું તો યુદ્ધમાં જાઉં છું અને ત્યાંથી પાછા ફરવાની કાંઇ આશા નથી; કારણ કે હું યવનોના હાથથી માર્યો જઇશ, એમ મને લાગે છે. માટે હવે રાજકુમાર મુકુલને માટે હું શું બંદોબસ્ત કરૂં? એની જીવિકાને માટે મારે શી સંપત્તિ આપવી જોઈએ?" ચંદ્રે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે "ચિતોડનું રાજ્ય રાજકુમાર મુકુલવિના અન્ય કોણ લઈ શકે એમ છે?" આ ઉત્તર સાંભળી રાણા પ્રસન્ન તો થયા, પરંતુ તેમના મનમાં એટલો ખટકો રહ્યો કે, મારા મરણ પછી ચંદ્રસિંહ મુકુલને મારીને રાજપાટ ખૂંચવી લેશે તો? આથી તેમણે યુદ્ધમાં જવા પહેલાં રાજકુમાર મુકુલને રાજ્યતિલક કરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. થોડાજ દિવસમાં સઘળી

ભાવના થઇ ગઇ અને રાણાએ ચંદ્રને રાજકુમાર મુકુલને રાજ્યતિલક કર્યું તથા ચંદ્રને તેના મંત્રી બનાવ્યા. વળી તેમણે એ નિયમ પણ દાખલ કર્યો કે "હવે પછી જે સનદ-પત્રો ને ભૂમિ આપવામાં આવશે, તેનાં દાનપત્રો પર રાણાના હસ્ત છાપ ઉપ-રાંત ચંદ્રના ભાલાનું પણ નિશાન કરવામાં આવશે."

આ પ્રકારે રાણા લક્ષ સર્વ વ્યવસ્થા કરી, યુદ્ધની તૈયારી કરીને ગયાજી તરફ ચાલ્યા. તેમના ત્યાં ગયા પછી યવનોની સાથે ઘોર સંગ્રામ થયો અને એક દિવસ એક મંદિરની રક્ષા કરતાંજ તેમનો દેહાન્ત થયો. તેમનું વૃદ્ધ શરીર રણક્ષેત્રમાં પડ્યું. અન્ય રાજપૂતો પણ પોતાના સ્વામીની સાથે તેજ રસ્તે પડ્યા. આ પ્રકારે રાણા લક્ષે ધર્મને માટે પોતાનું જીવન આપ્યું.

હવે આ તરફ ચંડનું શું થયું તે જોઈએ. પિતાજીના ગયા પછી તેમણે ન્યાયપૂર્વક શાસન ચલાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. આખી મેવાડનું રાજ્ય રામરાજ્યસમાન ગણાવા લાગ્યું, સ્થળે સ્થળે ચંડ-રાજ નામનું યશોગાન ગવાવા લાગ્યું અને બાળક મુકુલને માટે થોડા સમયમાં રાજ્યને આબાદ બનાવી દીધું.

મેવાડના ભાગ્યમાં આ સુખ લાંબો સમય ચાલ્યું નહિ. રાજ્ય-નો કાર્યભાર ચંદ્ર ચલાવતો હતો તે મુકુલનાં મોસાળીઆંથી સહન થઇ શક્યું નહિ. આવીજ ઈર્ષ્યાના પરિણામે જયચંદ્ર રાઠોડ પાસેથી શાહબુદીને કનોજ લીધા પછી કેટલાક રાઠોડોને મંડોરમાં આવી વસવું પડ્યું હતું. મંડોરનું રાજ્ય ઘણું નાનું અને ચિતોડનું ખંડીઉં હતું, એટલે ચિતોડ જેવા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વિશાળ રાજ્યમાં બેસવાને તેની દાઢ સળકી અને બાળેજની બાલ્યાવસ્થાનો લાભ લેવા ધાર્યો; પણ ત્યાંસુધી ચિતોડ ચંદ્ર જેવા કેસરીથી રક્ષાયલું હતું, ત્યાંસુધી શિયાળવાનું આધિપત્ય ક્યાંથી સંભવે? આથી ચંદ્રને રાજ્યમાંથી કાઢવા માટે મુકુલનાં મોસાળીઆંએ નીચ યુક્તિઓ આરંભી. રણમલ અને તેનો પુત્ર જોધો, એ બન્ને બાળેજની ખબર કાઢવા ચિતોડમાં આવ્યા. કાંતમાં વાતચિત કરતાં જોધે પોતાની બહેનની પાસે કપટજાળ ાથરી અને ચંદ્રસિંહ જો કાર્યભાર ચાલુ રહેશે તો, આગળ જતાં ાદીનો માલીક પણ તેજ થઇ બેસશે, એમ તેને સમજાવ્યું. ાગા ભાઈની વાતથી ભોળી રાણી ચંદ્ર ઉપર વહેમની દૃષ્ટિથી જોવા ાગી. હવે ચંદ્ર તેને કાંટાસમાન સાલવા લાગ્યો. તેણે ધાર્યું કે

"ચંદ્ર આ પ્રકારે રાજ્યવ્યવસ્થા કરતાં કરતાં રાજ્યાધિકારી બની બેસશે અને કુમાર મુકુલને કદાચ ઘાતકોનાજ હાથમાં આપી દેશે." ચંદ્રસિંહને તો આવો વિચાર સ્વપ્નમાં પણ આવ્યો નહોતો પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ મુકુલની માતા વહેમનો ભોગ થઇ પડવાથી ગમે તે પ્રકારે તેને રાજ્યમાંથી દૂર કરવાની યોજના કરવા લાગી. ચંદ્રે આ સમાચાર જાણ્યા એટલે તેમણે એવો વિચાર કર્યો કે, મારા રહેવાથી મુકુલની માતા દુઃખિત થાય છે; તો હવે મારે આ રાજ્યનો પરિત્યાગજ કરવો ઉચિત છે. જવા પહેલાં તેમણે મુકુલની માતાને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે "આપ ભૂલભરેલા વિચારો ધરાવો છો. કદાચ કોઇની શીખવણીથી આપ મારાપર અપ્રસન્ન હશો; પણ જો મારે ચિતોડના રાજાજ બનવું હોત તો હું આટલા દિવસ ચૂપ શામાટે બેસી રહેત ! અને તેમ હોત તો આપ હજીસુધી રાજમાતાતરીકે મહાલયમાં રહેત કે ? હું આ દેશ છોડી જાઉં છું એથી મને કાંઇ નુકસાન નથી; એટલે મને કલેશ પણ થતો નથી. શોક માત્ર એટલોજ છે કે, ચિતોડની શી દશા થશે ? કુમાર હજી બાળક હોવાથી તે રાજ્યભાર કેવી રીતે ઉઠાવશે ? ગમે તેમ થાઓ, હવે હું તો જન્મસ્થાન છોડીને જાઉં છું. સર્વ વ્યવસ્થા આપને શીર રહેશે; પણ જોજો, સિસોદિયાની યશઃપતાકા નીચે ના પડે." આ પ્રમાણે કહી ચંદ્રસિંહ પોતાના બસો વિશ્વાસુ ચિતોડીઆઓને લઈ માંડુના રાજ્યમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાંના રાજાએ તેમનો યથોચિત આદરસત્કાર કર્યો અને હલ્લરનું રાજ્ય આપી તેમને પોતાના મિત્ર બનાવી લીધા. ચંદ્રસિંહ આ પ્રમાણે આનંદપૂર્વક રહી પોતાના દિવસ વીતાવવા લાગ્યા.

અહા ! આ પ્રસંગે ચંદ્રસિંહે કેવું અનુકરણીય કાર્ય કરીને પોતાનું નામ ઈતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરોથી અંકિત કરાવ્યું ! જે રીતે ભીષ્મપિતામહે પોતાના પિતાને ખાતર તેમજ પોતાના વચનને ખાતર રાજસિંહાસન અને ભોગ-વિલાસનો ત્યાગ કર્યો હતો, તે પ્રમાણે ચંદ્રસિંહે પણ આદર્શ ત્યાગવૃત્તિ બતાવી પોતાનું નામ અજરામર કર્યું છે. વીરહૃદય ચંદ્રે સ્વાર્થપ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરી પિતાની સમક્ષ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળી; પરંતુ જે મુકુલને માટે તેમણે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો હતો, તેનીજ માતાએ તેમને આ અદ્વિતીય સ્વાર્થત્યાગના બદલામાં દેશનિકાલની સજા આપી ! અસ્તુ. ચંદ્રસિંહ તો સહર્ષ ચાલ્યા ગયા અને તેથી મુકુલની માતા ખુશીજ

થઈ. તેનાં પિયરીઆં પોતાની દુષ્ટ ધારણા પાર પડવાથી ઘણાં ખુશી થયાં. સર્વથી પહેલાં મુકુલના મામાએ મેવાડના રાજ્યમાં પગ જમાવ્યો. થોડા દિવસ પછી તેના પિતાએ આવીને ચિતોડના રાજ્યમાં પોતાનો કરપ બેસાડવા માંડયો. તેણે રાજ્યના સર્વ સરદારોને દેશપાર કર્યા અને પોતાના સરદારોને ધીમે ધીમે દાખલ કરવા માંડ્યા. આ પ્રમાણે મેવાડનું રાજ્ય હાથ કરવામાટે રાઠોડ રણમલ બાળક મુકુલજીને ખોળામાં લઈ બાપ્પારાવળની ગાદીપર બેસવા લાગ્યો! અને મેવાડેશ્વરનીજ પેઠે તેનાપર છત્ર-ચમ્મર ઢળવા લાગ્યાં! થોડાજ દિવસોમાં રણમલે એટલો બધો કરપ બેસાડી દીધો કે ચિતોડના સર્વ સરદારો તેની આજ્ઞા માનવા લાગ્યા. તેની ચાલાકી જાણવા છતાં તેના વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ બોલવાની કોઇની હિંમત ચાલતી નહોતી; પરંતુ એક દાસીએ અંતે આ કામ બજાવ્યું. તેણે વિચાર કર્યો કે "અફસોસ! શું બાપ્પારાવળની ગાદીપર એક રાઠોડ બેસશે? શું બાપ્પારાવળનો વંશ સદાને માટે ડૂબી જશે?" તે આ પ્રમાણે અત્યંત દુઃખી થઇ અને તેથી મુકુલની માતા પાસે જઇને બોલી કે "આપ સર્વ વાત જાણો છો, છતાં પણ ભોળાં કેમ બનો છો? રાજ્યની આ સ્થિતિ જોવા છતાં આંખે પાટા કેમ બાંધો છો? આપ આપના પિતાની ચાલાકી નથી જાણતાં? જો વધુ વખત ચૂપ રહેશો તો રાજગાદીની સાથે રાજકુમાર મુકુલને પણ ગુમાવશો. માટે સર્વ બાબતનો બરાબર વિચાર કરી માર્ગ કાઢો તો ઠીક." આ દાસીની વાત મુકુલની માતાના ધ્યાનમાં ઉતરી. હવે તે પોતાના પિતાની ચુંઆલમાંથી પોતાના બાળક મુકુલને છોડાવવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગી. રણમલને જ્યારે ખબર થઇ કે, મારી પુત્રી મારી વિરુદ્ધ કાર્ય કરે છે, ત્યારે તેણે તેને ખુલ્લેખુલ્લું કહી દીધું કે "હવે રાજપાટ મારૂં છે, માટે કોઇએ એમાં હસ્તક્ષેપ કરવો નહિ, નહિ તો પ્રાણદંડ ભોગવવો પડશે." રણમલના આ સ્પષ્ટ શબ્દોથી રાણી ભયભીત બની ગઇ.

હજી રાઠોડોને મેવાડના અધીશ્વર બનવામાં એકજ વીર કંટકરૂપ લાગતો હતો. આ વીરનરતે ચંદ્રનો ભાઈ રઘુદેવ હતો. તેની જાગીર કેલવાડામા હતી. રઘુદેવ ચંદ્રસિંહના જેવોજ પરાક્રમી અને પ્રજાપ્રિય હતો. અને તેની પણ રાજ્યશક્તિ અચળ હતી. જોધાને હવે ફક્ત તેનીજ બીક રહેતી હતી. એટલે હવે તે તેનુ

કાસળ કાઢવાની તજવીજ કરવા લાગ્યો. દશેરાના શુભ પ્રસંગે પટાવતોને પોશાક અપાતો હતો. આ નિમિત્તે રઘુદેવને પણ દરબારમાં આવવાનું આમંત્રણ મોકલવાથી તે પણ હાજર થયા હતા. તેમને ખબર નહોતી કે, આ સર્વ સમારંભ તેમને માટે હતો. જોધાની તાકાત નહોતી કે તે ભરદરબારમાં રઘુદેવને હણવાનું સાહસ કરી શકે; તેથી ઘાલ જોઇને રાત્રે ભરઉંઘમાં તેણે તેને તલવારથી કાપી નાખ્યો. રઘુદેવ ઉપર સર્વ મેવાડીઓની અથાગ પ્રીતિ 'હતી. તેથી આ દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળતાં તેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. સત્તા આગળ શાણપણ શું કરી શકે? અસ્તુઃ એતો થવાનું થઇ ચૂક્યું; પરંતુ આજે પણ ચિતોડમાં રાજાથી તે રંક સુધીના સર્વ સિસોદિયા રાજપૂતો ચૈત્ર સુદી દશમે તથા આશ્વિન સુદી આઠમે પિતૃદેવતરીકે એ રઘુદેવનું પૂજન કરે છે; એજ ઉપરથી રઘુદેવ કેટલો બધો પ્રજાપ્રિય હશે, તે સહજે સમજાય તેવું છે.

અભાગણી રાણી હવે આ દુઃખમાંથી છુટવાના અનેક ઉપાયો શોધવા લાગી; પરંતુ એકે ઉપાય જડયો નહિ. હવે ચંદ્રસિંહ તેને યાદ આવવા લાગ્યો. તે વિચારવા લાગી કે "જો આજે ચંદ્રસિંહ અહીંઆં હોત તો શી વાતની ચિંતા હોત?" પછી તેણે પિતાની પાસે જઇને તેના આવા વર્તનનું કારણ પૂછતાં રણમલે એવો ચોખો પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે તેથી રાણી અવાક્જ બની ગઇ. હવે તેને ખાત્રી થઇ ગઇ કે, રણમલ અવશ્ય મુકુલને મારી પોતે રાજ્ય કરશે; પરંતુ તે હવે શું કરી શકે? તે સમજી ગઇ કે, જ્યારે આ દુષ્ટે ચંદ્રના પ્રિય બંધુ રઘુદેવની હત્યા કરાવી છે, ત્યારે એ મુકુલનો પણ અવશ્ય વધ કરાવશે. ભાવી વિપત્તિઓનું ભાન થતાં તે વ્યાકુલ બની અને તેમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાયો શોચવા લાગી; પરંતુ જ્યાં જ્યાં જુએ ત્યાં ત્યાં વિપત્તિઓજ દેખાતી હતી. ચારે તરફ રાઠોડોની ભરતી થઇ ચુકી હતી અને સેનામાં પણ વધારે સેનાપતિ રાઠોડોજ હતા. ગોલંદાજોમાં પણ સિસોદિયા કરતાં રાઠોડો વધારે હતા. ગઢ, દ્વાર, અંદર, બહાર—સર્વત્ર રણમલે પોતાના પસંદગીના સરદારો મૂકી દીધા હતા. અને તેથી સિસોદિયા રાજસભાસદો પણ તેના રમકડા જેવા બની રહ્યા હતા. આથી રાણીના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. તે ચિંતામાં ડુબી ગઇ કે "હાય! શું બાપ્પારાવળનો વંશજ નષ્ટ થઈ જશે? અફસોસ!

હવે સિસોદિયાના ગૌરવનું રક્ષણ કોણ કરશે?" આવા આવા વિચારોથી તેને સર્વ સંસાર અંધકારમય લાગવા માંડયો. તેના સર્વ ઉદ્યોગો નિષ્ફળ થયા, અને તેથી નિરાશ્રિતની પેઠે મેવાડની રાણી નિરાશ થઇ ગઇ.

થોડા દિવસમાં મુકુલની માતાએ પુનઃ ચંદ્રસિંહની પશ્ચાત્તાપસહિત ક્ષમા માગીને તેમને આ સર્વ આપત્તિની ખબર આપી. ચંદ્રને તો પ્રથમથીજ ખબર હતી કે, કોઇ ને કોઇ દિવસ ચિતોડ ઉપર સંકટ આવવાનુંજ. છતાં પણ રાજમાતા ઉપર આવી પડેલી આ આપત્તિથી તેને દુઃખ ઉપજ્યું. અને તેમણે રાજમાતાપર કહાવી મોકલ્યું કે "હું અવશ્ય આવીને મુકુલને રાજ્ય અપાવીશ." આ રીતે ચંદ્રસિંહે મુકુલને રાજ્ય અપાવવાની પ્રતિજ્ઞા તો કરી, પરંતુ તેની પાસે એવડું મોટું સૈન્ય ક્યાં હતું કે જેથી તે રણમલની સામે લડી શકે? આ વિચાર આવતાં ચંદ્રનું મન જરા ડગ્યું, પરંતુ અંતે તેમણે પોતાની કાયરતાને માટે પોતાની જાતનોજ તિરસ્કાર કર્યો અને પ્રાણની મમતા છોડી મુકુલને રાજ્યસિંહાસન અપાવવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો. અહા! ચંદ્રસિંહ! તું તેજ વ્યક્તિને માટે પોતાનું તન, મન, ધન-સર્વ અર્પણ કરવાને તૈયાર થયો છે, કે જેણે તને ચિતોડમાંથી હદપાર કરી તારા સર્વ રાજ્યનું અપહરણ કર્યું હતું! તું તેજ માતાને માટે પોતાનો પ્રાણ સમર્પણ કરવાને તત્પર થયો છે, કે જેણે તારૂં સર્વ સુખ નષ્ટ કર્યું હતું! નિઃસંશય, ખરો પુરુષ તેજ છે કે જે અપકારને બદલે ઉપકાર કરે! અસ્તુ.

પછી ચંદ્રસિંહે બે એવા માણસોને ચિતોડ મોકલવાનો વિચાર કર્યો, કે જે દારૂગોળો, સૈનિકોની સંખ્યા, ઈત્યાદિની બાતમી મેળવે. તેણે એ વાત અન્યની આગળ કહી ત્યારે તેમના બે બાળ લંગોટીયા ભીલ મિત્રો તે કાર્ય કરવાને તૈયાર થયા. તે ભીલોએ રણમલની પાસે આવીને તેની સત્તા નીચે નોકરી સ્વીકારી અને તેઓ રાજ્યની સર્વ બાતમી ચંદ્રને આપવા લાગ્યા. હવે ચંદ્રે ચઢાઇ કરવાનો દિવસ નક્કી કરી રાણીપર સંદેશો મોકલી દીધો કે "તમે મુકુલને તથા થોડાક વિશ્વાસુ સરદારોને સાથે લઇ દાન આપવાને બહાને ચિતોડમાંથી નીકળી જજો અને દાન આપતાં આપતાં ઘણા ગાઉ આવી ગયા પછી દિવાળીને દિવસે ગોસુંદા નામક સ્થાનમાં આવી પહોંચજો. જો આમાં કાંઇ ચૂક થશે તો તેની

છું." પછી ભોજન તૈયાર થતાં અતિથિઓ પ્રસન્નતાપૂર્વક અને સવારે બીજે ગામ ચાલ્યા ગયા. બીજા સાહ્લાવગર નહાવાધોવાનું કષ્ટ પડવા લાગ્યું, તે તેજાજીને પણ બહુ સાલતું પણ ઉપાય ન હતો. એક વાર પણ પૂરો રોટલો મળતો નહિ. કેમકે મોસમ પણ સારી નિવડી ન હતી.

આ પ્રકારે તેજાજી અને તેમની પત્ની પોતાના દિવસો ગાળતાં હતાં. એક દિવસે તેજાજી ઘરની ખડકીમાં બેઠા હતા એટલામાં દૂરથી સ્ત્રીઓના રડવાનો અવાજ સંભળાયો. તેજાજીને લાગ્યું કે, માનો ન માનો પણ ધાડપાડુઓએ કોઈના ઘરપર ધાડ પાડી છે. આથી પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે "જુઓ, કોઇના ઘરમાં ધાડપાડુઓ સ્ત્રીઓને લૂંટવા લાગ્યા છે. લાવો જલદી તલવાર." તેજાજીની સ્ત્રીએ તરતજ તલવાર લાવી આપી. તેજાજી તરતજ કરુણાજનક શબ્દો સંભળાતા હતા તે તરફ ચાલી નીકળ્યા. દૈવયોગે માર્ગમાં એક વિષધર નાગ તેમના પગ નીચે દબાયો. નાગે તરતજ પોતાની ફેણ કાઢી તેજાજી તરફ દોડવા માંડ્યું. તેજાજીને નિશ્ચય થયો કે, હવે પ્રાણ બચવો અસંભવિત છે. તેથી તેમણે ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી કહ્યું કે "હે દીનરક્ષક પરમાત્મા! જો મારી તમારામાં ભક્તિ હોય અને જો મારો ધર્મ પાળ્યો હોય તો આ સાપ અત્યારે મને ડસે નહિ એમ થજો!" પછી તેજાજીએ સાપ સામે પણ હાથ જોડી વિનતિ કરી કે "હે સર્પરાજ! આપ આ સમયે કૃપા કરો, ધાડપાડુઓ તરફથી સ્ત્રીઓને અપાતા કષ્ટથી તેઓ જે આર્તનાદ કરે છે તે મારાથી સહન થતું નથી; માટે તેમને બચાવવા જાઉં છું. તેમાં બચાવ કરતાં હું કામ આવી ગયો તો એથી રૂડું બીજું નથી; પણ શત્રુઓના હાથથી બચ્યો તો આપનીજ પાસે આવીશ, તે સમયે આપ મને ડસી લેજો."

તેજાજીની આ વિનતિ સફળ થઇ. તરતજ સાપ એક બાજુ ચાલ્યો ગયો.× તેજાજી ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરતા કરતા આગળ ગયા તો જણાયું કે, ધાડપાડુઓએ એક વિધવાના ઘરને ઘેરી લીધું છે. કેટલાક ઘરમાં પેઠા છે, કેટલાક બહાર ઉભા છે, કેટલાક ગાયો અને ભેંસોને લઇ જવા લાગ્યા છે અને સ્ત્રીઓ બિચારી રડી રહી છે. તેજાજીએ જતાંવેંતજ બહારના ધાડપાડુઓ ઉપર આક્રમણ કરી કહ્યું

× આવા બનાવો જેમને અશક્ય ભાસે, તેમણે તેજાજી જેવા નિષ્કામ ધર્મપ્રેમી, દયાળુ, સત્યનિષ્ઠ અને વીરાત્મા બની ખાત્રી કરવી.

કે "અરે નીચ પુરુષો! એક વિધવાના ઘરપર ધાડ નાખતાં શું તમને શરમ નથી આવતી? ઉભા રહો, લેતા જાઓ તેની પ્રસાદી" એમ કહી વીરવર તેજાજી સિંહની માફક તે ધાડપાડુઓ ઉપર તૂટી પડયા.

ઘણો વિકટ સમય હતો પણ વીરવર તેજાજીએ શત્રુઓના ઘા ઝીલતાં ઝીલતાં બે ચાર જણને લોહીલુહાણ કરી નાખ્યા. અંદરના ધાડપાડુઓએ બહાર આવી જોયું તો તેજાજી ઘાયલ થતા છતાં પણ ધાડપાડુઓ પાસેથી ગાયો-ભેંસોને છોડવી રહ્યા છે. તેજાજીની આ વીરતાથી અધમો સ્તબ્ધ થઈ ગયા, પણ પછી તેમની ઉપર ચીલની માફક ફરી પડયા અને શત્રુના કોઇ માણસો આવતા તો નથી તે તરફ પણ જોતા રહ્યા.

હવે તેજાજીના પ્રાણ જોખમમાં આવી પડયા. ઠરાબર ઘા પામેલા તેમાંથી લોહી વહેવાથી તેજાજી કાંઇક શિથિલ થઇ ગયા હતા; તોપણ આ હરામખોરોને જોતાંજ તેમની નસોમાં ગરમ લોહી વહેવા લાગ્યું. તેજાજીએ હાક મારીને કહ્યું કે "દુષ્ટો! ઉભા રહો, તેજાજી જીવતો છતાં તમે નિરાધાર વિધવાને દુઃખ દઇ શકશો નહિ! ઉભા રહો, અત્યાચારનું ફળ ચાખતા જાઓ!"

એ પ્રમાણે કહી વીરવર તેજાજી તે ધાડપાડુઓ ઉપર વિજળીની માફક તૂટી પડયા અને શરીર શિથિલ થવા છતાં પણ પટા ખેલી બચાવ કરતા રહીને પંદર બદમાશોને ઘાયલ કરી નાખ્યા અને હજુ પણ ઝુઝી રહ્યા હતા; પરંતુ એવામાંજ એક બાજુએથી ઘોડાઓની તબડકી સંભળાવા લાગી. આ ઘોડેસ્વારો જોકે અનાયાસેજ અહીં આવી ચડયા હતા, પરંતુ ડાકુઓએ જાણ્યું કે, અમને પકડવા આવ્યા છે. આથી જે ધાડપાડુઓ બચવા પામ્યા હતા, તે ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા. બહાદુર તેજાજી પણ લોહી વહી જવાથી શિથિલ થઇ ત્યાંજ ઢળી પડયા. ઘોડેસ્વારો તે ઘરની નજીક આવતાં ભયાનક દૃશ્ય જોઇને ચકિત થઇ ગયા અને ઘાયલ થયેલા તેજાજીને પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે "મહાશય! હું આ ગામનો એક ભાટ છું, એકાદું ખેતર છે તેનાથી જેમ તેમ ગુજરાન કરૂં છું. હું આજ ઘરમાં બેઠો બેઠો વિચાર કરતો હતો, એટલામાં સ્ત્રીઓના રોવાનો અવાજ આવતાં મારાથી રહેવાયું નહિ અને તલવાર લઇને દોડી આવ્યો. બહારના ધાડપાડુઓ પાસેથી ગાયો-ભેંસો છોડાવી, તેવામાં અંદરના ધાડપાડુઓ પણ મારી ઉપર તૂટી પડયા. ચાલ્યું ત્યાંસુધી લડયો, પણ ઘોડાઓની ખરીઓનો અવાજ

સાંભળીને એ ધાડપાડુઓ નાસી ગયા. શરીરમાંથી એટલું બધું લોહી વહી ગયું છે કે હવે જીવનની આશા નથી."

રાજકર્મચારીઓએ એ સાંભળીને કહ્યું કે " શૂરશિરોમણિ! તમે મહાઅદ્ભુત કાર્ય કર્યું છે. તમારો ત્યાગ પરમ પ્રશંસનીય છે. મિત્રવર ! તમને દરબારમાં લઇ જઇ રાજાજીને સર્વ વાર્તા અથઇતિ કહીને તમને ઇનામ અપાવીએ." આથી વીરવર તેજાજીએ કહ્યું કે "મહાશયો ! આપની આવી કૃપામાટે સર્વને ધન્યવાદ આપુ છું; પણ જો આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો અહીંથી થોડે દૂર હું બતાવું ત્યાં મને લઇ ચાલો. મેં એક સાપને કહ્યું હતું કે 'હું લૂંટારાઓને મારીને પાછો આવું છું.' જેથી એ નાગ મને નહિ ડસતાં એક બાજુ ચાલ્યો ગયો."

વીર તેજાજીની આવી આદર્શ વાણી સાંભળીને સર્વ રાજકર્મચારીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા અને કહ્યું કે "નહિ નહિ, અમે તમને દરબારમાં લઇ જઇને ભારે ઇનામ અપાવીશું અને રાજવૈદ્ય પાસે સેવાચાકરી કરાવી પૂર્વે હશો તેવા આરોગ્ય બનાવી દઇશું." તેજાજીએ જોયું કે, આ રાજકર્મચારીઓ મને દરબારમાંજ લઇ જવા માગે છે; ત્યારે તે તેમને ધિક્કારતા જેમ ઉઠયા; અને તે સર્પના દર પાસે ગયા. થોડી વારમાંજ એક બાજુથી સર્પ આવતો જણાયો. રાજકર્મચારીઓએ પણ જોયું કે, સર્પ ઘણી ઝડપથી તેજાજીની તરફ આવી રહ્યો છે. સર્પે આવતાંજ તેજાજી ઉપર દોડ લગાવી, પણ કરડતાં ખમચી ગયો અને તેજાજીની આસપાસ ચક્કર મારવા લાગ્યો. તેજાજીએ ધાર્યું કે, શરીર લોહીથી ખરડાયલું હોવાથી અથવા લોહીવગરનું થવાથી આ સર્પ ડસતો નથી. આથી તેમણે તેના તરફ પોતાની જીભ બહાર કાઢી. તેજાજીની જીભ બહાર નીકળતાંજ તે પર સર્પે ડંશ કર્યો, અને વીરવર તેજાજી અલ્પ સમયમાં સુરપુર સીધાવ્યા.

રાજકર્મચારીઓએ તેજાજીનું શબ તેમની સ્ત્રીને સોંપ્યું અને રાજાને આ હૃદયવિદારક સમાચાર કહેવા ચાલ્યા ગયા. દરબારમાં જઇને તેજાજીની સર્વ હકીકત કહી, જેથી રાજાએ પ્રસન્ન થઇને તેમના માનાર્થે પોતાના આખા રાજ્યમાં તેમની છત્રી અને પાવડી બનાવવાની આજ્ઞા આપી; તેમની સ્ત્રીને જાગીર આપી, તેમની કુંવારી પુત્રીને યોગ્ય સ્થળે પરણાવી અને બન્ને બહેનોને સારી બક્ષીસ આપી.

[illegible]

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

[illegible] વંદન હો [illegible] પરમાત્માને!

૪૦—વીર હમ્મીરદેવ ચૌહાણ

જ્યારે ભારતવર્ષ મુસલમાનોના જુલમથી કચડાઇ રહ્યો હતો, હિંદુઓને જબરજસ્તીથી મુસલમાન બનાવાતા હતા અને મા–બહેનોની આબરૂ બચાવવી મુશ્કેલ થઇ પડી હતી, એવે સમયે રણથંભોરગઢમાં હમ્મીરદેવનો જન્મ થયો હતો. તેમનો બાલ્યકાળ આધુનિક રાજકુમારોની પેઠે હલકટ દરબારી નોકરોના સહવાસમાં અને નિર્દોષ જાનવરો મારવામાં વીત્યો ન હતો; પરંતુ તેમની વીર માતા સ્વધર્મનિષ્ઠ આર્યવીરોની વીરત્વભરેલી અસરકારક કહાણીઓ સંભળાવ્યા કરીને તેમના હૃદયપર પોતાના પૂર્વજોની વીરપ્રકૃતિના દિવ્ય સંસ્કાર અને ઉજ્જ્વળ કીર્તિનો પ્રકાશ પાડયા કરતી હતી. હમ્મીરદેવ મહાન ધીર–વીર બની શકયા, તેનું આ પણ એક ખાસ કારણ હતું.× તેમના સમયમાં વીર "હમ્મીરની હઠ" કહેવતરૂપે દેશભરમાં ચાલુ થઇ ગઇ કે:—

સિંહગમન પુરુષ વચન, કદલી ફલ એક વાર;
તિરિયા તેલ હમીર હઠ, ચઢે ન દૂજી વાર.

વાહ! હમ્મીરદેવ તમને ધન્ય છે, તમારી જનેતાને પણ ધન્ય છે અને તમારી હઠને પણ ધન્ય છે! તમે જેવા સાહસિક વીર હતા તેવાજ પોતાની ટેક જાળવવામાં અચળ હતા.

×અત્યારે તો ઘણીખરી હિંદુ સ્ત્રીઓમાં સ્વસંતાનોને આવું તેવું કહેવા–શીખવવા જેટલું જ્ઞાન–ચારિત્ર હોવાને બદલે 'બાવો આવ્યો' 'સાપ આવ્યો' 'વાઘ આવ્યો' એવો તેવો ભય આપી આપીને બાળકોને સદામાટે બીકણ અને નિર્માલ્ય બનાવવાની કળા (અથવા મૂર્ખતા) તો જ્યાંત્યાં ભરેલી છે. સરકારી શાળાઓમાં તો એવી તેવી વાતો યોજાય–શીખવાયજ શામાટે! પરંતુ રાષ્ટ્રભક્તોને પણ પોતાને પૂજાવવા–વંદાવવાની ધગશ આડે આવી તેવી મુદ્દામ બાબતો સાથે લેવાદેવા જણાતી નથી!

આગળ પહેલી ચોપડીમાં 'બા ભૂ પા' એવા શબ્દો હતા, તે પણ હાલના સરકારી યોજકોના પ્રતાપે ફરી જઇને 'બા ચ્હા પા' થઇ ગયા છે! ચ્હાની સાથે વિલાયતી ચિરૂટ, બિસ્કુટ, માંસ, મદિરા વગેરેની પ્રેરણા ન ઉમેરાઇ એટલો તેમનો ઉપકાર!

એક વખત અલ્લાઉદ્દીન બાદશાહ પોતાની બેગમો સાથે શિકાર ખેલવા વનમાં ગયો; ત્યારે મીર મહમ્મદ મંગોલ નામનો સરદાર પણ તેમની સાથે હતો. શિકાર ખેલતાં ખેલતાં એ બાદશાહની મરાઠી બેગમ, મંગોલના સૌંદર્ય ઉપર મોહિત થઇ ગઈ; પરંતુ મંગોલ કોઇ પણ પ્રકારે બેગમની ઇચ્છા નહિ લેખવતાં સ્વામીભક્તિને વળગી રહ્યો. આથી એ બેગમ તેને ઠેકાણે પાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. એક દિવસ પ્રસંગ જોઇને બાદશાહને આડું અવળું સમજાવવાથી તેણે મંગોલને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ કોઇ પ્રકારે એ વાત મંગોલને પહોંચતાં તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો; અને આશ્રયસ્થાન મેળવવા માટે રણથંભોરગઢમાં મહારાજ હમ્મીરદેવ પાસે પહોંચ્યો. ત્યાં મહારાજને બધી હકીકત કહીને પ્રાર્થના કરી કે "ઓ નરદેવ! આપની વીરતાની પ્રશંસા સાંભળીને હું શરણે આવ્યો છું." હમ્મીરદેવે તેને આશ્વાસન આપ્યું; અને ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા કરી કે "હમ્મીર જીવતો છે ત્યાંસુધી તમને કોઇ પણ મેળવી શકશે નહિ." આ પ્રમાણે કહીને તેણે સરદારને શરણે લીધો.

આ બાજુ અલ્લાઉદ્દીન બાદશાહને મંગોલ નાસી ગયાના સમાચાર મળતાં તેની શોધ થવા લાગી. ગુપ્તચરોદ્વારા રણથંભોરની ખબર મળતાં બાદશાહે એક દૂત સાથે સંદેશો કહાવીને નમ્રતાપૂર્વક પોતાના અપરાધીને માગ્યો; પરંતુ હમ્મીરદેવે તે માગણી સ્વીકારી નહિ. છેવટે તે આશ્રિત સરદારે પણ પોતાને ખાતર બીજાપર આફત આવતી અટકાવવા માટે મહારાજ હમ્મીરને પ્રાર્થના કરી કે, મને જવા દો. મારે માટે લડાઇ જાગે, એ હવે મને નથી ગમતું; પણ મહારાજે પોતાનો ધર્મ ચૂકવાની સાફ ના પાડી.

આ તરફ બાદશાહે પણ હમ્મીરદેવ ઉપર ચઢાઇ કરવાનો હુકમ આપી દીધો. કેટલાય હજાર સવારો અને કેટલાય લાખ સૈનિકો લઇને અલ્લાઉદ્દીન પોતે ચઢ્યો અને રણથંભોર પહોંચી જઇ કિલ્લાને ચોતરફથી ઘેરી લીધો. આથી હમ્મીરદેવના મંત્રી તેમને વિનવવા લાગ્યા કે "નાથ! આપની આજ્ઞા હોય તો સંધિ કરવાનો કંઇ ઉપાય કરીએ. કેમકે આટલી બધી વિશાળ સેના આગળ મુઠ્ઠીભર ક્ષત્રિયો શું કરી શકશે? માટે ચાલતાં સુધી નુકસાન વેઠવું યોગ્ય નથી." આમ છતાંયે વીર હમ્મીરદેવ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી તલમાત્ર ચલિત થયા નહિ અને પોતાના વીરોને ક્ષત્રિયોનાં કર્તવ્ય સમજાવ્યાં કે, જે શરણે આવે તેની પ્રાણુસાટે પણ રક્ષા કરીને સ્વધર્મનું અને

ક્ષાત્રનીતિનું પાલન કરવું, એ તો ક્ષત્રિયોનો પરમ ધર્મ છે.

પછી તો બન્ને બાજુએથી યુદ્ધભેરી વાગવા લાગી. તૈયારીઓ તો પહેલેથીજ થઇ ચૂકી હતી. આ બાજુ હમ્મીરદેવના યોદ્ધાઓ સુસજ્જ થઈને ગઢ પાસે આવ્યા; પેલી તરફ બાદશાહની સેના પહેલેથીજ મોરચા માંડીને તૈયાર હતી. બન્ને બાજુથી તોપો છૂટવા લાગી; ઘમસાણ યુદ્ધ ચાલુ થઇ ગયું; સેંકડો વીરો ધરાશાયી થવા લાગ્યા; તોપો અને બંદુકોની ગર્જનાથી દશે દિશાઓ ધ્રૂજવા લાગી!

મહારાજ હમ્મીરદેવની એ સમયની પ્રસન્નતા, ઉત્સાહ અને વીરતા પૂરણહારમાં ખીલી નીકળ્યાં હતાં. મીર મંગોલે પણ એક એવું બાણ તાકીને છોડ્યું કે શાહના છત્રનો દંડ તૂટી પડ્યો! મહારાજ હમ્મીરદેવ પણ અસીમ વીરતા દર્શાવી રહ્યા હતા. દંડ તૂટી પડતાંજ શત્રુસેનામાં સ્તબ્ધતા છવાઇ ગઈ! બાદશાહનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો અને હિંમત પણ ખૂટી ગઇ. તેણે વિચાર્યું કે, માત્ર એક સ્ત્રીના કહેવાથી મેં આ હમ્મીર જેવા વીર સાથે ક્યાં યુદ્ધ આદર્યું!

પાદશાહના કેટલાયે ઘોડા, હાથી અને વીર યોદ્ધા મરાઇ ગયા. આ તરફ હમ્મીરદેવની સેના દિવાલને ઓથે રહીને લડી રહી હતી એટલે તેમને વધારે નુકસાન થયું નહિ; અને એ મુઠ્ઠીભર વીરોએ વીરતાનો જે અસામાન્ય પરિચય આપ્યો, તે જોઇને બાદશાહ ઉપરાંત તેની સેના પણ ચકિત થઇ ગઇ!

છેવટે બાદશાહી સેનાના પગ પાછા પડ્યા; સૈનિકો આમતેમ જંગલમાં નાસી છૂટ્યા; અને સુલતાન પોતે પણ બચેલા લશ્કર સાથે નાસી છૂટ્યો. પરંતુ પછી કોઇ કારણસર નારાજ થયેલો હમ્મીરદેવનો ભાઈ રણમલ ચોડાણુ લાગ મળતાં બાદશાહને જઈ મળ્યો અને ગઢનો ભેદ બતાવી દીધો! જયચંદ ફુટતાં ભારતવર્ષની અને વિભીષણ ફુટતાં લંકાની જેવી દશા થઈ હતી, તેવીજ રણથંભોરની દશા ઘરનો માણસ ફુટવાથી થઇ. શાહે વળી પાછા રણથંભોરગઢ તરફ પહોંચી જઇને મોરચા માંડ્યા અને રણમલના બતાવેલા સ્થાને સુરંગ લગાવવા માંડી! આ સમાચાર હમ્મીરદેવને પહોંચ્યા; પરંતુ સ્વધર્મપાલન આગળ તેમને પ્રાણની પણ પરવા નહોતી.

મહારાજે ગંગાજળથી સ્નાન કરીને છૂટથી દાનપુણ્ય કર્યાં. પછી પૂજ્ય માતાના મહેલે જઈ તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. આ બાજુ સેનાને પણ તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપી હતી, એટલે સૌ યોદ્ધાઓ યુદ્ધના સાજ સજી તૈયાર થયા હતા. માતાએ

મ્મીરદેવને આશીર્વાદ આંપ્યા. તેમની માતા બીજી માતાઓ જેવી હોતી કે જે પોતાનાં બાળકોને ઉંદર અને કૂતરાં-બિલાડાંથી ડરા-ા કરીને તેને હંમેશને માટે બીકણ બનાવી દે! તે તો આદર્શ રમાતા હતી. આ સમયમાં તો એને ઉપમા પણ કોની અપાય! મ્મીરની માતા તો હમ્મીરની માતા હતી. તેણે પુત્રને કહ્યું કે—

તીરાં ઉપર તીર સહિ, સેલાં ઉપર સેલ;
ખગ્ગાં ઉપર ખગ્ગ સહિ, રણ સનમુખ સુત ખેલ.
સન્મુખ છાતી મેં સહે, ઘાવાં ઉપર ઘાવ;
પલક ના ઝપે સપૂત નર, ચઢે ચૌગુનો ચાવ.
તિલતિલ તન કટિકટિ પરે, તેગાં મુખ મુવશ;
દીધી તાહિ અસીસ મેં, નારી ગીત ગુવશ.
જો જૂઝે તો અતિ ભલો, જો જીતે તો રાજ;
દેલિ પુકારી મૈં સખી, મંગલ ગાવો આજ.

ધન્ય છે અને અનેક વંદન છે વીરમાતા તને અને તારા આ શીર્વાદને! ભારતવર્ષને અત્યારે એવીજ માતાઓની જરૂર છે. ા બાજુ માતા સાથે આ પ્રસંગ ચાલતો હતો, એવામાંજ દેટ-ાથે મણ દારૂ ભરીને સુરંગ ફોડવામાં આવી, જેથી એ મજબૂત કિલ્લાની કેટલીક દિવાલ તુટી પડી, અને શાહની સેનામાં આનંદ ફેલાઇ જઇને સૌ ઉલ્લાસમાં આવી ગયા! હમ્મીરદેવ પણ હવે ોડા ઉપર સવાર થઈ પોતાના બહાદુર વીરો સાથે દિવાલ તરફ ચાલી નીકળ્યા. જતી વખતે માતાએ કહ્યું કે, બેટા! ચિંતા કરીશ નહિ. ઇશ્વરની દયાથી તું રણમાં વિજય મેળવીને પાછો આવશે; અને જો તું રણક્ષેત્રમાંજ વીરગતિ પામીશ તો હું પણ ઐતિહાસિક જૌહર કરી બતાવીશ, પણ શત્રુનો હાથ કોઇને નહિ અડવા દઉં. યુદ્ધપ્રસંગનાં વિવિધ વાજાં વાગવા લાગ્યાં અને એવું ભયંકર યુદ્ધ જામ્યું કે જાણે ભીષ્માર્જુનનું ભયંકર યુદ્ધ થઇ રહ્યું હોય!

જે કાયર હતા તેઓ તો આ યુદ્ધ થવા પહેલાંજ નાસી છૂટયા હતા અને માત્ર જેઓ સાચા વીર હતા તેઓજ શત્રુઓની સામા જઈ ઉભા હતા. આ લડાઈ બરાબર સાત દિવસ અને સાત રાત સુધી ચાલી. લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી છેવટે હમ્મીરદેવ પોતાના પ્રાણને હથેળીમાં લઈને સુલતાન ઉપર ત્રાટક્યા અને શત્રુસેનાના હાંજા ગગડાવી નાખ્યા. સુલતાનના સૈનિકો બની પાછા ગભરાઇ જઇને પાછા ફર્યા અને સુલતાન પણ પાછો રણમાંથી નાસી છૂટયો! તેણે અત્યારસુધી આવો ડર ક્યાંય જોયો ન હતો.

પરંતુ અફસોસ! ભાવી પ્રબળ છે. જે બીજી રીતે થવા સર્જાયું હતું, તે તેવી રીતે પણ થયુંજ. હમ્મીરદેવ યુદ્ધમાં જીત્યા પછી ઘવાયલા તથા મરાયલા વીરોની વ્યવસ્થા માટે થોડાક રોકાયા; તે દરમિયાન નિશાન વગેરે પણ પહોંચી ગયાં. તેની સાથે હમ્મીરદેવ નહિ જણાવાથી કશું પૂછયાગાછયા વિનાજ સૌએ એમ માની લીધું કે મહારાજે યુદ્ધમાં વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી છે. આથી તેજ ક્ષણે રાણીઓ, દાસીઓ, અન્ય વીરોની સ્ત્રીઓ વગેરે જોહર કરીને બળી મૂઆં! કેટલીયે મહેલોમાંથી કૂદી પડી; કેટલીયે કૂવાઓમાં કૂદી પડી અને કેટલીકોએ છરા અને કટારોથી પોતાના પ્રાણ ત્યજી દીધા!

આ પ્રમાણે આ જોહરમાં ૧૦ હજાર સ્ત્રીઓએ પોતાનાં બલિદાન આપી દીધાં. બીજી તરફ થોડીજ વારમાં વીર પતાકા ફરકાવતા વીર હમ્મીરદેવ મોટા મનોરથપૂર્વક પાછા ફર્યા; પરંતુ માર્ગમાંજ મહેલોના જોહરની ખબર સાંભળી! સાંભળતાંજ તેઓ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. તેમનું દિલ હવે છેકજ તૂટી ગયું. તેમના અંતરમાંથી દુઃખભર્યાં વચન નીકળ્યાં કે " ભાવી પ્રબળ છે, મનુષ્ય ધારે છે કંઇ ને પ્રભુ કરે છે કંઇ! હવે તો રાજપાટ તેમને અત્યંત ફિકકું લાગ્યું અને જીવવું પણ તદ્દન વૃથા લાગ્યું. આથી પછી પોતાના પુત્રને રાજગાદીએ બેસાડીને તરતજ તેમણે પોતાનું શરીર ત્યજી દીધું.

ધન્ય છે હમ્મીરદેવ! આજે આપનું પંચભૂતનું પૂતળું આ નશ્વર જગતમાં નથી; પરંતુ આપની વીરતા, ધીરતા અને કર્તવ્યપરાયણતાની ઉજ્જવળ કીર્તિ તો સૂર્ય અને ચંદ્ર પૃથ્વી ઉપર પ્રકાશશે ત્યાંસુધી ગવાયાજ કરશે; આપનાં ગુણગાન ક્ષત્રિયોમાં ક્ષાત્રધર્મ પ્રેરતા રહેશે; હિંદુસમાજનું મસ્તક આપ જેવા પૂર્વજના નામથી સદાયે ઉંચું રહેશે; અને આપનું ચરિત્ર હિંદુજાતિ સમજતી થશે, તો તેના સૂકાયેલા હાડમાં પણ વીરતાનો સંચાર થયા વગર નહિ રહે. આપે સંસારને ક્ષત્રીવટનો પાઠ આપ્યો છે અને બતાવી આપ્યું છે કે, ભારતવર્ષ એ કેવા કેવા મહાન વીરાત્માઓની જન્મભૂમિ છે. આવી રીતે બીજાઓનાં દુઃખ હરવા અને આશ્રિતોને આશ્રય આપવા પાછળ ભારતવાસીઓએ અનેકવાર તન, મન, ધન–સર્વ કાંઇ ન્યોછાવર કરી દીધાં છે. રામ, કૃષ્ણ, શિબિ, દધીચિ, મોરધ્વજ, હરિશ્ચંદ્ર, ધ્રુવકુમાર, મહારાણા પ્રતાપ, શૂર શિવાજી અને હમ્મીરની આ જન્મભૂમિને જગતભરમાં કોઇ પણ દેશ કરતાં અસામાન્ય કહી શકાય. ધન્ય ભારત! ધન્ય આર્યાવર્ત! વંદે માતરમ્!

સમાપ્ત

वीरोचित सूक्तियाँ

સુભટ-શિરોમણિ નહીં ઉઠાતે કાપુરુષોં પર અપના હાથ,
કભી નહીં મૃગરાજ ઠાનતે અપના યુદ્ધ અજા કે સાથ.

× × ×

યદ્યપિ ટુકડે ટુકડે હો કર કટ જાતા હૈ સકલ શરીર,
કિન્તુ નહીં પીછે હટતે હૈં રણ-બાંકુરે લડાકે વીર.

× × ×

નિર્ભય નિડર ડટે રહતે હૈં કરને કો સૈનિક સંગ્રામ,
આત્મ-સમર્પણ કર કે કરતે નહીં કલંકિત કુલ કા નામ.

× × ×

કોટિ કોટિ સેના લખિ અરિ કી શૂર ન હોતે હૈં ભયભીત,
જય પાના અથવા મર જાના હી હોતી હૈ ઉનકી નીત.

("વીરસંદેશ" માસિકમાંથી)

सैनिक-धर्म

મૈં હૂં સૈનિક સુભટ સમર કી રહતી હૈ મુઝ કો નિત ચાહ,
રણ-ભેરી સુન કર બઢતા હૈ ક્ષણ ક્ષણ મેં મેરા ઉત્સાહ.
અસ્ત્ર શસ્ત્ર કી ઝનકારોં મેં આતા હૈ મુઝકો આનંદ,
પી કર કે રિપુ-રક્ત ચાવ સે નિર્ભય ફિરતા હૂં સાનંદ.
રહતા હૈ સૂને શમશાનોં પર નિશદિન મેરા આવાસ,
હો કર બદ્ધ ખડા રહતા હૈ કુટિલ કાલ ભી મેરે પાસ.
બન કે ભીષણ હિંસક પશુ સબ છિપ જાતે હૈં મુઝે વિલોક,
મેરી સિંહગર્જના સુન કર દહલાતે હૈં તીનોં લોક.
ભલા કહો ફિર ક્યોં ભય ખા કર છોડૂં અપના સૈનિક ધર્મ,
કૈસે વિમુખ યુદ્ધ સે હો કર કરૂં કાયરોં કા સા કર્મ.

("વીરસંદેશ"મા લેખકઃ-'દિવ્ય કવિ')"

કોની શક્યો છું; પરંતુ આ દુર્ગાદાસે તો અમને દુઃખ દેવાનેજ જન્મ લીધો છે." *

મહારાષ્ટ્રપતિ શિવાજી મહારાજનું નામ ઇતિહાસનાં પાનાંમાં સ્વર્ણાક્ષરોમાં લખાતું રહેશે. જે અલૌકિક વીરતા અને ધૈર્યથી તેમણે પડી જતી હિંદુજાતિની તથા રાષ્ટ્રની સેવા કરી હતી તે કર્તવ્ય પ્રશંસનીય છે. હિંદુ ધર્મ, હિંદુ નારીઓ અને હિંદુ સભ્યતાને ખાતર જરૂર પડે તો પ્રાણ પણ આપવો, એ તેમના જીવનનો

---

* ત્યાગભૂમિના હમણાંનાજ એક અંકમાં છપાયું છે કેઃ-

'जननी सुत ऐसो जणे, जैसो दुर्गादास।'

બહુત દિન હો ગયે. ૨૨૦ વર્ષ પહલે કી બાત હૈ. મારવાડ કે એક મહારાણ ગૃહ મેં એક બાલક પૈદા હુઆ થા; ઉસ સમય કૌન જાનતા થા કિ વહ અપને શૌર્ય કી જ્વાલા મેં મારવાડ કા સંપૂર્ણ કલંક ભસ્મ કરેગા!

ભારત કા આકાશ, અંધેરે મેં ડૂબા જા રહા થા. અસહિષ્ણુતા ઔર અનુદારતા કે બાદલ ઉસમેં ઘિર રહે થે. ઔરંગઝેબ કી ધર્માન્ધતા તાંડવ કર રહી થી. ઉસકી અજ્ઞાન કી પ્યાસ ખૂન કે કિતને સોતે સોખ ગઇ; કિતની માતાએં, કિતને બચ્ચે અનાથ હો ગયે! શાસન મેં નીતિ કી કોઇ મર્યાદા થી નહીં; સ્વેચ્છાચારિતા કા સાર્વત્રિક અભિનય હો રહા થા. ઐસે સમય પશ્ચિમ કે મરુસ્થલ સે બાદલોં કે કલેજે ચીરતી હુઇ એક બિજલી કડકી. સેના ને અત્યાચાર કા ગલા ઘોંટ દિયા.

બિજલી કી વહ ચિનગારી મારવાડ મેં ફિર નહીં ચમકી. દુર્ગાદાસ કી વહ હુંકાર ફિર નહીં સુની ગઇ. આજ તો ક્યા સુનાઇ દેગી?

આજ (૩૦ અગસ્ત કો) ઉસ રાઠૌર-વીર દુર્ગાદાસ કી જન્મતિથિ પડતી હૈ, જિસને રાજપૂતાના કી સચ્ચી વીરતા કા એક નમૂના ભારત કે ઇતિહાસ મેં રખ્ખા થા. આજ હમ પશુ હૈં; અસહાય હૈં; કાયરતા હમારી ઢાલ હૈ; જીવન આત્મ-વંચના કે ધાવો મેં જલ રહા હૈ. હમ ઉસે ક્યા સમઝેંગે? દુર્ગાદાસ કો સમઝને કે લિયે દુર્ગાદાસ હોના ચાહિયે. ઉસકી-સી વીરતા ઔર ઉદારતા, ઉસકા-સા સાહસ ઔર આત્મોત્સર્ગ હમ કહાં પાયેં! હમ તો ઉન પ્રકાશમાન સ્મૃતિયોં કી વેદી પર સિર ઝુકા કર ઉસ મહાવીર કો પ્રણામ કર સકતે હૈં. ઔર હમારે પાસ ક્યા હૈ?

ઓ રાજપૂતાના! તેરે, સદૈવ જલનેવાલે બાલુકણ એક દિન જિસ વીર કે તેજ સે જીવનમય હો કર કાંપ ઉઠે થે, ઉસકી યાદ મેં દેશ કી અગણિત માતાઓં સે પ્રાર્થના હૈ કિ—

"जननी सुत ऐसो जणे, जैसो दुर्गादास।"

ग्रंथोना सेवननो महिमा

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं,
किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્—જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાવિચારવાના હોય તેના આગળ ચંચળ લક્ષ્મીના શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે !

"તમે ભલે તેવી નવલકથાઓ અને બીજું જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેમજ સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં બીજાં પુસ્તકો વાંચો; તેમાં તેની આખા જીવન સુધી અસર છે."

"સ્વામી વિવેકાનંદ"

"પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલો રહી શકતો તેથી મને જે માસ વધારે જેલ ભોગવત તોપણ હું કાયર થાત નહિ; એટલું જ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઊલટો વધારે સુખચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેઠી શકે છે. × × એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં ઉપરાંત તમે આંતરવિચાર પણ કરી શકશો."

મ૦ ગાંધીજી

"બંધુઓ! સારાં પુસ્તકો એટલે શું એ તમે જાણો છો ? સારાં પુસ્તકોની કિંમત તમે સમજો છો ! અરે! હજી આપણે એ નથી સમજતા. જો સમજતા હોઈએ તો આપણી હાલત આવી ન હોય. મને તો લાગે છે કે, જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે ને પુસ્તકો તે લાભ લઈ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ખેંચી લાવી ઠંડક આપનાર પંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે; જ્ઞાન તે મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવા પાણીભરેલા માટલા છે; અને જ્ઞાન તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનાર પૂજનીય દેવો છે."

સ્વ૦ પઢિયાર

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનલ્હાણ

પોતે પૂર્ણ જ્ઞાની થઇને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ સહજ નથ[illegible] પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના ઉપદેશરૂપ ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કે[illegible] બીજાને આપી શકે.

કોઇ કોઇ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઇક સદુપયોગ કરે [illegible] પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સૌ કોઇએ સા[illegible] પ્રમાણમાં ચાલુ કરીને ઉમદા રૂઢિરૂપે બનાવવો જોઇએ.

સારામાઠા પ્રસંગો ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચથી (કે ઘી વગેરે થોડી કસર કરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિ[illegible] ભોજનની પ્રસાદીરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, સગ[illegible] કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, બ્રાહ્મણ, વિદ્યાર્થી વગેરેને ભેટ અપાય [illegible] તે સર્વે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં તેમનેમાટે વધા[illegible] ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.

જરૂર હોય તો " અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણનિમિ[illegible] અમુક તરફથી ભેટ " કે એવું કાંઇ પુસ્તકપર છપાવીને કે રબર સ્ટાંપથી છાપીને અથવા હાથવડે લખીને આપી શકાય, કે જેથી લોકોપ[illegible] ઉપરાંત તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ પાર પડે.

તદ્દન સસ્તાં હોવાથી આ સંસ્થાનાં અને બીજાં પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરી તે તે ઉપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા [illegible] [illegible] ધનના સદુપયોગની સાથે જ્ઞાન જેવી અતિશ્રેષ્ઠ વસ્તુનો [illegible] અનુપમ [illegible] મેળવવું જોઇએ.

[illegible]

गरीबोनो नाथ

દીન, દરિદ્ર અને ત્યજાયેલાંનાં સુખધામ શ્રીકૃષ્ણનો નાતો છે. કારણ કે તે દરેકનો બેલી છે. તેણે મહારાજ દુર્યોધનનું પકવાન્ન છોડી ગરીબ વિદુરને ત્યાંની ભાજીની ભાજી આનંદથી આરોગી હતી. કારણકે એ નિર્ધન માણસ તેનો પરમ ભક્ત હતો; અને પરમાત્મા સર્વત્ર વિહાર કરતો દીનબંધુ દેવાલયો બનાવવામાં દિલોને દિવાળાથી રક્ષવા માટે તથા ગરીબ અને માર્ગ ભૂલેલાને આશીર્વાદ આપવા માટે ઠામ ઠામ વિચરતો રહે છે.

આપણાં અભિમાનેજ આપણને પાડ્યા છે. ઉતારી પાડવામાં આવેલા દલિત અને કચરાયેલા વર્ગને સત્કારવામાંજ આપણું ભલું સમાયેલું છે.

એક રાજાએ એક મણિમાણિક્યજડિત દેવાલય બાંધી લાખો રૂપીઆ ખર્ચી કાઢ્યા. પછી તેણે હુકમ કર્યો કે "ઉંચી વર્ણ સિવાય બ્રાહ્મણે કે મંદિરમાં પગ મૂકવો નહિ." એટલામાં એવું બન્યું કે, એજ નગરમાં એક પવિત્ર સાધુ આવી પહોંચ્યો; અને એક વૃક્ષની છાયા નીચે બેસીને ઈશ્વરભજન કરવા લાગ્યો. આ ભજનકીર્તનમાં હજારો માણસ સામેલ થયાં અને પેલું દેવાલય જોતજોતામાં ઉજ્જડ બની ગયું! આવું જોઈને જે કોઈ એ દેવાલયમાં જઈને એ પથ્થરને પૂજાપાત્રી કરે તેને હજારો રૂપીઆ દાન આપવાનું રાજાએ જાહેર કર્યું; પણ જવાબ મળ્યો કે—અમે હરગીજ ત્યાં નહિ જઈએ. વૃક્ષની નીચે બેઠેલા આ મહાત્માના સ્થાનમાંજ અમારું સ્થાન છે. પછી રાજાએ તે સાધુ પાસે જઈને કહ્યું કે, "મેં લાખો રૂપિયા ખર્ચી દેવાલય બાંધ્યું છે, ત્યાં પધારી હરિપૂજા કરશો તો હું મને ધન્ય થયેલો લેખીશ." સાધુએ જવાબ વાળ્યો કે, રાજન્! લાખો રૂપીઆનું ખર્ચ થયું હશે છતાં તે ગરીબવર્ગ માટે નથી, એટલે ત્યાં ભગવાનનો વાસ પણ નથીજ. કેમકે એ તો દીનબંધુ છે. માટે જ્યાંસુધી તું એ દીન, હીન, દરિદ્રોને તારા એ દેવાલયમા દર્શન કરાવીને તેમનો આશીર્વાદ નહિ મેળવે, ત્યાં લગી હું પણ ત્યાં આવી શકું નહિ.

આપણે પણ હવે એ પછાત ગણાતા વર્ગોને શામિલ કરીને આપણા રાષ્ટ્રમંદિરને માટે તેમનો પણ આશીર્વાદ મેળવવો જોઈએ. કેમકે હજી પણ પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્મા ઉચ્ચ કોમો કરતાં તેમનામાં વધારે વસે છે.

(સાધુ વસવાણીના કથનનો સ્વતંત્રાનુવાદ)